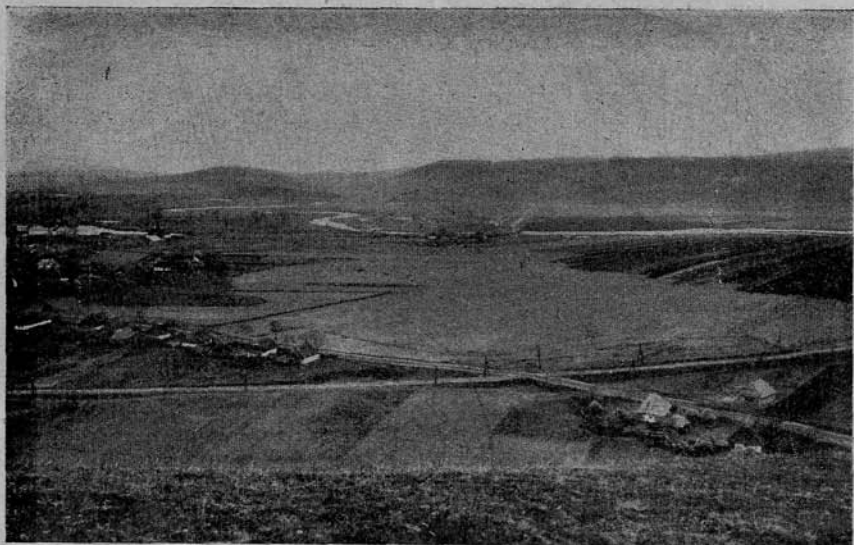

Az apahidai őskori telep és La-Tène temető.

E sorok írója az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára megbízásából 1900 óta több ízben vezetett régészeti ásatásokat s most, mikor azokról a megbízás időrendjében kíván beszámolni, első sorban az apahidai ásatásokról esik szó.

1. kép. A Kiszamos völgye a temető környékén.

Fig. 1. Vallée du Kiszamos près du cimetière.

Apahida Kolozs vármegyében, Kolozsvártól 16 km. távolságra, a Kiszamos jobb partján fekszik alig 2 km.-rel északabbra attól a helytől, a hol a folyó eddigi k. ék. irányát, é. ék.-re változtatja. A Szamosvölgyi vasút-pálya itt lép át először a folyó balpartjára, míg a Brassó – Budapest közti vasúti fővonal, melyből az előbbi Apahidánál ágazik ki, a falutól valamivel délre ereszkedik le a Mezőség fensíkjáról a Szamos völgyébe, hogy onnan Kolozsvárnak tartson.

A vasútvonalak e találkozására, illetve szétválására már jelzi a folyó-völgy hajlásában e kis területnek kedvező geográfiai helyzetét. A már egyesült Szamos kitágult völgye a Tisza felső folyásának vidékével köz-

vetlenül kapcsolja e területet. Nincs is más könnyen járható útvonal, mely az erdélyi részekből közvetlenül a Tisza felső völgyébe vezetne, mint az, amelyet a Szamos völgye jelöl ki. Az erdélyi részeket illetőleg egyedül csak ez lehet és lehetett a délről északra és viszont északról délre irányuló kereskedelem és közlekedés országútja, vagy a mi ugyanaz, a délről jövő kulturhatásokat csak a Szamosvölgy közvetíthette északra s viszont az északról jövő kulturelemek ez úton éreztethették legközvetlenebb hatásukat az erdélyi fensíkkal, honnan a Kisszamos völgyén át, az Aranyos folyó közvetítésével, a Maros völgyéig s onnan még délebbre hatolhattak.

De nemcsak a dél-északi kereskedelmi útvonalban játszik fontos szerepet a Kisszamos völgyének említett könyökhajlása, hanem a nyugat és kelet közvetítésében is. Az egyetlen útvonal, amely Erdély északi részeit a Nagymagyaralfölddel kapcsolja, a Sebeskőrös völgyéből, a Nádaspatak közvetítésével, szintén a Kisszamos völgyébe vezet. Ennek a folyóvölgynek azt a részét tehát, a mely Kolozsvár és Apahida közé esik, a geográfiai alakulatok eleve arra predestinálják, hogy a déli részekből az északi részekbe vezető útvonal kereskedelmét, közlekedését épen azon a ponton bonyolítsa le, a hol az ugyancsak egyetlen nyugat-keleti útvonal amazzal találkozik.

Ennek a kedvező földrajzi helyzetnek tudható be, hogy az erdélyi részek területén a Kisszamos keskeny völgyében fekvő Kolozsvár a legtöbb lakóst számláló s a legmagasabb kulturát magában egyesítő város, holott pl. a Maros folyó széles és hosszú völgye, magában véve több alkalmat nyújt nagyobb városok kialakulására. A római Dacianak a Maros völgyéből északra tartó főútvonala Potaissán (Torda) át szintén a Kisszamos völgyébe vezetett, a hol Napocanál (Kolozsvár) vált szét a mai Dés felé vezető északi-, és a Porolissumhoz vezető nyugati vonalra.

Nem a véletlen műve, hogy a felső Tisza völgyéhez tartozó Bereg vármegye területén találjuk meg a görög archaikus művészet egyik igen szép alkotását, azt a szép bronz-hydriát, a melyet az E. N. M. régiségtára Őriz,¹ aminthogy nem lehet a véletlennek betudni azt sem, hogy a Kisszamos völgyéből kerültek elő, épen az apahidai kincsletben, — Ompharus gót fejedelemnek arany, ezüst tárgyai és ékszerei² és hogy ugyancsak a Szamosvölgy közelében láttak újra napvilágot a híres szilágysomlyói

¹ Leltári szám I. 6094.

² Finály Henrik: Erdélyi Múzeum 1889. 403. l. és Arch. Ért. 1889. 305—320 l. Hampel József: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. I. k. 39—49. l. és XXXII—XXXVI. tábla. Ugyanennek német kiadása is megjelent Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905. III. k. 32—36. tábla.

kincsek.¹ Ezek a nagyobb leletek már magukban is jelzik a Szamos egész völgyének fontos szerepét az erdélyi területekre vonatkozólag a különböző irányból jövő kulturelemek közvetítésében, mert kétségtelen, hogy ezen az úton érintkezett Erdély területén át Keletmagyarország északi és déli lakossága, sőt mondhatjuk észak és dél. Bizonyos, hogy — időközönként legalább — nem hatotta át egységes kultúra Keletmagyarország északi-, középső- és déli részeit; más műveltségű népek laktak a felső Tisza- és ismét mások a Maros völgyében, hogy az Alföldet ne említsük. Minden ilyen esetben csak az erdélyi fensík játszhatta a kiegyenlítő szerepet a különböző kulturák között. Azért olyan színesek, változatosak az innen előkerült archaeologiai leletek, azért annyira érdekes archaeologiai terület az erdélyi részek területe. Ez a színesség, a különböző hatásoknak érezhető egybeolvadása teszi aztán kívánatosá, hogy az emlékek feltárásánál fokozott mértékben ügyeljünk minden — első tekintetre talán csekélynek látszó — jelenségre és ez int egyszersmint óvatosságra a következtetések levonásában.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségára által Apahidán végeztetett ásatások épen amellet látszanak bizonyítani, hogy az erdélyi területeken a római hódítással együtt délről jövő kulturát egy nyugatról keletre és illetve északról délfelé terjedő kultúra előzte meg, a melynek közvetítésében a Kiszamos völgyének nagy szerep jutott. Egy u. n. La-Tène izlésű temető feltárása t. i. az ásatások főeredménye. Az a kultúra pedig, amely fejlődésének középső szakaszában jelenik meg előttünk a sírmellékleteket alkotó ipari termékekben, egy, a Rajna középfolyása táján kialakult és onnan lassanként keletre és délre hatoló kulturának félreismerhetetlen szerves tagja.

1900 tavaszán Apahida ék-i végénél, kavicsbányászás közben egy őskori telepre, illetve egy La-Tène izlésű mellékleteket tartalmazó temetőre akadtak. A kavicsbányát magánterületen nyitották s mindaddig, a míg kavicsot találtak a birtokrészen, a bánya művelésével egyidejűleg folyt az emlékek rendszertelen fölászása is. Az ilyen módon előkerült leletek javarészét, saját gyűjteménye számára, Orosz Endre apahidai áll. tanító szerezte meg s ugyancsak ő ismertette azokat.²

A bánya közvetlen szomszédságában elterülő földrész a Szamos-völgyi Vasúttársaság tulajdonát alkotta. (I. Tábla.) Ennek köszönhetjük, hogy a temetőnek egy része legalább elkerülte a dúlást. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségára mihelyt értesült a dolgok állásáról, köte-

¹ Hampel József: i. m. magyar kiadása: Első kincs. I. k. 19—29. l. és XIV—XX. t., második kincs I. k. 30—39. l. és XXI—XXXI. t. I. m. német kiadása: Első kincs. III. k. 15—19. t., második kincs III. k. 20—31. t.

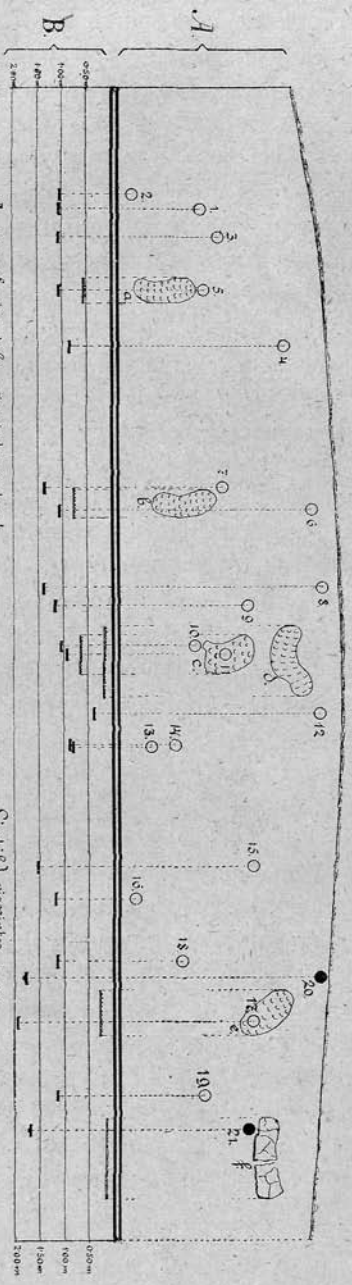
² Arch. Ért. úf. 1908. 172—179. l.

Q azamcoröfgyi vaait päljytelce [3-3-1 azkény közt]

Es skemni de pez de Szamcoröfgyi du 3-3-1 km

Anyagátok
Értöccé

Q azapafidai Sa-öfene armdaö téképe
Cate du ametice Sa-öfene de Qapafida.

I. tabla. Pl. I.

lességének ismerte, hogy rendszeres ásatásokat eszközöljön a még sértetlen területen s miután a Vasúttársaság Igazgatósága a legnagyobb előzékenységgel rendelkezésére bocsátotta a területet, a Múzeum e sorok íróját küldötte ki az ásatások foganatosítására.

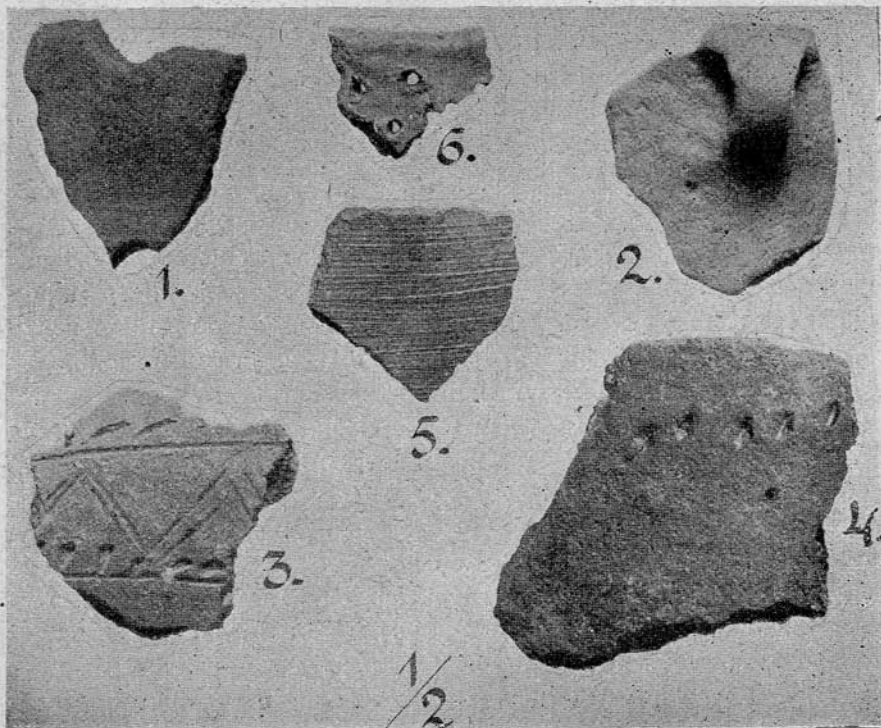
A tájkép Apahida éék.-i részét legvégső házaival, a Paduritia hegytetőről tekintve, mutatja be. (1 kép.) Az előtérben telegráfpóznák jelzik a Szamosvölgyi vasút pályatestét, míg az ezt metsző fehéres vonal az Apahidáról Zsukra vezető megyei út. A háttérben a Kisszamos kigyózik: A meglehetősen széles folyóvölgy jobbra Dézs felé nyílik, balra Kolozsvár felé vezet.

A falú ez északi része a Kisszamosnak alacsony, alig 1 m. magas terraszán épült. A terrasz körvonalait a bal előtérben álló házsor előtt, az út tulsó oldalán, haloványan bár, de tájképünk is szemlélteti, sőt követhetjük annak körvonalait a vasúttest mentén is, hol az egykori kavicsbányából származó roncsolt földfelület külső széle jelzi annak határvonalát. Az útkereszteződéstől számított 3-dik távirópóznánál már vége szakad a keskeny nyelv alakban előrenyúló terrasznak, melynek innenső szélén a vasútpálya épült fel. Ezen a kis terraszon folytak az ásatások a vasútvonal 3 és 3·1 km. jelzésű szelvénye között, azon a 8 m. széles és kbl. 44 m. hosszú területen, amely a kavicsbánya és a vasút anyagárka között, a terrasz szélétől, a keresztút felé vonul. (I. Tábla.)

Az ásatásokat kubikoló rendszerrel, ásónyomról ásónyomra haladva folytattuk. Október 24-től november 21-ig összesen 24, átlag 4 m. oldalhosszúságú kockagödröt ástunk fel, egyiket a másik mellett a szűz talajig kiaknázva.

A múzeum nem kapott engedélyt arra, hogy a gyorsabb és tisztább munkát lehetővé tevő u. n. rigolozó rendszerrel ásathasson, mert ez esetben hosszú időre terméketlenné tettük volna a terraszos terület felső részét. Pedig mindjárt az első napon észlelhettük, hogy nemcsak egy La-Tène izlésű temetővel lesz dolgunk, hanem egy, a temetőnél régebbi praehistorikus telep maradványaival is. Telep felfödésénél egyedül célravezető, ha egyszerre hosszabb szelvényt bontunk ki s ha mi mégsem tettük ezt, a fentebbieken kívül magyarázza eljárásunkat az a jogos feltevésünk, hogy a praehistorikus telep eredeti képét annyira megváltoztatták az azon át történt későbbi temetkezések, hogy hosszabb szelvények levágása esetén sem kaphatnánk arról tiszta képet. De másfelől bátran állíthatjuk, hogy a kubikoló rendszer alkalmazása mellett sem került el semmi jelenség figyelmünket s már kezdetben megállapíthattuk, hogy az egyes sírok között feltételezhető sértetlen területeken sem árulta el semmi azt, hogy a praehistorikus telep egymástól elkülönülő kulturrétegekből épült volna fel. Minden rendszer nélkül, szanaszét ültek a praehistorikus telep emlékei a humusban; 25—70 cm. mélységben

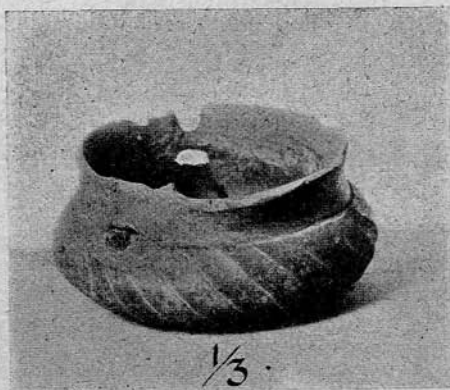
65—75 cm. mélységig. Azt aligha tételezhetjük fel, hogy állandó település folytán képződött az emlékeket szolgáltató 40—50 cm. vastag réteg, mert ez esetben még bolygatás esetén is más képet kellene nyújtson a telep. Hogy egyebet ne említsünk, nem került elő annyi emlék a telepről, a mennyi megfelelne egy feltételezhető állandó letelepülés folytán kialakult 40—50 cm. vastag kulturrétegnek. De másrészt az emlékek kivitele sem nyújt semmi támpontot ennek feltevésére. Eltekintve a pár La-Tène izlésű edény-töredéktől, a melyek a temetések

3. kép. A praehistorikus telep edényeinek első csoportja.

Fig. 3. Premier groupe de poteries. Station préhistorique.

alkalmával kerülhettek a földbe és attól a pár római edény-töredéktől, amelyek a temetőnk közelében állott római épületekből származhatnak (11-ik kép.) — az emlékek egyáltalában nem mutatnak nagy fejlődési processust. Két törökötől eltekintve, kőszerszám egy sem került elő. A telep összes edényei korong nélkül készültek. Abból, hogy praehistorikus edénytöredékeket 70—75 cm. mélységben majdnem minden kubikban találtunk, azon alól azonban nem, legfennebb, ha a La-Tène temetések alkalmával kerültek a sírűregbe, a település legrégebbi nivóját

4. kép. Agyagbögere a praehistorikus telep edényeinek második csoportjából.

Fig. 4. Bol en terre, cuite. 2e groupe de poteries. Station préhistorique.

fennebb csak azt bizonyítja, hogy e bolygatatlannak látszó területen a kulturréteg a 25 cm. vastagságot elérte, de ennél többet nem mondhatunk. Hisz még azt sem tudjuk megállapítani, vajjon földbe mélyített, vagy a földszínen álló konyhókhoz tartoztak-e a vakolatrögök. Csak az látszik bizonyosnak, hogy 25 cm. mélyen tételezhetjük fel azt a nivót, amely a temetkezés idején a földszínet szolgáltatta vagyis, hogy a La-Tène izlésű temetkezés óta 25 cm. vastag humusréteg képződött a bolygatott őskori telep emlékei fölött. A terraszesz egyenletes magassága a faluban és az ásások területén bizonyítja t. i., hogy a vasútvonal kiépítése alkalmával nem hordottak el földet az ásások területéről. Bizonyos továbbá az, hogy nemcsak az általunk felásott temetőrésze terjed ki a telep, hanem dk. irányban, a megyei út felé, tovább folytatódott. E részen azonban, amint a temető leírásánál látni fogjuk, a temetővel *együtt* — talán a római korban — bolygatásnak volt kitéve annyira, hogy nem tartottuk érdemesnek az ásások folytatását.

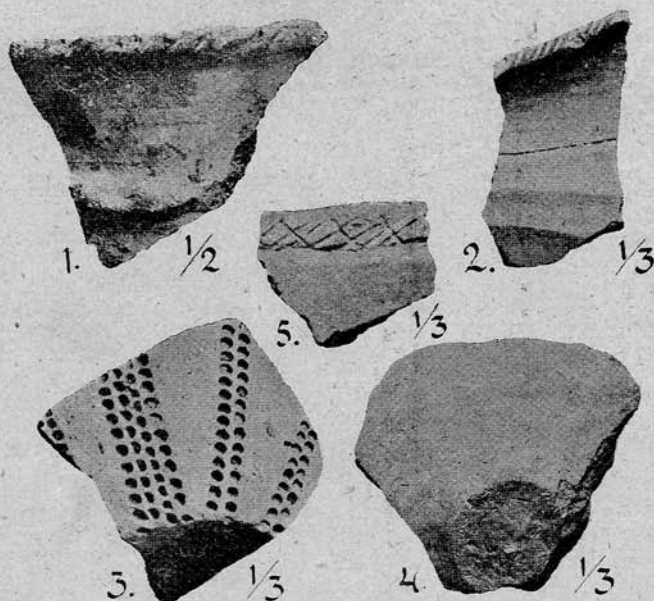
Az őskori telepnek az egyes kubikokból előkerült emlékeit kubikok és ásónyomok szerint külön kezeltük, hátha valamelyes határozott elkülönülést, fejlődési rendet ez úton mégis lehetne megállapítani, de sajnos, a legodaadóbb törekvés sem járt eredménnyel. Meg kell elégednünk azzal, hogy az emlékek jellemzőbb darabjait képen és írásban bemutatva nyerjünk tisztább képet a telep viszonyairól és a műveltségről, a melyet az egykor itt lakott nép magáénak mondhatott.

Tekintve, hogy mindössze két, karakter nélküli török és pár őrlökötörödék szolgáltatja a kőből készült szerszámok egész anyagát, a telep emlékeinek ismertetését kezdhetjük mindjárt a keramikai anyaggal, folytatjuk a csontokkal, illetve csonteszközökkel s végül a fémtárgyakat ismertetjük.

70 cm. mélyre tehetjük. Ezt igazolja az a körülmény is, hogy temető térképén (I. Tábla.) látható 1. sírtól ény.-ra, mindjárt az első kubikban, 70 cm. mélyen találtuk meg egy 30 cm. vastag, tapasztott tűzhely hiányos maradványait.

Ezen alól tehát nem kereshetjük a település *alsó* nivóját. Az eredeti kulturréteg *felső* vonalának mélységére biztos támpontunk nincs. Ha az alább képen is bemutatott (9-dik kép.) tál töredékeit 50 cm. mélységben, két különböző helyen, egymástól 70 cm. távolságban találtuk meg, ez leg-

Az anyag alapján az agyagművességnél említjük meg, hogy majdnem minden egyes kubikban feltaláltuk azokat az égetett agyagrögöket, amelyeken párhuzamos, vagy egymást keresztező hengeres benyomások jelzik egykori rendeltetésüket, hogy t. i. a vesszőből, — ágából font kunyhó falának, illetve tetejének vakolatául szolgáltak. Mindannyiban felismerhetjük az agyag kötéséül szolgáló pelyvakeverék nyomát is, mely miután kiégett a vakolatból, többé-kevésbé laza, szivacsos felületűvé tette azt. Milyen volt a kunyhók formája, a földszinén állottak-e, vagy földbe mélyített, úgynevezett putri-lakásokat formáltak? az ismételt bolygatás miatt meg nem mondhatjuk. Abban a kérdésben, hogy a kunyhó falát, tetejét mikor

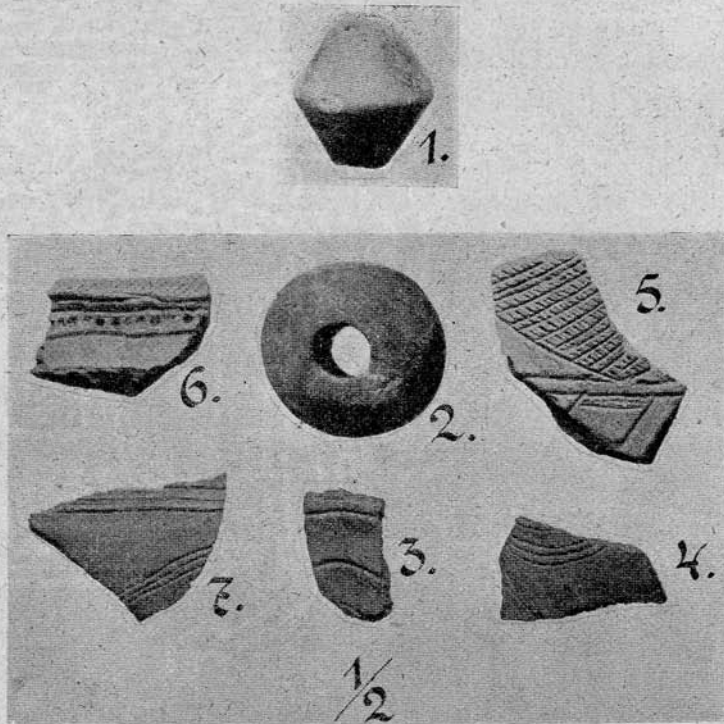

5. kép. A praehistorikus telep edényeinek második csoportja.
Fig. 5. 2e groupe de poteries de la station préhistorique.

égették ki, szerény véleményünk az, hogy akár a földszinén, akár a földbe mélyítve zártak körül egy bizonyos területet, lassanként a kunyhó belsejében égő tűz égette ki. Hisz mindig megtaláljuk bolygatatlan telepen a kunyhó belsejében a tűzhelyet, sőt azt is észlelhetjük, hogy időközönként a kunyhó belsejének más és más részén tüzeltek. Volt tehát elég alkalom arra, hogy a kunyhó falának vakolata minden oldalon kiégjen. A vakolat teljes kiégése eredményezi, hogy az eddig gyengébb fal masszívusabb lett, téglamassza fedezte ezután a kunyhó lakóját az időjárás viszontagságai ellen, de másfelől törekenyebbé is vált ez által a kunyhó fedele, fala, mert kiégett a vakolat addigi támasza, a váz, a vessző, az ágfonás, a pelyvakeverék. Erősebb tüés a kunyhó falán, vagy nagyobb esőzés idején a már laza kötésű szuivat által felszívott

nagyobb vízmennyiség — s még inkább a kunyhó fölött feltételezhető földhalmaz nyomása elégséges volt arra, hogy a kunyhó összeomoljon. Ezért nem tarthatjuk valószínűnek, hogy a vesszőfonásos, agyaggal tapasztott kunyhókat mindjárt a felépítés után égették ki.

Az egyidőben épült, hasonló konstrukciójú vesszőfonásos kunyhók körülbelül egy ugyanazon ideig állottak ellen a tűznek, illetve a dinamikai hatásoknak s csak természetes, ha összeomlásuk után egyidejű és hasonló formában jelentkező rétegeképződést eredményeztek.

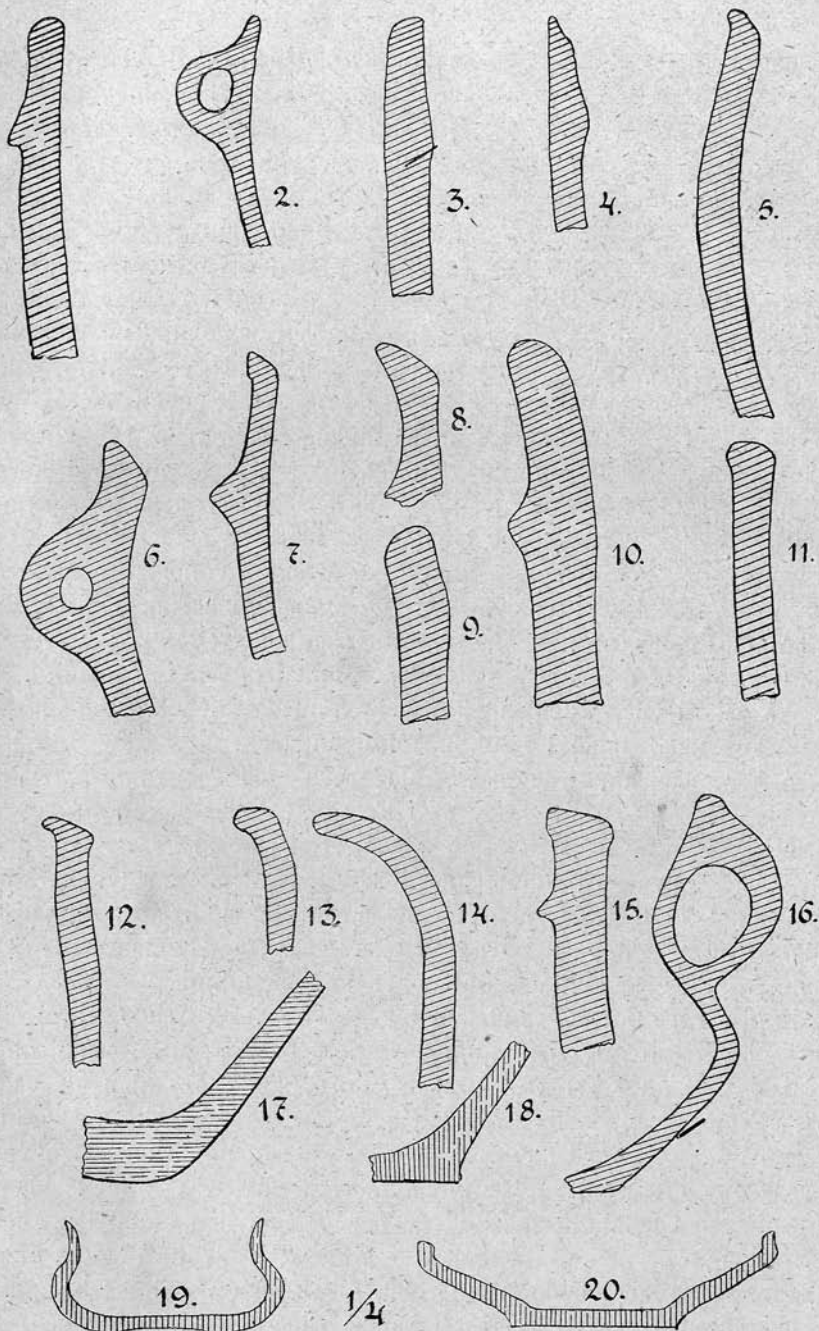
6. kép. A praehistorikus telep edényeinek második csoportja.

Fig. 6. 2e groupe de poteries de la station préhistorique.

E kitérés után nyomatékkal bocsátjuk előre, hogy a telep összes keramikus anyaga korong nélkül készült.

Mindössze két, egésznek mondható edény került elő. Annál több a töredék.

Az edények, illetve edénytöredékeknél az előállítási technika szempontjából három külön csoport válik el. Az *első csoportba* tartozók (2-ik és 3-ik kép.) kavicszemekkel kevert, durván iszapolt agyagból készültek, minden utólagos simító, vagy csiszoló eljárás nélkül, miért is felületük érdes. Leggyakrabban szürkébe játszó halvány vörös színűek és foltos égetésűek. Sokszor minden díszítést nélkülöznek, máskor

II. tábla. A praehistorikus telep edényeinek nyílásperemeit mutató keresztmetszetek.
Pl. II. Coupes verticales des bords de vases. Station préhistorique.

függőleges irányban párhuzamosan szaladó ujjbegyközös bordázat, (2-ik kép, 4. sz.) vagy vízszintesen körülfutó egy, vagy két rárakott bordástag (2. kép 1. és 2. sz.), esetleg bütykök által kísérve (2-ik kép 5. sz.),

1. kép. Fedő töredék agyagból a prae-historikus telep edényeinek második csoportjából.

Fig. 7. Fragment d'un couvercle en terre cuite. 2e groupe de poteries de la station préhistorique.

szürke színű, ellenben a többi barnás-szürke és csillámpalával kevert agyagból készült. A 4. sz. nyakrészt ferdén álló vonalokból formált mélyített díszítés veszi körül. Ugyancsak mélyített a díszítése a 3. sz. tál- vagy bögrétöredéknek is: két párhuzamos vonal közt kettőzött cikk-czakk szalad s ezenkívül a párhuzamos vonalakat felül, ferdén álló háromszögalakú ponczoktól származó bemélyedések szegélyezik. Az 5. sz. egy u. n. fésűdíztes töredéket mutat ugyanezen nemből.

Az őskori telep edényeinek nyílás peremeit és fenékrészeit keresztmetszetekben a II. tábla 1—20. sz. rajzai mutatják.

A keramikai anyag legnagyobb része a *második csoportba* tartozik és első látásra elárulja, hogy az edény elkészülte után, annak egész felületét nagyon finoman iszapolt agyagsárral még egyszer átvonták, amely eljárás egységes, sima felületet kölcsönzött az edénynek. Nem gondolhatunk itt mázra, ami az edény anyagától elütő anyagot tételez fel, hanem csak annak az agyagnak az oldatára, amelyből az edény is készült. Színük a legkülönbözőbb lehet. Fényük tompa.

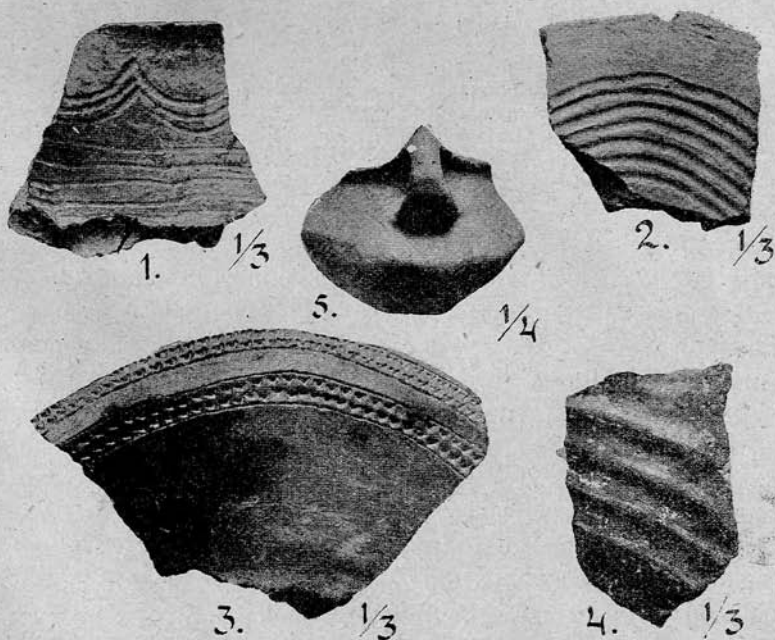
Ebből a csoportból mutatjuk be a 4-ik sz. képen a telepről előkerült egyik épebb bögrét. Finoman iszapolt, barnás-szürke színű foltos égetéssel. Ott, ahol a rézsút szaladó hornyolatok az edényke vállát eléri, egymástól egyenlő távolságban három kis bütyökké vastagodik a hornyolatok közti borda. Képünkön e bütykök nem láthatók. Az edénynek csak egy füle volt, a tulsó oldalon megsérült. Az egy fül is hiányzik, de helyén látható, hogy az edény testébe mélyített csappal erősítették az edényhez, anélkül azonban, hogy egészen átvonták volna azon. Keresztmetszetről (II. tábla 19. sz.) láthatjuk, hogy a fenékrész belapuló.

Ugyancsak ezzel az eljárással kaptak sima felületet az 5-ik kép 1., 2. és 5. és a 6-ik kép 6. sz. alatti edényperemek, a 6-ik kép 3—5. és 7. sz. alatti hasrészek, az 5-ik kép 3. és 4. sz. alatti fenékrészek és a két orsógomb (6-ik kép 1. és 2. sz.) A perem külső oldalának, vagy kifelé rézsútos záródásának párhuzamos, vagy egymást keresztező vonal-

tagozza az edény nyakrészét. Egy edény-töredéken a hengeres bütyköket lefelé ívelt borda köti össze (2. kép 3. sz.)

Valamivel finomabban iszapoltak s részben gondosabban megmunkált darabok, de még mindig érdes felületűek s azért az első csoporthoz tartoznak a 3-ik képekhez tartozó edény-töredékek. A 2. szám alatt bemutatott fül még nem egészen szalagfűl. Úgy ez, mint a szűrőtöredék (6) és a két végén átfúrás nyomait mutató edényrész (1) vöröses-

kákkal való mélyített díszítése a telep e csoportjánál jellemzőnek mondható (5-ik kép 1., 2., 5. sz., 6-ik kép 6. sz.) Gyakori a hengeres ponczokkal mélyített pecsétés díszítés is, amint azt egyik peremen (6-ik kép 6.) és a fenékrészen (5-ik kép 3.) láthatjuk. Az egyszerű és többszörös spirális és egyenes vonalakkal formált díszítés, a háló vagy szövetmintával egyetemben csak ritkán fordul elő. Mindössze négy kis töredék képviseli a telepen ez ornamentikát (6-ik kép 3—5. és 7.) Az edényfülek között találunk részben hengeres és részben szalagos fület. Ugyancsak e modorban készült a 7-ik képen látható korongalakú, durva fedő töredék, a milyennel telepünkön szintén gyakran találkozunk.

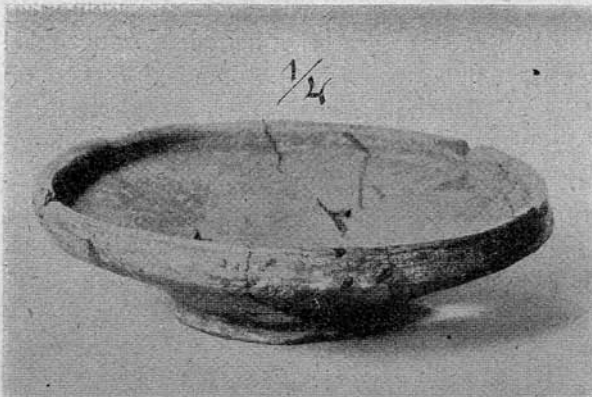

8. kép. A praehistorikus telep edényeinek harmadik csoportja.

Fig. 8. 3e groupe de proteries de la station préhistorique.

A *harmadik csoport* előállítási technikája, a mire a telep példát szolgáltat az, a mit csiszoló technikának nevezhetünk. Ennél az eljárásnál — úgylátszik — a már félig megszáradt, vagy kiégetett edényt iszapolt anyaggal még egyszer átvonták s valami eszköz segítségével fényesre csiszolták a külső felületet, majd pedig füst hatásának téve ki, leggyakrabban feketére, de sokszor vörösre vagy szürkére égették.

A perem fölé kiugró fülellátott bögretöredék (8-ik kép 5. sz.) ezt a technikát mutatja. Színe feketésbe játszó szürke. A felül hengeres fül az edény nyaka felé szalagosá válik és kiszélesedik.

9. kép. Agyagtál a praehistorikus telep edényeinek harmadik csoportjából.

Fig. 9. Plat en terre cuite. 3e groupe de poteries de la station préhistorique.

A 9. sz. kép azt a tálat ábrázolja, amelyet a kulturréteg vastagságának bizonyítására már előbb említettünk s mely a harmadik csoport jellemző példája. Darabjaiból sikerült összeállítanunk. Anyaga kavics hozzáadása nélkül iszapolt agyag. Törött felületén a fekete magvat a belső oldalon vékony, vöröses réteg határolja.

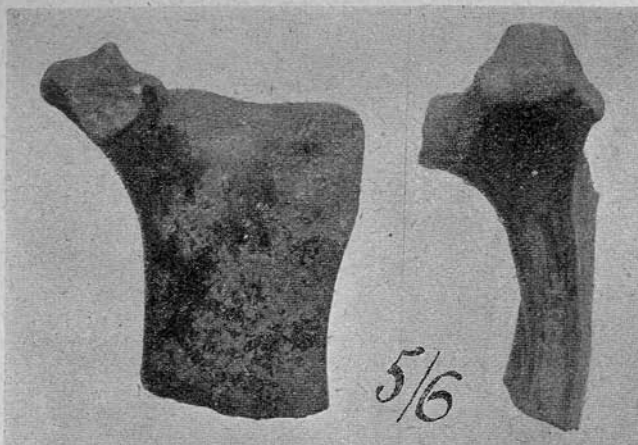
Felülete belől feketésbe játszó matt szürke, kívül csillogó fekete s mindenütt csiszolt, de a csiszolás a külső oldalon sokkal jobban érvényesül. Színe, formája emlékeztet ugyan a La-Tène izlésű tálakra, de a mondottakon kívül a váll, perem és fenék is messzire elkülöníti azoktól. Keresztmetszetének fenti rajzán (II. tábla 20. sz.) látjuk, hogy a kissé kiugró fenék teljesen tagozatlan még, a fenékből lankásan kiemelkedő hosszú oldalon pedig csaknem derékszög alatt ül a befelé hajló nyak. A nyak mindenütt egyforma vastag, csak a peremen dudorodik keskeny-, alig észrevehető külső ajakká, míg a perem záródása befelé rézsútós.

Egy hasonló alakú tálnak töredékét szemlélhetjük a 8. képen 3. sz. a. Szintén csiszolt felületét kívül vékony, feketés réteg teszi csillogóvá, de belseje nem szürke, mint az előbbinél, hanem tompa vöröses sárga. Közvetlen a váll alatt, két párhuzamos vonal között két sorban elhelyezett szívalakú tagokból álló mélyített díszítmény szaladkörüli, ami kevés alább még egyszer ismétlődik. A táltöredék e díszítményével élénken emlékeztet a soproni Purgstallon felásott őskori telep egyik tájára.¹

A hasonlóan csiszoló technikával előállított fekete edénytöredékek közül a 8-ik képen 4. sz. a. egy nagyobb tálnak, vagy bögrének részét mutatjuk be az edény hasrészén haránt szaladó három újjbegyes hornyolattal; a 8-dik képen 1. sz. a. egy fazék nyakrészét, melyet alatt körbe szaladó keskeny barázdák s ezek felett három lefelé ívelt körívből formált hullámszerű vonal ékít és végre a 10-ik képen egy edény fülét.

¹ Archaeologiai Ért. újf. 9. k. 358 l. 1a, 1b.

Ez utóbbi csonka állapotban jutott ránk, de a megmaradt részek alapján könnyen elképzelhetjük eredeti formáját. A baloldalra kiugró hengeres tag egy központ körül elhelyezett három madárcsőr formájú nyúlványban végződött. E nyúlványok közül edényfülünkön csak egy maradt meg, a más kettő, valamint az ellenkező oldalon állott egész tag, hiányzik. Ez a fülforma csak egyszer fordult elő a telepen, de jellegzetességével így is fontos bizonyítékot szolgáltat a telep chronológiájához, mert kétségtelen, hogy a hallstatti-, vagy Reinecke szerint, a legkorábbi La-Tène periodust is jellemző állatábrázolásokat kell e fül formájában látnunk. A fülből kiugró két tag nyúlványaival egyetemben a hallstatti bikára, a nyúlványok maguk a madárfejes plasztikus ábrázolásokra emlékeztetnek.¹

10. kép. Agyagedényfül az őskori telep edényeinek harmadik csoportjából.

Fig. 10. Anse en terre cuite. 3e groupe de poteries de la station préhistorique.

Itt kell megemlítenünk azt a pár edénytöredéket, amelyek a most felsorolt darabokkal egyező technikát mutatnak, de nem feketék, hanem egyszer téglavörös, máskor szürke színűek úgy kívül, mint belül.

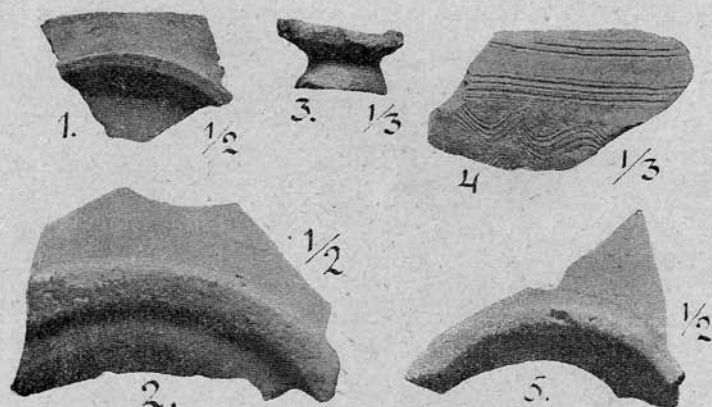
Előkerült egy grafittal kevert anyagú edényketöredék is.

Nem adnók teljes képét a bolygatott terület keramikájának, ha meg nem említenők azokat a korongon készült töredékeket, a melyek a felső terület dk. részén, a legkülönbözőbb mélységből kerültek elő. Különösen a XVI., XVIII., XIX. kubik szolgáltatta ezeket. Legnagyobb részük teljesen egyezik a sírokban lelt La-Tène izlésű agyagedényekkel s nem is tarthatjuk ezeket másoknak, mint azokkal egykorú La-Tène emlékeknek. Ha tudjuk azt, hogy a sírmező e dk. részén több sírban

¹ Hasonlót közöl Velemszentvidről az Arch. Ért. 1910. évf. 96 l.

csak nagyon hiányos töredékét találtuk az agyagedényeknek, nem juthat egy pillanatra sem eszünkbe az, hogy ezeket az emlékeket is a telephez számítsuk s így feltételezzük, hogy itt lakott az a nép, amely a sírokbá temetkezett. Bolygatás alkalmával kerülhettek ki a sírokból, vagy a temetéssel egyidejűleg már szétszórva jutottak a földbe. A korongolt edénydarabok másrésze fejlett római provinciális anyag. (11-ik kép) Mindössze kbl. 40—50 darab került elő. A hány darab, annyi edényhez tarthatott. Nem gondolhatunk egyebet felőlük, minthogy a közelben állott római épületekből esetlegesen kerültek e helyre. S ez egyszersmint világot vethet a temető dk. részének bolygatása idejére.

A telep nagymennyiségű állatsontot is szolgáltatott, mint konyhahulladékot. Ökör-, tehén-, tinó- ló-, jüh-, disznócsont egyformán

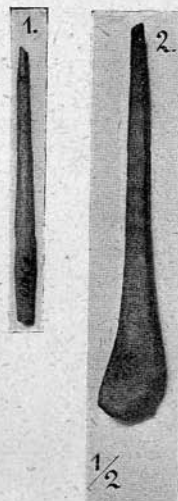

11. kép. Provinciális római agrágedények töredékei a praehistorikus telep területéről.

Fig. 11. Fragments de vases romains, trouvés sur la territoire de la station préhistorique.

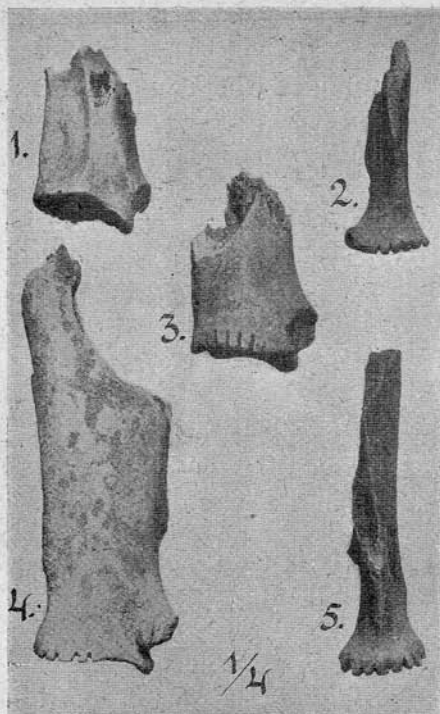
gyakran fordult elő. Feltűnő a szarvas-állkapcsok gyakorisága. Szarvasagancs azonban csak egy került elő, az is töredékben. Meg kell említsük, hogy az I. kubikban egy emberi sarokcsontot, a IV-dikben egy emberi felkarcsont töredékét, a VIII-ban szintén emberi lábtő-csontot, a XII. kubikban ugyancsak egy kulcscsont töredékét találtunk. Anélkül, hogy ez utóbbi jelenséget a teleppel kapcsolatosan érdemileg méltatnók, csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kubikokban talált emberi csontok mind végtagokból, t. i. lábfejekből és felső karokból származnak. Szörványos és ritka előfordulásuk kizárja azt, hogy lelőhelyükön őskori temetőt tétélezzünk fel annál is inkább, mert a csontok jó fentartása ellentmond annak a feltevésnek, hogy a többi csontrészek elmállottak s csak ezek maradtak ránk. Ezek az emberi csontok csakis a La-Tène temetővel kapcsolatosan tárgyalhatók.

Csonteszköz kevés került elő. Három csonttű (12-ik kép 1. 2.) 5 drb díszítő eszköz (13-ik kép 1—5.) és 2 drb. korcsolya (14-ik kép 1—2.) mindaz, amit felmutathatunk. A végükön fűrészszerűen rovátkolt csontok (13-ik kép 1—5.) a tehén lapoczkacsontjából készültek. A fogak száma a két ép példányon 9 és 11. Egyen égés nyoma látszik (13-ik kép 3.) és mindeniknél többékevésbé csonkított a lapoczkacsont nyeles része. Alig szolgálhattak más célra, minthogy ide-oda húzgálásuk, vagy gördítésük közben vonal, vagy rovátkás díszítést hagyjanak a még égetetlen agyagedény falán. Ilyen eszközzel díszíthették a 15-ik képen bemutatott töredékhez tartozó edényt is. Jellemző az így készült rovátkás díszítésre, hogy a fogak az eszköz nyele felőli részen

12. kép. Csonttűk a praehistorikus telepről.

Fig. 12. Aiguilles en os trouvées à la station préhistorique.

13. kép. Díszítő csonteszközök a praehistorikus telepről.

Fig. 13. Ébauchoirs de poteries trouvés à la station préhistorique.

kevesebbé mélyen hatottak az edény falába, mint az ellenkező oldalon.

Az egyik végén kétszer átfúrt

két csont közül a hosszabb (14-ik kép 2. sz.) ökör, vagy tehén láb-szarcsont, a rövidebb és keményebb (14-ik kép 1. sz.) talán szarvascsont. Mindkettőnek alsó lapja egész hosszában simára csiszolt. A lyukak ferdén furottak úgy, hogy a felső peremtől rézsút indulnak ki és a csont közepvastagságában elől végződnek. A nagyobb csont felső lapjának közepén látható szabálytalan nyílás a másik darabon nem ismétlődik. Nem dönthető el, vajjon mestersegesen, vagy esetlegesen került oda. Hosszirányban egyik sincs átfurva. Nem tekinthetjük tehát másnak e darabokat, mint csontkorcsolyáknak.¹

¹ Hermann Ottó: Arch. Ért. újf. 5. k. 165 l.

14. kép. Csont-
korcsolyák a
prae-historikus
telepről.

Fig. 14. Patins en
os trouvés à la
station préhis-
torique.

A fémtárgyak során legelőször egy kis, — ónszegény bronzból készült vésőt, vagy poncot kell említenünk. Nem egész darab. Felső végén látható a törés nyoma. Sok azonban nem hiányozhatik belőle, mert más őskori telepekről jól ismerjük. Keresztmetszete négyzet. Két vége felé fokozatosan vékonyodik. 55 cm. mélyen találtuk a telep dk. részén. A legnagyobb bronztárgy, amit találtunk, az a bronzvéső, melyet a 16-ik sz. képünk szemléltet. Sokat használták, mutatja ellapult feje és az, hogy kissé meggörbült az ütések alatt. Keresztmetszete téglalap. A telep északnyugati felében 58 cm. mélyen találtuk. Ugyancsak e részen került elő, 50 cm. mélyen, egy kis horogban végződő, körös átmetszetű bronz sodrony. Egyéb bronztárgy nem került elő.¹ A vas-tárgyak száma is kevés; mindössze öt. A kampós végű vas-tárgy (17-ik kép) hengeres középső része egyik végén kiszélesedik és itt átlyukasztott, míg a másik végén kétszer ismétlődő hajlással madárcsőr-höz hasonló formát vesz fel. Lehetséges, hogy egy láncznak az utolsó tagja, de esetleg egy nagyobb tárgyának a töredéke, a lyukon felül u. i. látható a törés biztos nyoma. 25 cm. mélyen találtuk a dk. részen.

A 10. sír közeléből, a XII. kubikból került napfényre, 38 cm. mélyről, a kis vas nyílhegy, melyet elő-, hátsó- és oldalnézetben 18-ik képünk mutat. Egész hossza 8.5 cm. Rövidke nyíllyukjához aránylag hosszú, hasábos szár csatlakozik, mely végén 25 mm. hosszú és 13 mm. széles fűzfalevelalakú pengévé laposodik úgy, hogy a penge mindkét lapja gerincznélküli, sima. Hasonmását nem ismerem képen, de gyanítom, hogy társa a Lehoczky Tivadar által leírt, Munkács közeléből származó, szintén 8 cm. hosszú, lapos élű vas nyílhegynek a hallstatti, vagy pedig a kora La-Tène korból.²

25 cm. mélyen találtuk a vasszeget is (19-ik kép) lapított gömbös fejjel, valamint két kis vas ollót. (20. és 21-ik kép) A vas ollók egyike ép, másika töredék. Egy-ugyanazon típust képviselik. A különbség a kettő között csak az, hogy míg az egyiknek nyerge szabályos körívből simán megy át a szárukba (20-ik kép), addig a másikinál a száruk a nyereggel szög alatt találkoznak.

Az épet a sírmező térképén (I. tábla) d-vel jelölt kőpad közeléből

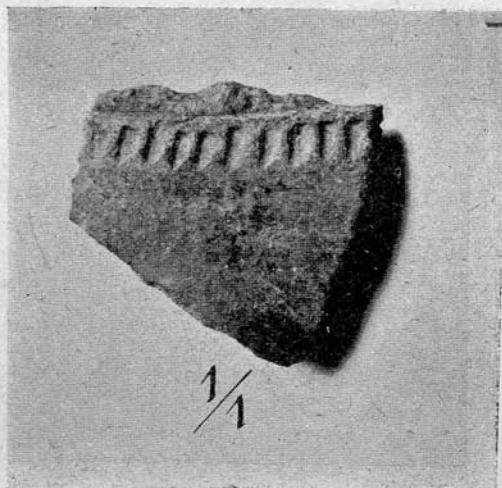
¹ 10 cm. mélyen találtunk egy XVII. századbeli-, czimmerrel ellátott nyeles pecsét-nyomót is.

² Arch. Ért. újf. XXVIII. k. 251. I.

ástuk ki, míg a másikat a h-val jelölt kőrákás mellől, mindkettőt 25 cm. mélységből. Ha összehasonlítjuk ezeket az ollókat a La-Tène izlésű 15-dik sír alább bemutatott nagy ollójával, azonnal feltűnik a típusok egyezése. Ez is egy darab vasszalagból készült, mint azok, azáltal, hogy a kívánt hosszúságú vaslemezt középen egyszer összehajlították s azután a végeket addig kalapálták, a míg a kellő nagyságú pengéket megkapták az ollóhoz. Az ollónak ez a típusa a La-Tène periodusban lép fel először s azután az egész

római koron át használatban maradt, sőt bizonyos módosításokkal napjainkig is fentartotta magát. Két kis ollónk lehet római is, de ha a La-Tène temetővel egykorunak tartjuk, akkor sem mond semmi ellent a feltevés helyességének, sőt a temető által szolgáltatott közvetlen analogia és a leletkörülmények ez utóbbi feltevést támogatják. Még határozottabban mutatja a La-Tène izlést a horogba végződő bronzsodrony, melynek társát Sopronban is megtalálták, mint egy ép nyakperesz kapcsolódó tagját¹ és más alkalommal, mint töredéket.² Ezek tehát a temető szétszórt mellékletei s a teleppel kapcsolatosan alig tárgyalhatók.

Igy a vas nyílhegy, a vasszeg, meg a kampós végű vastárgy képviselné a telepen a vaskor emlékeit. A szeg, ha gombos fejében a La-Tène izlést jellemző gombos tagot láthatjuk is, egymagában kevés bizonyító erővel bír arra, hogy ennek alapján egy közép- vagy fiatal La-Tène-kori telepet tételezzünk fel. A kampós vastárgy — amelynek sem teljes alakját, sem rendeltetését nem ismerjük, s csak madárcsőrre emlékeztető végződésével utal a hallstatti korra — bármily kevés bizonyítékot szolgáltat egymagában, erősíti bizonyító erejét a szintén hallstatti periodusra valló s fennebb közölt edényfűl, meg a vas nyílhegy. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy hazánk hallstatti telepeinek keramikai

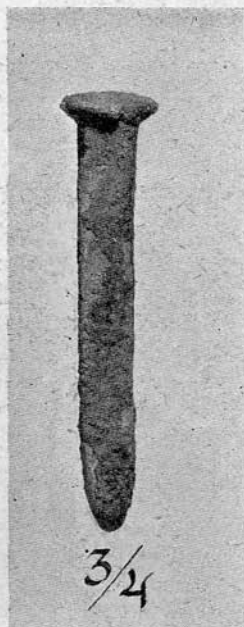

15. kép. Agyagcserép jellemző díszítéssel a praehistorikus telep harmadik csoportjából.

Fig. 15. Fragment de vase 3e groupe de poteries préhistoriques, specimen du décor.

¹ Arch. Ért. újf. X. 72. 1.

² Arch. Ért. újf. VI. 107. 1. 6. sz.

16. kép. Réz vagy bronz véső a praehistorikus telepről.

Fig. 16. Ciseau en bronze, ou cuivre trouvé à la station préhistorique.

anyagával sok közös, egyező vonást mutat az apahidai telep anyagának egyrésze, főleg a feketére égetett és csiszolt edénytöredékek.

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a telepet a hallstatti periodus egy kis része alatt legalább lakták. De lakták főként már ezt megelőzőleg a bronzkorban, amit a bronz ponc, a keskeny bronzvéső bizonyít, az edények pedig nem mondanak ellen e feltevésnek. A két különböző fémkor között a folytonosságot azonban telepünkön nem állapíthatjuk meg, sőt akkor sem járhatunk messze az igazságtól, ha az első vaskor jellegét is magukon hordó emlékeket a kora La-Tène szakaszba osztva be, közelebb hozzuk azok korát a temető korához, mint a telepéhez.

E telepen temetkezett át egy sokkal fejlettebb kulturával bíró nép, mint a milyenek a telep lakói voltak. Amíg azok elvértve se ismerték a korong használatát, addig ezeknél soha sem találunk korong nélkül készült edényt. Azok vasat vagy egyáltalában nem, vagy csak nagyon ritkán használtak, ezeknek a kezében a legfontosabb anyag a vas volt, melyből jóformán minden szerszámukat készítették.

A La-Tène égetett urna temetőnek

az a része, melyet az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára felásított, összesen 21 sirt tartalmazott. A térképen (I. tábla) számozott kis körök jelzik az egyes sírokat, míg azokat a leleteket, melyek nem sírokból származnak, az abc betűivel jelöltük. A térkép függőleges metszetét kétszerakkora mérték szerint rajzoltuk, mint a vízszintest, hogy a nagyobb lépték mellett tisztábban szembejűnjenek a leletek mélységei.

Sajnálattal bocsátjuk előre, hogy a sírokról és leletekről a helyszínén fényképfelvételeket nem készíthettünk annál az egyszerű oknál fogva, hogy intézetünk akkor még nem rendelkezett fotografáló készülékkel. Annál jobban vigyáztunk a sírok kibontásánál; eredeti fekvésében hagytuk a mellékleteket mindaddig, amíg a sirt teljesen kibontottuk s a szükséges méreteket felvettük. Mintegy a fényképet pótolandó, az egy sírban talált tárgyak viszonylagos helyzetének könnyebb áttekinthetése végett, minden sírnál külön adjuk azoknak felülről való nézetét körülbelül 1 : 50

lépték szerint, ahol a körök mindig edényeket jelölnek (1. urna, 2. tál, 3. bögre).

Mielőtt az egyes sírok tartalmának ismertetésére térnénk, szólanunk kell azokról a *kőpadokról*, a melyekkel a temető, illetve a telep területén ismételten találkozunk s a melyeket térképünkön (I. tábla) a horizontális lépték lehető betartásával eredeti formájukban kívántunk feltüntetni a, b, c, d, e, f betűk alatt.

Minden *kötő anyag nélkül* egymásmellé helyeztet macskafej nagyságú kavicsokból készültek e kőpadok. Egy sor kavicsból állottak és minden egyes esetben egyenletesen sík területen többé-kevésbbé kifli-formát mutattak. Hosszúságuk 2·40—2·80 m., szélességük 0·90—1·20 m. között váltakozott. Természetes alakulatra nem gondolhatunk már csak azért sem, mert határozott

méretekkel és hasonló formában ismétlődtek — két esetet kivéve — mindig a sírok közötti területen és majdnem mindeniken észlelhetük a tűz hatását, sőt nagyobb mennyiségű faszenet is találtunk a kavicsok között. Mélysége mindeniknek más és más. A legmélyebben fekvő 80 cm.-re, a legmagasabban fekvő 15 cm.-re volt a föld színe alatt. Egyenként felsorolva az

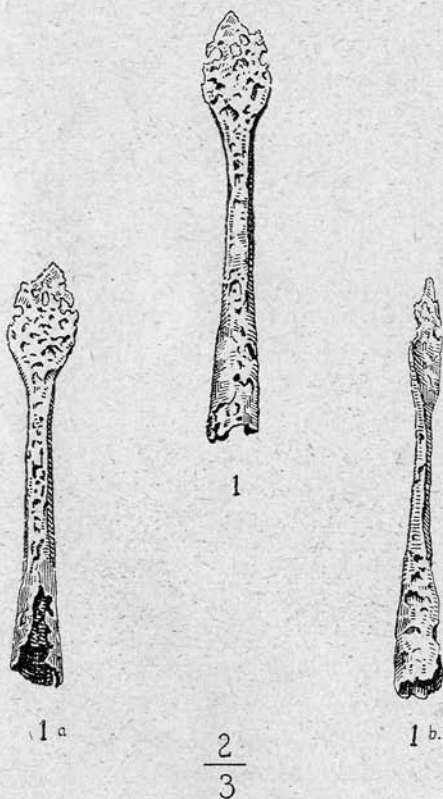
a) jelzésű, az 5. sír közvetlen közelében, 55 cm. mélyen, kifli módjára meghajló ellyptikus formát mutatott és kisebb terméskövekből meg nagyobbfajta kavicsokból állott. Átlagos szélessége 1 m., ék.-dny. irányú hossza 2·50 m. Közvetlenül felette egy, a praehistorikus telepből származó agyaglepény 3 drb. durva (3 cm. vastag) töredékét, 14 drb cserepet és állat-

$$\frac{2}{3}$$

17. kép. Vas-horog a praehistorikus telep területéről.

Fig. 17. Crochet en fer trouvé sur la station préhistorique.

1 a

1

1 b

$$\frac{2}{3}$$

18. kép. Vas nyílhegy. Szórványos lelet.

Fig. 18. Pointe de flèche en fer.

$$\frac{2}{3}$$

19. kép.
Vas szeg.

Fig. 19.
Clou en
fer.

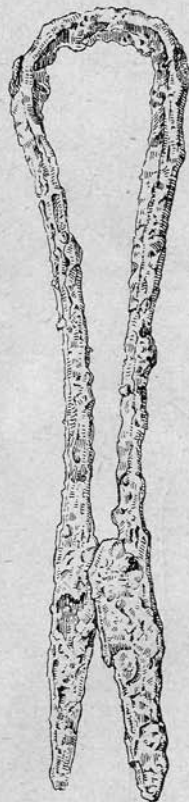
csontokat találtunk, a kövek között pedig faszenet, pörkölt homokszemeket és egy hengeres vaskarikának (karperecz?) 4·5 cm. hosszú töredékét, mely utóbbira vastagon tapadtak rá az apró homokszemek, bizonyoságául annak, hogy közvetlenül földberüklése előtt tűzben állott. Ezt igazolja az égett embercsont is, a mely szintén hozzátapadt a vaskarikához s hivatva van felvilágosítást adni a kőpadok rendeltetéséről annál is inkább, mert a vaskarika másik részét a kőpad melletti 5. sz. sirban találtuk meg. Az összes köveken észlelhettük a tűz nyomát.

b) a 7. sir szomszédságában, 80 cm. mélyen, körülbelül 200 drb. kavicsból összeállított kiflialakú kőpad végeivel, mint az a) jelű is, ény.-ra hajlik. Szélessége átlag 1 m., ék.-dny. irányú hossza 2·50—2·80 m. E felett is megtaláltuk a telepből származó praehistorikus cserepeket, agyaglepény töredékeket és állatsontokat; a köveken kétségtelenül látszik itt is az égés nyoma, közülük pedig faszenet szedtünk ki. Kiemeljük, hogy a kőpad szélén egy emberi sarokcsontot találtunk. A köveket a múzeumba szállítottuk.

c) közvetlenül a 11. sir felett és a 10. sir szomszédságában, 65 cm. mélyen, terült el úgy, hogy csak a 11. sirt fődte. Bizonyos, hogy ránk maradt része nem eredeti formáját mutatja, a melyet az analogiák alapján úgy kell elképzelnünk, hogy a 10. sir fölé átnyúlott a kiflialak hiányzó fele. Ezt a részt azonban, — minden bizonynyal — a 10. sir üregének megásása során szét-szedték s ezért mutat csonka formát. A köveken égés nyoma látszott; közöttük kevés hamut, faszenet és egy kis vaskésnek két darab töredékét találtuk. A hiányosan ránk maradt vaskés (22-ik kép) 85 mm. hosszú, miből 25 a nyélre esik. Pengéje egyenes és a törésig egyenletesen 13 mm. széles.

d) a 11., 14. és 12. sirok között, 20 cm. mélyen, 1 m. széles és 2·50 m. hosszú kőpad kavicsból és apróbb terméskövekből formálva. Végeivel ék. felé hajlott. Nehány kövön látható volt a tűz nyoma, de se szénse hamú nem volt közöttük. Közeliében találtuk a telep leírásánál rajzban is közölt kis vas ollót (20-ik kép) 25 cm. mélységben.

e) a 19. és 20. sirok között, a 17. sir felett, 23—25 cm. mélységben, kavicsokból álló 230—240 cm. hosszú,

$$\frac{2}{3}$$

20. kép. Vas-
olló.

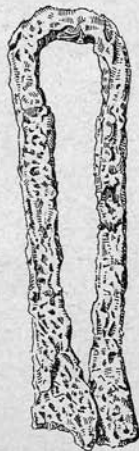
Fig. 20. Cise-
aux en fer.

ellyptikus alakú kőpad *részei*. A tűz hatását itt alig észlelhettük.

f) a 21. sir közelében, 15 cm. mélyen, nagy természetű kővekből rakott falszerű pad 0.80—1.00 m. szélességben és 2.60—2.70 m. hosszúságban. Méretei alapján ezt is a kőpadok közé soroltuk, bárha szerkezete egészen más. Közeliéből került elő a *d)* kőpad mellett lelt kis olló második példánya (21-ik kép).

Mi volt e kőpadok rendeltetése, az őskori telephez tartoztak-e, vagy a temetőhöz, vagy talán egyikhez sem, hanem egy harmadik kor emlékei? — csak lelet körülményeik alapján próbálhatjuk eldönteni, mert analogiákat eledig, tudtunkkal, nem szolgáltatott egyik hazai La-Tène temető sem, hacsak a hatvan-boldogi kétes rendeltetésű hosszénegyszögös üregekkel nem akarjuk összehasonlítani, a melyeknek alapja agyag hozzáadásával szintén *kavicsból készült*.¹

Egyebektől eltekintve az őskori telephez már azért sem tartozhattak, mert 11. és 17. sírokat kőpadok *alatt* találtuk meg és pedig a 11-diket közvetlen a kőpad *alatt*, (lásd a 11. sír leírását.) a mi nem lett volna lehetséges, ha a temetkezéseket megelőzőleg készültek volna, de másfelől egy, a sírmezőnél későbbi kor emlékeit sem láthatjuk bennük, hisz a 10. sír gödrének kiásása alkalmával szedték fel a *c)* kőpad hiányzó részét s máskülönben sem találtunk közelükben a sírmezőnél későbbi emlékeket. Felvetődik a kérdés, miféle célzt szolgálhattak a sírmezővel kapcsolatosan, határozott feleletet azonban ma még nem adhatunk reá. Az a körülmény azonban, hogy csaknem mindenik kőpadon konstatálhattuk a tűz hatását, sőt hamut, szenet és egy esetben (*a* jelű kőpad) emberi égetett csontot is találtunk olyan vastárgyhoz tapadtan, mely egykor tűzben olvadt meg annyira, hogy azt magához köthette s a melynek más részét a kőpad közelében volt sírban (5.) találtuk meg, — feljogosít annak feltevésére, hogy e kőpadok a halottak elégetésének helyszínéül szolgáltak, vagyis, hogy máglyahelyek voltak. Ilyen minőségben — talán az időjárás parancsoló befolyása szerint — hol mélyebbre, hol

$\frac{2}{3}$

21. kép.
Vasolló.

Fig. 21.
Ciseaux en fer.

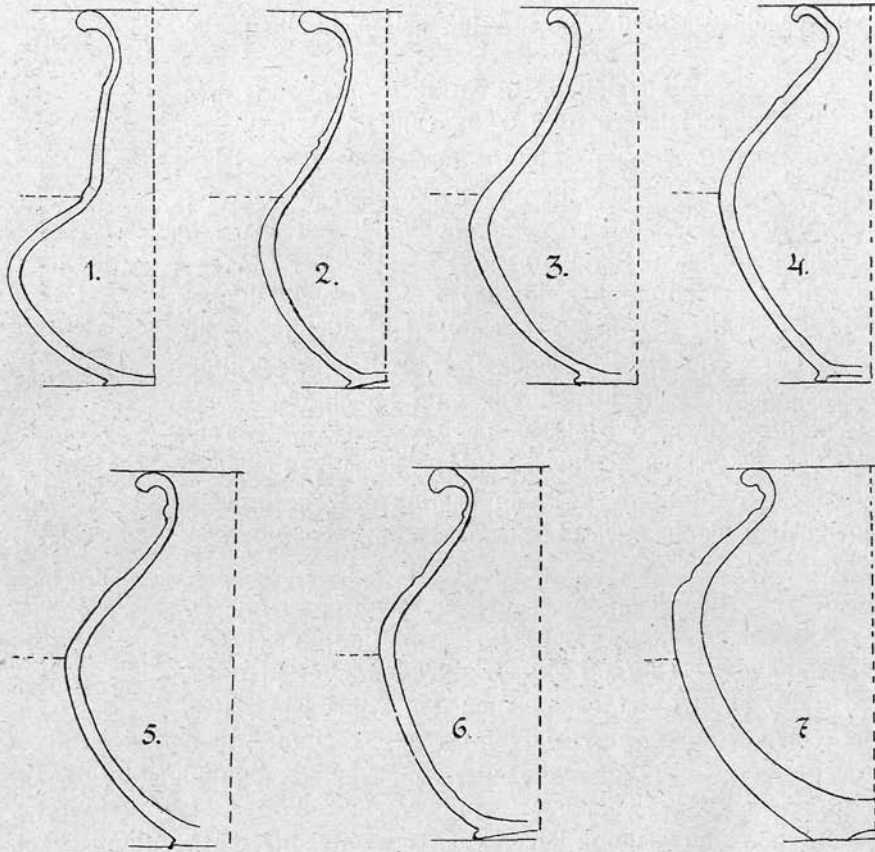

$\frac{2}{3}$

22. kép. Vaskés töredék a *c* kőpadról.

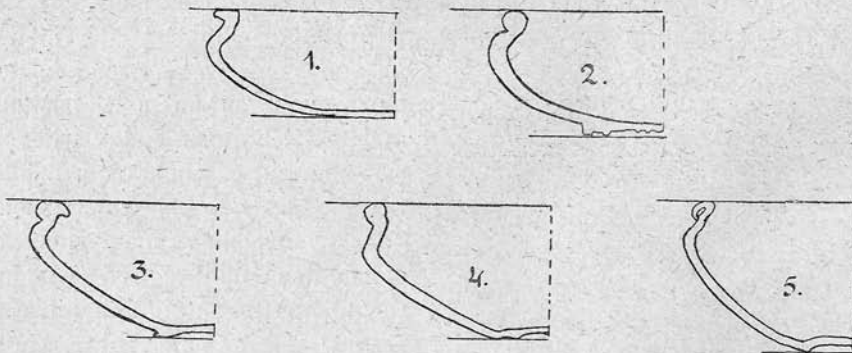
Fig. 22. Fragment d'un couteau en fer trouvé sur le banc à pierre *c*.

¹ Dr. Pósta Béla: Arch. Ért. újf. XV. k. 4. 1.

23. kép. A sírokban talált urnák keresztmetszetei.

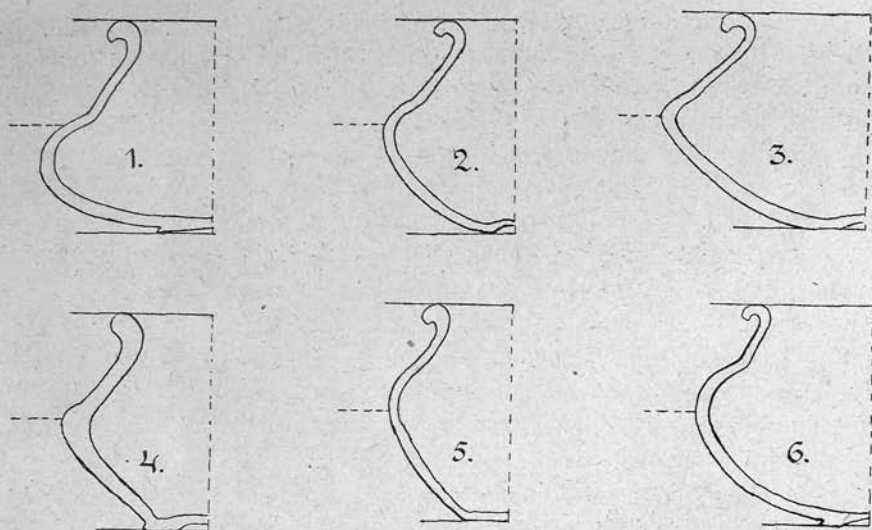
Fig. 23. Coupes verticales des urnes trouvées dans les sépultures.

24. kép. A sírokban talált tálak keresztmetszetei.

Fig. 24. Coupes verticales des plats trouvées dans les sépultures.

sekélyebbre ásták a föld közé azokat és azt a célt szolgálták, hogy a felettük bizonyos magasságban, talán állványokon elhelyezett hulla megégett részeit felfogják és összegyűjtsék. Az aránylag kevés faszénmaradványból nem tudom szabad-e arra következtetnünk, hogy nem fa, hanem olaj vagy zsiradék segítségével hamvasztottak. A bizonyára kezdetleges formában történő hamvasztás tökéletlensége mellett bizonyítana, de egyúttal a kőpadok fenti rendeltetését is igazolná azoknak az embercsontoknak a jelenléte, a melyekről a telep csontemlékei során már megemlékeztünk s melyekről már akkor megjegyeztük, hogy mindig végtagokból valók, nevezetesen felsőkar vagy sarokcsontok. Egy ilyen sarokcsontot találtunk a b) kőpadon is.

25. kép. A sírokban talált bögrék keresztmetszetei.

Fig. 25. Coupes verticales des bols trouvés dans les sépultures.

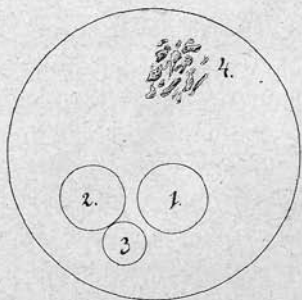
Mint nem egykori analogiát említjük fel a mármarosvármegyei *urmezei* halmossírok máglyahelyeit, melyeknél azonban, úgy látszik, hiányzott a kavicsokból kirakott alap, de másfelől nem is vaskoriaknak, hanem bronzkoriaknak bizonyultak.¹

Ezekután áttérünk az egyes sírok tartalmának ismertetésére.

A temető egyes sírjainak leírásánál lehetőleg kerülni akarjuk az ismétléseket, azért a temető néhány jellegzetes vonásáról már most megemlékezünk:

A felső rétegekben a vastag humus, illetve a mélyen bolygatott

¹ Mihalik József: Arch. Ért. újf. XV. k. 118.

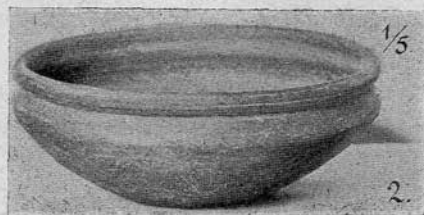
26. kép. Az 1. sír helyzetrajza.

Fig. 26. Situationsplan de la sépulture nro. 1.

telep miatt a sírokat rendszeren előre jelző földfoltokat a legritkább esetben vehettük észre, mert csakis a telep és humus alatt vált külön a sírűreg kevert földje a szűzföldtől. Ezért csonkult meg sok, egyébként ép. edény a peremén. A sírűreg alján, a legtöbb esetben, megállapíthattuk annak formáját, a miből, ha következtethetünk az egész sírűreg formájára, mondhatjuk, hogy részben kör alakúak, részben ellyptikusak és pár esetben négyszögűek voltak. A sírokat minden rendszer nélkül ásták (80—120 cm. mélyre) az őskori telepen keresztül úgy, hogy

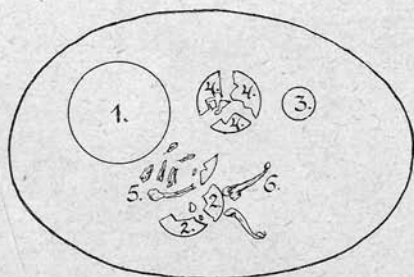
soros temetkezésről egyáltalában nem beszélhetünk. Helytelen tehát e ponton az a rövid tudósítás, a mi az Arch. Ért. 1901-dik évfolyamában (288 l.) a temetőről megjelent.

Minden sírnak közös vonása, hogy *égetett* temetkezést tartalmaz rendszeren 3-, ritkábban 4-, 2-, vagy 1 edénymelléklettel, égetett ember- és égetetlen állatcsonttal (disznó vagy szárnyas), bronz és vas ékszerekkel, fegyverekkel, eszközökkel. Az egyes sírok mellékleteinek elhelyezésében akár az égetett embercsontokhoz, akár az edényekhez viszonyítva tekintjük azokat, rendszert ép úgy nem állapíthatunk meg, mint az egyes sírok relatívus helyzetében. Az, hogy három edény jelenléte esetén ezek egy háromszög alapon helyezkednek el, csak természetes lehet, miután soha sem helyezték az edényeket egymás fölé, vagy egymásba, hanem egymás mellé állították a sírűreg alján, melyet egy esetben sem találtunk kővel kirakva, agyaggal kitapasztva, vagy más eljárással előkészítve a mellékletek befogadására, mint a hogy ez például a soproni Purgstall urna-temetőjé-

27. kép. Az első sírban talált edények.
Fig. 27. Vases trouvées dans la sépulture nro. 1.

nél,¹ — a La-Tène izlésű mellékleteket tartalmazó hatvan boldogi üregeknél,² — vagy a szászújfalusi és paczalkai,³ katlansiroknál történt. A kerek-, ovális-, vagy négyzetes alappal bíró sírok aljára minden rendszer nélkül helyezték el a mellékleteket s megóvásukra legfennebb annyit tettek, hogy két-, három-, vagy több terméskövel körülrakták a sír szélét. A sírnak felülről való védelméről nem gondoskodtak nagy kövek által, mint a soproni Bécsi domb La-Tène izlésű temetőjénél,⁴ hanem egyszerűen teletömték az

28. kép. A 2. sír helyzetrajza.

Fig. 28. Situationsplan de la sépulture nro. 1.

üreget földdel. Arra a kérdésre, hogy halmot emeltek-e felettük, csak azt felelhetjük, hogy az ásatások alkalmával már semmi sem árulta el azt, hogy halmos sírok lettek volna. A mi rendszerességet magukban a sírokban találtunk, ezek: az embercsontot soha sem tették edénybe, hanem a puszta földön kisebb-nagyobb területen halmazták fel, vagy szórták szét. A legtöbb esetben közöttük, vagy közelükben találtuk meg a fémtárgyakat (vas és bronz), a mi szinte természetes, hisz a hullával együtt azokat is kitették a tűz hatásának. Két maroknyinál soha sem több az embercsont, de gyakran kevesebb. Az állatcsont elmaradhatatlan melléklet. A honnan hiányzik az edény, fémtárgy, ott is jelen van. Leggyakoribb a disznó-lábszárcsont, disznófej, szárnyas (tyuk, csirke) csontváz. Ez utóbbiakat, de a disznócsontokat is gyakran találjuk a tálban, de sohasem az urnában, vagy a bögrében. Ékszerek, ruházati cikkek, házi eszközök és fegyverek képviselik a fémtárgyakat.

A keramikai anyag mind korongon készült, egyetlen esetben sem lelünk sírban szabadkézből formált edényt. De edényeink nemcsak korongon készültek, hanem egyuttal finoman iszapolt agyagból valók. Külsejük mindig simított és tompán fénylő, míg belsejük érdes felületű a gerencsér formáló lemezének párhuzamosan körülfutó, mélyített nyomától, de másrészt azért is, mert e rész a gyantás anyaggal való másodlagos kezelésének és simításának nem volt alávetve. Leggyakrabban sötét szürke színűek, máskor feketésbe játszó szürkék, néhány esetben veres színűek. Ott, ahol a leírásban külön nem jelöljük meg a színt, mindig szürkét kell értenünk.

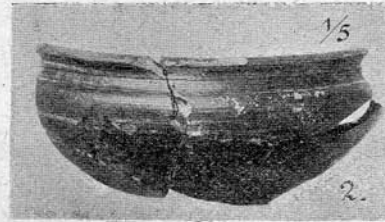
Három edényfajt képviselnek: van fazék (urna), kis bögre (egy

¹ Belle Lajos: Arch. Ért. újf. IX. k. 359. l.

² Pósta Béla dr.: Arch. Ért. újf. XV. k. 1—26. l.

³ Fenichel Sámuel: Arch. Ért. újf. VIII. k. 263. l.

⁴ Paúr Iván: Arch. Ért. újf. VI. k. 101. l.

29. kép. A 2. sírban talált edények.

Fig. 29. Vases trouvés dans la sépulture nro. 2.

esetben ennek nagyobb formája, a csésze) és tál. A fazekakat (urnákat) és bögréket általában karakterizálja, hogy legnagyobb kihasadásuk a magasság közepére, vagy ahoz közel esik, azaz, hogy csaknem egyenlő nagyságú, harangalakú felső és tojásszelvény alakú alsó részből vannak összetéve (Lásd keresztmetszeteiket a 23-ik és 25-ik képen), a mely sajátosságaikat a hasonlókorú hatvan-boldogi La-Tène emlékeknek dr. Pósta Béla már előbb

kiemelte.¹ Edényeink közül csak kettőre nem alkalmazható e szabály; a 6. sír urnájára, (23. kép 1. sz.) mely alacsonyan eső hasrészével a hallstatti urnákat juttatja eszünkbe, hosszú keskeny nyakával, hirtelen kiszélesedő hasrészével pedig a soproni Bécsidomb fémformát utánzó korsójára emlékeztet;² és a 11-dik sír urnája, melynek nyaka feltűnően rövid és széles, miáltal nyomottá válik az egész edény (23. kép 7. sz.).

A tálak formájára szabály temetőknel, hogy sekélyebb tálaknál a perem külső széle a legnagyobb kihasadásra függőlegesen állított egyenesen jóval belül marad, míg a tálak mélyülésével arányosan eléri a vonalat, vagy túl is lépi azt kifelé. (24-ik kép 1—4 sz. Az 5-ik számú eltér e szabálytól, mert peremét visszahajlították.)

A perem vagy vastagított, vagy a nyakrész visszahajtása által alakított; az urnáknál és bögréknél mindig kihajló és részben homoru, a tálaknál a vállon ferdén vagy függőlegesen ül. Van: lapított, — sima, —

¹ Arch. Ért. újf. XV. k. 12. 1.

² Arch. Ért. újf. XI. k. 58. 1.

kissé kiugró-lapított és közepén homorodó vagy kúposodó, — hirtelen homorodó, — vagy kúposodó, — és két esetben bordás fenék. (23—25. kép.)

Díszítő motívumaik: az edény felsőrészén, az edény testéből alacsonyon kidomborodó és körülszaladó szalagos-, majd keskeny gyűrű legtöbbször mélyített vonalköröktől kísérve, az edény alsó részén vagy semmi, vagy mélyített vonalkör. Egy esetben koncentrikus körök (9. sir, 48-ik kép 1. sz.) más esetben kis félkörívek (6. sir, 40-ik kép 1. sz.) formálnak háromszöget a hasrészén.

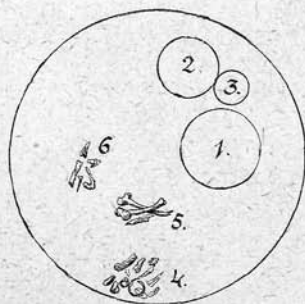
Edényeinkkel csaknem mindenben egyezőket mutatnak fel a soproni,¹ hatvan-boldogi² és balsai³ leletek.

Lássuk az egyes sírok tartalmát:

1. sir. (26. kép.) Tartalmazott: égetett embercsontot (4), egy urnát (1), egy tálat és benne állatcsontokat (2), egy kis bögrét (3). Az égetett embercsont alig egy maréknyi volt, a mi hiányos hamvasztásra mutat. Urnánk nyakán ott, ahol nem simították le felületét a másodlagos kezelésnél, egy 2 cm. széles, érdes felületű szalag fut körül és ezt kettőzött zeg-zug vonallal tagolták, miután már előbb megvonták a szalag alsó és felső határát. Kissé alább két egymásra következő, mélyített vonalkör osztja az edény vállát. Ott, a hol a bevonó anyag lepattogott, calcinált patina vonja be edényüket. Egészen ép, csupán peremén sérült meg. (27-ik kép 1 sz.). Keresztmetszetét a 23-ik kép 3-ik száma mutatja.

A tálnak gömbszelet alakú alsó része van. Az edény legnagyobb szélessége a nyak kezdeténél háromszor akkora, mint a fenék külső része. Az oldalakon tompa szög alatt befelé hajlik a nyak, melyből a függőlegesen álló perem egyszerű kifelé való vastagodás által áll elő. Feneke kiugrás nélkül lapított, közepén horpadással. Színe, az urnától eltérően mondhatni fekete. Disznócsontokat és egy tyuk meg egy spalax (?) csaknem teljes csontvázát találtuk benne. (27-ik kép 2. sz.). Keresztmetszetét a 24-ik kép 4-ik száma mutatja.

A kis bögre peremén szintén megsérült. Pereme olyan, mint az urnáé; feneke kissé kiugró, lapos és közepéfelé tölcséresedik. A váll kezdetét mély vonalkör jelzi alatta körösdíszítéssel. (27-ik kép 3 sz.). Keresztmetszetét a 25-ik kép 1-ső száma mutatja.

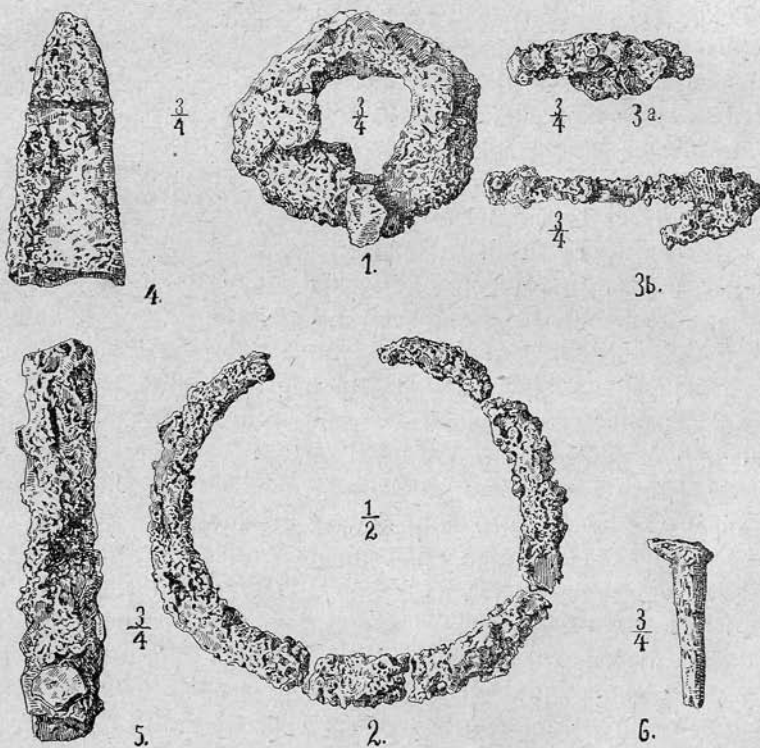
30. kép. A 3. sír helyzetrajza.
Fig. 30. Situationsplan de la sépulture nro. 3.

¹ Arch. Ért. újf. VI. k. 103. és 109. ll.

² Arch. Ért. újf. XV. k. 7. és 11. ll.

³ Erd. Nemz. Múzeum érem- és régiségtárában.

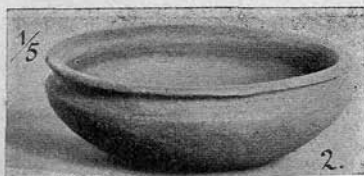
2. sir. (28-ik kép). Kevés égetett embercsont (5), egy urna (1), egy tál, töredékei között állatcsontok (2), egy bögre (3), egy edény hiányos töredéke (4). A bögre kivételével az edények a föld nyomása alatt összetörték, illetve már ilyen állapotban és hiányosan ásták el. A 61 darabból összeállított urna pereme kihajló; feneke alig kiugró lapos, közepén horpadással. Nyakán, a perem alatt keskeny gyűrű

31. kép. Vastárgyak a 3. sírból.

Fig. 31. Objets en fer trouvés dans la sépulture nro. 3.

szalad körül, míg vállán három vonalkör tagozza úgy, hogy a két felsőkör között szalagos gyűrű foglalja el. Alsó részén a vonalkör kétszer ismétlődik (29-ik kép 1 sz.). Keresztmetszetét a 23-ik kép 5-ik száma mutatja. A tálnak csak hiányos töredékeit találtuk meg; pereme a záródásnál kifelé megvastagodik. Színe fekete. Benne két disznósonka-csontot találtunk (29. kép 2. sz.). A bögre pereme kihajlik homorodás nélkül; feneke kiugrás nélkül lapított és teljesen sima. Ripacsos

32. kép. A 3. sírban talált edények.

Fig. 32. Vases trouvés dans la sépulture nro. 3.

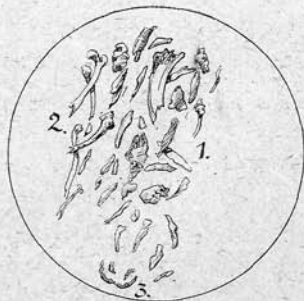
vaskarika nyitott végei, a mint egyik töredéken látszik, egymás mögé áthajoltak s így alig lehetett más, mint karperecz, melyhez hasonlót ír le és mutat be Pulszky Ferencz, közép La-Tène izlésű vasfibula társaságában a pusztagéczi leletből.¹ A kisebb és vaskosabb karika egy övcsatt gyűrűs tagja peczek nélkül. Sajnos, a fibulának csupán tütartó tokja maradt ránk s az is két darabban, de így is láthatjuk, hogy egy Tischler Ottó osztályozása szerinti u. n. közép La-Tène fibulával van dolgunk, melynek felhajtott lába a nyereghez volt egykor erősítve és közel a nyereghez egy gomb ékesítette. Hasonló hozzá a pusztagéczi fibula is. Az embercsontoktól és vastárgyaktól északra egy disznólábszárcsont és egy állkapocs feküdt a földön, ezek közelében pedig a 6. jelzett helyen egy vaskés két drb. töredéke (31. kép 4. sz.) és egy vastárgynak egyik végén négyzetesen hasábos és másik vége felé keskenyedő darabja. (31. kép 5. sz.). A letört ághoz hasonló kis tuskét (31. kép 6. sz.) is itt találtuk. Az urna vállának kezdetét és végét két keskeny gyűrű jelöli, legerősebb kihasasodását két mélyített vonalkör. (32. kép 1. sz.) Keresztmetszetét a 23-ik kép 6-ik sz. mutatja. A tál pereme vízszintesen záró-

felületéről a bevonó anyag nagyrészt lepattogott. (29. kép 3. sz.). Keresztmetszetét a 25-ik kép

5-ik száma mutatja. A negyedik edény sárgás-vöröses színű. Töredékeiből csak peremét és nyakrészét lehetett összeállítani. (29-ik kép 4. sz.). Ezen edény mellől került elő egy hasonlóan veresre égetett tál peremének 3 drb. öredéke.

3. sír. (30-ik kép.). 180 cm. mélyen tartalmazott égetett embercsontot (4), állatcsontot (5), vastárgyakat (6), egy urnát (1), 1 tálát (2) és egy bögrét (3): A maroknyi embercsont közül került napfényre egy nagyobb- (31. kép 2. sz.) és egy kisebb vaskarikának- (31. kép 1. sz.), meg egy vasfibulának hiányos töredéke. (31. kép 3a, 3b sz.). A nagyobb

¹ Arch. Ért. 1880. évf. I. tábla 6. sz.

33. kép. 4. A sir helyezetrajza.

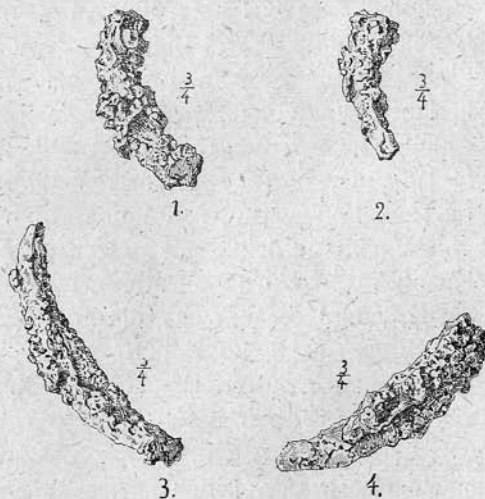
Fig. 33. Situationsplan de la sépulture nro. 4.

húzódó, ovális alakú területre szórtak le (1) a temetés alkalmával. Közvetlen közelében, (2) nyugat felől és közte is, égetetlen állatcsontokat találtunk, nevezetesen disznó csontokat és egy csirke hiányos csontvázát. Ugyancsak az embercsontok közeléből, azoktól délre (3) került elő két nagyobb (34-ik kép 3., 4. sz.) és két kisebb (34-ik kép 1, 2. sz.) vastörredék. A két nagyobb egy, — a 3. sírhez hasonló vaskarperecz része lehet, mert a nyitott karika végei egyik töredékünkön épen úgy áthajolnak egymás fölé, mint azon a teljesebb példányon. A két kisebb egy gyűrűs övcsatt része a peczekkel.

5. sír. (35-ik kép). 120 cm. átmérőjű sírűreg alján, 110 cm. mélyen találtunk: egy urnát (1), állatcsontokat (2), embercsontok közt bronz és vastárgyakat (3), egy bronz fibulát (4), ismét vastárgyakat (5). Az urna (36-ik kép.) pereme kihajló és homorú, feneke az eddigiektől eltérően a széleken kiugró bordás tagból képezett. Felső részét, a perem alatt egy, alább még két keskeny gyűrű tagolja, alsó felének közepén pedig, egymástól 6 mm. távolságban, két mélyített vonal szálad körül. Keresztmetszetét a 23-ik kép 4. sz. mutatja. Az urna közepében egy disznókoponya töredékei hevertek a földön. Ezekről

dik, feneke kiugrás nélkül lapított. Színe vöröses-sárga, a bevonóanyag nagy része lepattogott. (32. kép 2. sz.). Keresztmetszetét a 24. kép 1. száma mutatja. A bögre is sokat szenvedett a nedves földben; feneke kissé kiugró, közepén horpadással. Felső részét két mélyített vonal-kör díszíti. (32. kép 3. sz.). Keresztmetszetét a 25-ik kép 4. száma mutatja.

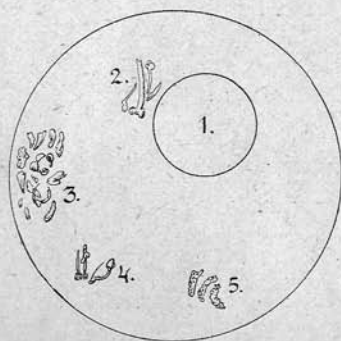
4. sír. (33-ik kép.). Urna nélküli égetett temetkezés 90 cm. mélyen. Az előbbi sírhoz viszonyítva feltűnően sok volt az égetett embercsont, melyet ék.dny. irányban

34. kép. Vastárgyak a 4. sírből.

Fig. 34. Objets en fer trouvés dans la sépulture nro. 4.

dny.-ra az égetett embercsont között két darab bronzlemezről készült dudoros karpereczet találtunk. (37-ik kép.). Mindkettő 4—4 féltőjás idomu, türeges tagból formálódik olyan formán, hogy 3 dudor összefüggő egészet alkot, míg a negyedik egy csap és egy hüvely segítségével mozgatható, sőt könnyen eltávolítható a hármastagtól. A három dudort ugyanis két, keskeny párnástag köti össze és a szélső dudorok egyikének peremén nyílás van, míg a másik szélső dudorról egy vízszintesen álló és függőleges irányban átfurt szalagos tag ugrik elő. Az összekötőtag kétszer ismétlődik a mozgatható dudoron is. Itt azonban egyik oldalon egy pálcza nyúlik ki alóla, amely a hármastagú dudor nyílásába talál, míg a másik oldalon a csatornaszerűen kivájt és függőlegesen átfurt összekötő tag a hármasdudor szalagos tagját veszi fel. Ez utóbbi helyen egy szegecs segítségével volt zárható a karperecz. A hármastag középső dudora, valamint a vele szemben álló mozgatható dudor szabályos félgömb, míg az ezek tengelyére többé-kevésbé merőlegesen álló más két dudor, függőleges hossz tengelylyel óvális alakú, miért is az általuk körülzárt tér hosszukás négyszög. Egyik karpereczünkénél a középsőtag letört, a másikonál megrepedt ugyanaz a tag. Minden egyes dudor nyílását lapos, keskeny perem szegélyezi befelé. Az anyagot, amivel egykor bizonyára ki voltak töltve, a hamvasztás alkalmával elveszítették. Hat dudoron a karpereczeket bevonó patina ki-ebb-nagyobb vászondarabokat is tartott fenn számunkra, amelyek

35. kép. Az 5. sír helyzetrajza.

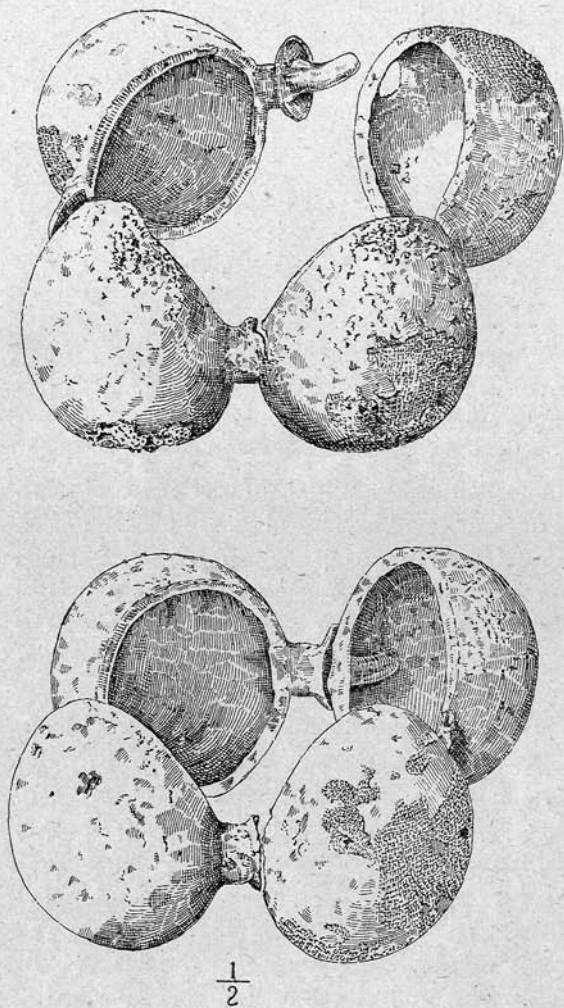
Fig. 35. Situationsplan de la sépulture no. 5.

36. kép. Urna az 5. sírból.

Fig. 36. Vase trouvé dans la sépulture no. 5.

mindkét karperecnél a hármastag középső dudorán a legnagyobbak s így ezeken állapítható meg legjobban, hogy kétnyűstös vászondarabok. Fel-tűnő, hogy minden esetben szorosan tapadnak a dudorok felületéhez, az összekötőtagokhoz, sőt a dudorok behajló peremén, tehát belül is megtaláljuk azokat, miért is — bármilyen furcsán hangzik, — úgy tűnik fel, mintha ilyen vászonnal lett volna az egész karperecz bevonva. A fémfelületre ráfeszített szövet elkerülhette a tűz pusztító hatását annál is inkább, mert

37. kép. Bronz karperecpár az 5. sirból.

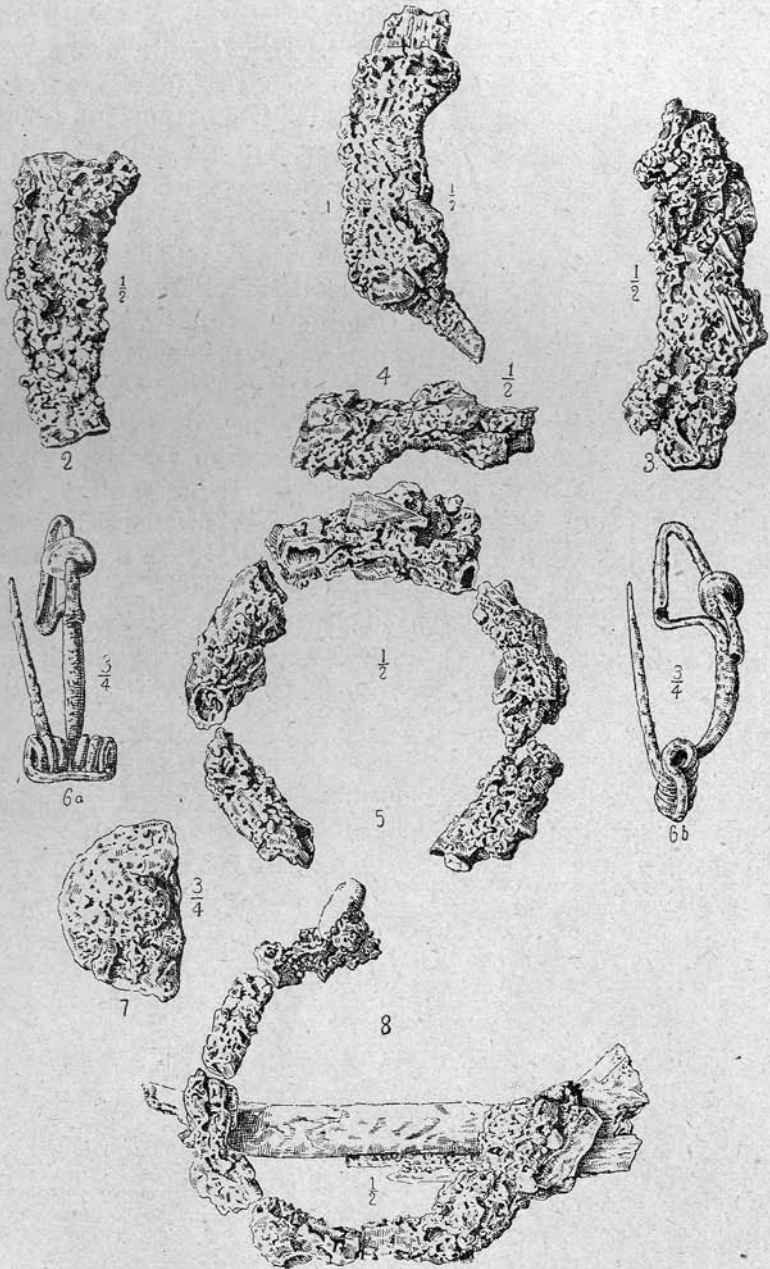
Fig. 37. Bracelets trouvés dans la sépulture no. 5.

a láb, mint fentebb említtem, a nyereghez. A fibulától keletre, 5 jelű helyről, egy kis görbe vaskés került elő. Nyélnyújtványának megmaradt részén látható, hogy nyelét csonttal burkolták vagy csontba erősítették. A nyél és penge között vékony vaslemezből készült az ütőző. (38-ik kép 1. sz.). Ugyancsak itt találtuk két nagyobb vaskésnek 3 drb.

a fémre csapódó vízpárák is védték a tűz ellen.¹ A bronz karperecek társaságában, egy égetett ember felkarcsonhoz tapadtan találtuk egy vaskarika (karperec?) hiányos töredékeit (38-ik kép 8. sz. Egy darabját az *a* jelű kőpadon leltem) és egy üregezen öntött másik vaskarikát (38-ik kép 5. sz.). Sirunknak, de temetőnknek is egyik legjellegzetesebb darabját szolgáltatotta a 4. jelzésű hely, azt a csinos bronz ruhaakasztó tűt t. i., amely a nyereghez erősített felhajtott lábával szintén a közép La-Tène kort képviseli. Egytagú fibulánk lábát, közel a nyereghez, nem a hazai

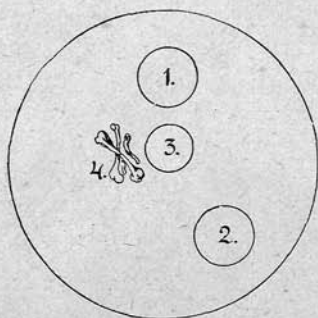
leleteinknél szokásos gomb díszíti, hanem egy ellypsoid alakú lapos korong, ami északi hatásra mutat. Tűje eltört, különben ép. (38-ik kép 6a., 6b. sz.). A gyűrű, mely a lábat eredetileg a nyereghez kapcsolta, eltört s azért nem tapad többé

¹ Borsos István a kéttornyúlaki (Veszprém vm.) leletből egy La-Tène ízlésű, — bronzpléhből készült és vászonnal kitöltött karpereczet említ. Arch. Ért. 1898. évfolyam, 355. l.

38. kép. Vastárgyak és egy bronz fibula az 5. sírból.

Fig. 38. Objets en fer et une fibule en bronze trouvés dans la sépulture no. 5.

39. kép. A 6. sír helyzetrajza.

Fig. 39. Situationsplan de la sépulture no. 6.

töredékét (38-ik kép 2—4. sz.) és egy vasszegnek korongos fejét, mely utóbbira a soproni Bécsi domb La-Tène ízlésű temetője szolgáltat hazánkban analogiát.¹ (38-ik kép 7. sz.).

6. sír. (39-ik kép.). 120—130 cm. átmérőjű sírűregben, 110 cm. mélyen, pár égett embercsont, egy urna (1), egy tál (2), egy bögre (3) és állatsontok (4). Az urna hosszú, keskeny nyakával elüt az eddig látott edényformáktól és emlékeztet a fémformát utánzó soproni korsóra.² Felső fele csaknem háromszor olyan magas, mint alsó fele. Keresztmetszetét a 23-ik kép 1. száma mutatja.

Pereme, keskeny nyakához viszonyítva, nagyon kihajló s alig-alig homorú. Feneke kissé kiugrik és a széleken lapos; közepe hiányzik. Színe sötétszürke. Nyakán egy 2 cm. széles szalagot az utólagos kezelésnél simíttatlanul hagytak és czikk-czakk vonalat formáló mélyített pöntsorokkal díszítették. (Lásd az 1. sír urnáját.) A nyak kezdetét két mélyített vonal között egy körbeszaladó gyűrű jelzi, míg ez alatt az edény hasrészét kis félhordalakú bemélyítésekkel összeállított — és egymástól egyenlő távolságban elhelyezett 4 háromszög díszíti. Urnánk a föld nyomása alatt darabokra tört. (40-ik kép 1. sz.). Annál épebb a tál, (keresztmetszetét lásd a 24-ik kép 2. sz. rajzán.) a mely forma tekintetében a legtöbb egyezést az 1. sír táljával mutat, csakhogy nálunknál a feneket kiugró borda alkotja (l. 5. sír urnáját) és alját hat bemélyített koncentrikus kör tagolja. (40-ik kép 2. sz.).

A tálban hiányos csirkecsontváza ta áltunk. Hasonlóképpen teljesen ép a bögre is. Vállán mélyített vonalkör fut kö-

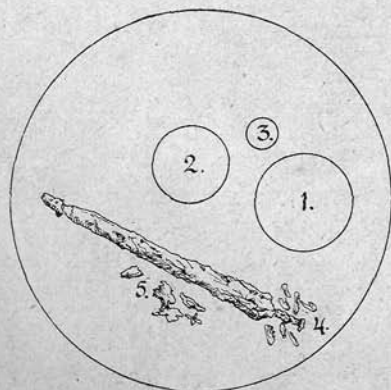
40. kép. Edények a 6. sírből.

Fig. 40. Vases trouvés dans la sépulture no. 6.

¹ Paúr Iván: Archaeol. Ért. 1886. évf. 107. 1. 13. sz.² Bella Lajos: Arch. Ért. 1891. évf. 58. 1.

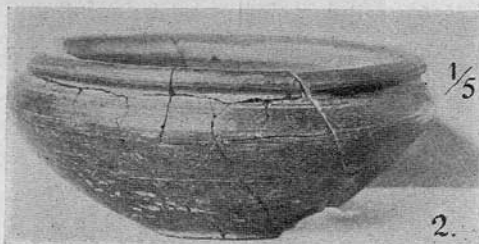
rül, melyre ferdén állanak a mélyített pontokból összeállított rövid vonalkák, a melyek a has felső részét vannak hivatva díszíteni. A bögre (40-ik sir 3. sz.) mellett, nyugaton, disznósonkacsontok heverték.

A 7. sir (41-ik kép.) mellékletei 138 cm. mélyen, égetett embercsont (4), egy nagy urna, benne spalax csontok (1), egy tál, benne állatcsontok (2), egy bögre (3), egy vaskard, mellette paizsfogantyú és vasfibula-töredék (5). A temetőből előkerült urnák között a 7. sir urnája a legnagyobb. (42-ik kép 1. sz.) Magassága 37,5 cm., legnagyobb szélessége 33 cm., tehát csak valamivel magasabb, mint legnagyobb szélessége. Pereme kihajló és alig kiugró és közepe felé fokozatosan kuposodik. Belül a korongolás nyoma feltűnően észlelhető, de kívül az utólagos bevonás és simítás miatt csaknem egyenletesen síma a felület. Alsó részén egy $2\frac{1}{2}$ cm. széles szalagot nem simítottak le, miért itt érdes a felület. (Lásd az 1. és 6. sir urnáját.) Vállán és pereme alatt egy-egy gyűrű tagolja, hasát és alsó részét pedig mélyített vonalközök osztják egymástól bizonyos távolságban. Két spalax csontvázat találtuk az urnában. Ennek az állatnak a csontjával más sirban is találkoztunk. Így mindjárt az első sir tájában fordult elő a csirke-

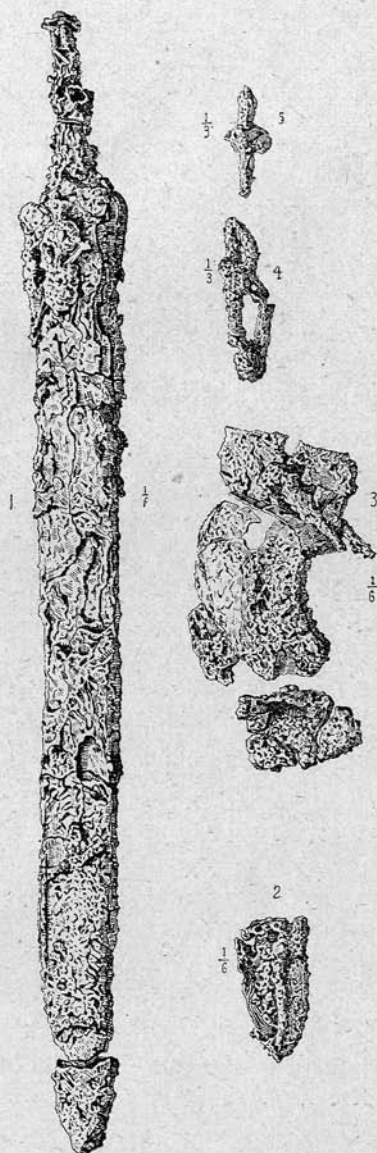
41. kép. A 7. sir helyzetrajza.

Fig. 41. Situationsplan de la sépulture no. 7.

42. kép. Edények a 7. sírból.

Fig. 42. Vases trouvés dans la sépulture no. 7.

43. kép. Vastárgyak a 7. sírból.

Fig. 43. Objets en fer trouvés dans la sépulture no. 7.

Markolata, tövénél, ellyptikus átmetszetű, de a mint a vége felé vékonyodik, lassanként négyoldalú hasábformát vesz fel és egy kis gombbal záródik. A hüvely két vaslemezről készült. Képünk a kardot hátsó oldaláról mutatja úgy, hogy a hüvely nyílása alatt a szögletes kiemelkedés a

csontok között. Arra, hogy később kerültek az edényekbe, nevezetesen, hogy azokban fészkeltek és pusztultak el, azért nem gondolhatunk, mert más alkalommal, pl. a hallstatti-, a római-, vagy középkori temetők és telepek urnáiban nem találjuk meg, holott ezeket épp úgy választhatták volna véletlenül, vagy számításból lakásuk gyánánt, mint a La-Tène sirmező edényeit. Valószínű, hogy a temetkezés alkalmával kerülhettek ezek a sírokba, a miből következne, hogy a spalax szerepet játszott az ember háztartásában a La-Tène periodusban.

A tál (42-ik kép 2. sz.) hiányos töredékei között találtuk meg a disznó sonkacsontokat és közelében a kis bögrét (42-ik kép 3. sz.), melynek feneke az oldalak végződésénél hirtelen belapul úgy, hogy valójában csak az oldalfalakon áll. Vállán mélyített vonal szalad körül.

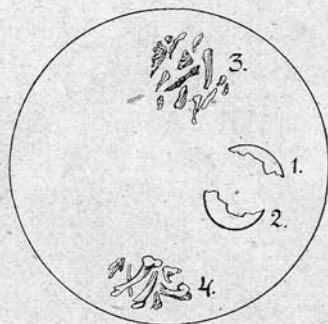
Az urnától délre égetett embercsontok heverték kis köralaku területen s mellettük feküdt a vaskard (43-ik kép 1. sz.) úgy, hogy markolata az embercsontok közt volt, hegye pedig ény. felé mutatott. Hossza 91 cm., amiből 13.5 cm. esik a markolatra. Szélessége a hüvely nyílásánál 61 mm., honnan lassú fokozattal keskenyedik. Mint a La-Tène ízlésű kardok általában, kardunk is hüvelyével együtt került a sírba, de az oxidatio mindkettőt nagyon megromgálta a vizetartó kavicsos talajban. A kardnak csak hüvelyét látjuk s helylyel-közzel, a töréseknél, a pengéjét is.

szíj felvételére szolgáló fül körvonalait jelzi. Maga a fül csaknem 3 cm. széles szalagból készült és hossznegyszög területet zár körül. Végződésének formáit sem alatt, sem fent nem láthatjuk többé. A hüvely e hátsó lemezének széle a kardhegy közelében kissé kidomborodik, de többet nem is mondhatunk szerkezetéről, legfennebb még azt, hogy a La-Tène ízlésű kardhüvelyeket jellemző félellyipszis alakú végződés helyett háromszöget formáló taggal záródik, melynek csúcsát a hüvely legvégén apró gomb jelzi.

A kard közelében találtuk meg többek között egy vaslándzsa töredékét is, de köpüje és pengéjének a hegy felőli nagyobb része hiányzik. A penge közepén éles gerincz szalad végig. Átlagos szélessége 35 mm. (43-ik kép 2. sz.).

A mellékletekhez tartozik még egy vaslemezről készült paizsfogantyú töredék is, amely a kardon feküdt. A paizshoz való erősítésre szolgáló síma tagok, melyekből a tulajdonképeni fogantyú emelkedik ki, szintén csak töredékekben maradtak ránk (43-ik kép 3. sz.) s ezeknek egyik darabjával, a hamvasztás alkalmával, összeolvadt egy vasfibula töredéke a rugós felével. (I. ugyanazon rajzon.) A dudornak meglevő része mutatja, hogy nem volt síma szalag, hanem a közepén kinyergesedett s úgy itt, valamint a széleken keskeny bordává vastagodott a fémszalag. A hiányos fibulának jellegzetességet csak a külön darabra tört gomb ad (43-ik kép 5. sz.), mely minden bizonynnyal a felhajló lábhoz tartozott. Egy másik, kisebb vasfibula, amely szintén innen került elő, egészében meg van ugyan, de lába a hajlásban és nyerge a lábbal való érintkezés pontján megolvadt és így az egész összeesett. (43-ik kép 4. sz.). Mindkét fibula a közép La-Tène fibulák sorába tartozik.

8. sír. (44-ik kép.). A legszegényebb sírok egyike, jól lehet a sírüregeben talált csontok és faszenek azzal biztattak ásása közben, hogy gazdag sírral lesz dolgunk. 150 cm. mélyre lehatoló sírüregeből égetett embercsontok, köztük egy kis vastárgy (3), 5 drb. cserép (1, 2) és állatcsontok (4) kerültek elő. Az említett vastárgy minden jellegzetesség nélküli hengeres tagja lehet egy nagyobb tárgynak, talán fibulának. (45-ik kép.). Az 5 drb. cserép közül 4 drb. egy vörösszínű nagyobb urna pereméből való, mely erősen kihajlik, de nem homorodik. Élénk veres színével emlékeztet a római edé-

44. kép. A 8. sír. helyzetrajza.

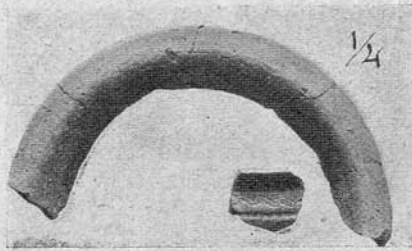
Fig. 44. Situationsplan de la sépulture no. 8.

1
1

45. kép. Vastárgy a 8. sírből.

Fig. 45. Objets en fer trouvés dans la sépulture no. 8.

46. kép. Edénytöredékek a 8. sírból.

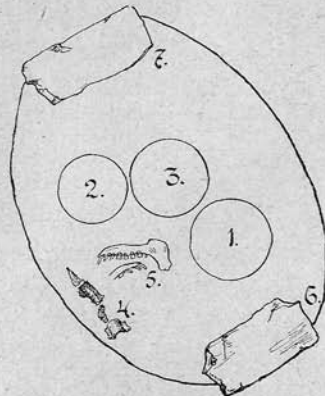
Fig. 46. Fragments de vases trouvés dans la sépulture no. 8.

eddig nem szolgáltatott példát a temető. Két mélyített vonalkör között két ellentétesen haladó hullámszerű vonal (egyiknek a háta, a másiknak völgyébe talál) díszíti a perem alatti részt. (46-ik képen a kisebbik részlet.) Az edény daraboktól nyugotra feltűnően sok disznócsontot (lábszár, oldal, fog) találtunk, mintha bizony az edények hiányát akarták volna pótolni.

9. sír. (47-ik kép). 90 cm. mélyen két nagy terméskő (6, 7) jelölte a sírűreg dk. és ény. határát. A sírvédő kövek között találtuk a következő tárgyakat; pár égetett embercsontot, egy urnát (1), egy tálát (2), egy csészét (3), egy vas nyílhegy- és egy paizsfogantyú töredékeit (4) és állatcsontokat (5).

Az urna (48-ik kép 1. sz.) fenéke kissé laposan kiugró és közepe felé kúposodik, szája pedig a szokottnál jobban összeszűkül. A perem alatt egy-, a vállán két gyűrű domborodik ki az edény falából s ezektől 4 cm. távolságban a legnagyobb kihasasodást egy mélyített vonalkör jelzi. A gyűrű és a vonalkör közötti részen, négy ízben, egy-egy háromszöget formál három-három kettősen koncentrikus kör. Pereme megsérült. Keresztmetszetét a 23-ik kép 2. száma mutatja. A tál (48-ik kép 2. sz.) fenéke közepén hirtelen homorodik be úgy, hogy az edény tulajdonképp az oldalfalakon ül. Hiányos csirkecsontvázat találtunk benne. A harmadik edény (48-ik kép 3. sz.) az eddigi bögrékhez hasonló formát mutat, de azoknál jóval nagyobb és széles szájjal nyílik. Leghelyesebben csészének nevezhetjük. A gömbszelet alakú alsó részhez a vele egyenlő magasságú, harangalakú felsőrész csaknem derékszög alatt csatlakozik. Pereme kihajló, homorú. Feneke lapos és közepén homorodó. Keresztmetszetét a 25-ik kép 3. száma mutatja. Az edények által körülzárt területen, a disznókoponya

nyekre (lásd a 2. sír 4. sz. urnáját is), de a profilálatlan perem alatt körbeszaladó gyűrű szorosan kapcsolja a sírmező többi edényéhez. (A 46-ik képen a nagyobb részlet.) Az 5 dik drb. cserép egy szürkés-színű kis bögre, vagy tál perem része. Feltűnő, hogy bár korongon készült s technikája egyezik a többi edény technikájával, pereme minden megvastagodás nélkül hajlik ki, amire

47. kép. A 9. sír helyzetrajza.
Fig. 47. Situationsplan de la sépulture no. 9.

töredékek közelében, vastárgyak feküdtek a földön és pedig a 7. sírban talált vas paizsfogantyúnak egy hasonmása épebb dudorral (49 ik kép 2. sz.), meg egy vaslándzsának a töredékei. Lándzsánk pengéje ellyptikus kezdet után fokozatosan keskenyedik és hegyes csúcsban végződik; közepén gerincz szalad végig (49 kép 1. sz.).

10. sír (50-ik kép). A c. jelzésű kőpad közelében 106 cm. mélyen. A kőpad, a mint láttuk, 65 cm. mélyen kili alakban terült el sirunktól ék. irányban. A sír felőli része a más padoknál szokásos ellyptikus végződésen, a rongálás nyomait mutatta, a mit legnagyobb valószínűséggel az magyaráz, hogy a 10. sír üregének kiásása közben bolygatták meg a már előbb lerakott kőpadot. Sirmel-lékletek: égetett embercsont, közte vasfibulatöredékek (5), egy urna (1), egy tál (2), egy bögre (3) és állatcsontok (4). A föld nyomása alatt összetört urnát több, mint 130 darabból állítottuk össze. Társa a 7. sír urnájának, a perem és nyak alján egy-egy körülfutó domborított gyűrűvel s hasán két párhuzamos vonalkörrel (51-ik kép 1. sz.). Keresztmetszetét a 23-ik kép 6. sz. mutatja.

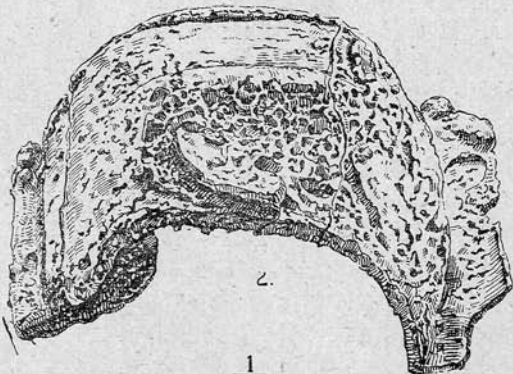
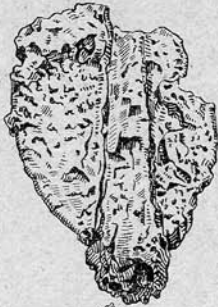

48. kép. Edények a 9. sírből.

Fig. 48. Vases trouvés dans la sépulture no. 9.

A tál egyezik az 1. sír fény nélküli feketés táljával (51-ik kép, 2. sz.), míg a bögre a 7. sír kis bögréjéhez áll legközelebb homorú fenekével (51-ik kép 3. sz.). Ez utóbbinak keresztmetszetét a 25-ik kép 2. száma mutatja. A sírüreg északi részében, az égetett embercsontok között, ez alkalommal, három vasfibulának találtuk meg hiányos töredékeit (52-ik kép), míg az edények és az embercsontok között egy kan koponyájának töredékei foglaltak helyet.

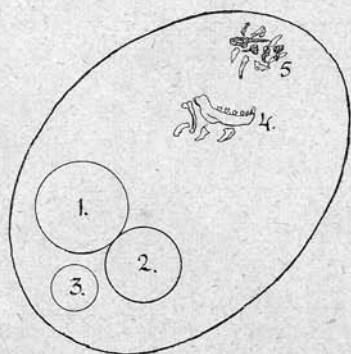
11. sír. (53-ik kép.). A c. jelű kőpad felszedése után találtunk rá. Közvetlenül a kőpad alatt feküdt úgy, hogy a kőpad felső szintje és a sírüreg alja között csak 30 cm. volt a nivőkülömbőség. Ha az ökölnyi

és nagyobb kavicskövekből összerakott kőpad vastagságára 15 cm.-t leszámítunk, a sirüreg függőleges belvilágára csak 15 cm. marad, miért is a sirnak 22 cm. magas urna mellékletét a kőpad alja jól elérte és annak felső részét darabokra törte. Alig gondolhatunk tehát arra, hogy e kőpad azért került a sir fölé, hogy azt felülről védje az esetleges bolygatás ellen. A kőpad nivójának sülyedését sem tételezhetjük fel, úgy gondolkozván, hogy a frissen behányt sirüreg földjével együtt rokkant a kőpad is, hisz a kőpad nagyobb területen feküdt, mint a mekkorának felásását megkivánta a sirgödör s minden köve egy síkban feküdt 65 cm. mélyen. No meg a többi kőpadról biztosan állíthatjuk, hogy ilyen czélt nem szolgált. — Későbbben kerülhetett a sir fölé, mikor nem tudták, hogy alatta sir van, vagy ha tudták, sem törődtek vele. Viszont azonban a leletkörülmények amellet szólnak, hogy előbb le kellett rakják, semmint a 10. sir üregét megásták, mert e munkálatok során szedhették fel dk. végét.

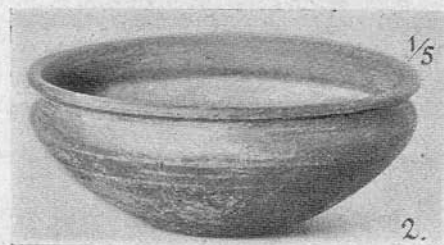
Alatta, sekély mélységben, találtunk; égetett embercsontokat s közöttük vasláncszemeket (2), egy urnát (1), állatcsontokat (3) és egy sirvédő terméskövet (4). Az urna úgy anyagát, mint iszapolási módját tekintve, de formáját illetőleg is eltér az eddig látott edényektől. (54-ik kép). Anyaga kevésbé finoman iszapolt, csillámmal kevert és sokkal lazább, mint az előbbi sírokban talált edényekéi, mi sok tekintetben a tökéletlen égetéstől is származik. Falának vastagsága a fenék felett csaknem 2 cm., de a has és onnan a perem felé fokozatosan vékonyodik. Alja tojásszelet alakú és kétszer olyan magas, mint csonkakúp-alakú felső fele, miért is a kihasasodás — sirmezőnk többi eredményeihez viszonyítva — igen magasan történik. Szájnnyílása is felette bő. A vékony bevonóréteg csillámot tartalmazott, de egyébként sem ad oly egységes, síma felületet, mint a többi edény. Színe barna

foltos égetéssel. Darabosabb külseje miatt könnyen azt a benyomást teszi, hogy nem korongon készült, de figyelmesebb szemlélet azonnal meggyőző az ellenkezőről. Mindenütt láthatjuk felületén a fazekas alakító lemezének párhuzamosan szaladó nyomát. Igaz, hogy formája elüt temetőnk többi edényének formájától, de ennek dacára azokkal egykorú volta mellett bizonyít a kihajló, alig homorú perem, a kiugrás nélkül lapított és közepén behorpadó fenék, melyekkel edényeink legnagyobb részénél találkozunk és az a domborított gyűrűs tag, a mely itt is körülszalad a perem alatt. A szokásos mélyített kört is megtaláljuk edényünk hasrészén ott, a hol épen maradt ránk az edény. Mindez a mellett bizonyít, hogy az urna egykorú a sírmező edényeivel, csak hogy kevésbé gyakorlott gerencsér kezéből került ki s azért kezdetlegesebb. Keresztmetszetét a 23-ik kép 7. száma mutatja. A többi melléklet is azt bizonyítja, hogy urnánk ugyanazon temetési szokásból kifolyólag került a sírba, mint a többi edény. Az urnától dk-re megtaláltuk t. i. az égetett embercson- tokat és ezek között egy láncznak 35 darab töredékét. A láncszemek anyaga hengeres vaspálczika és a mint láthatjuk (55-ik kép) az arab 8-as formájára közepén elszűkültek úgy, hogy nem csavarás, hanem az oldalak összenyomása következtében osztódtak két gyűrűs tagra. Az elszűkülésnél, minden

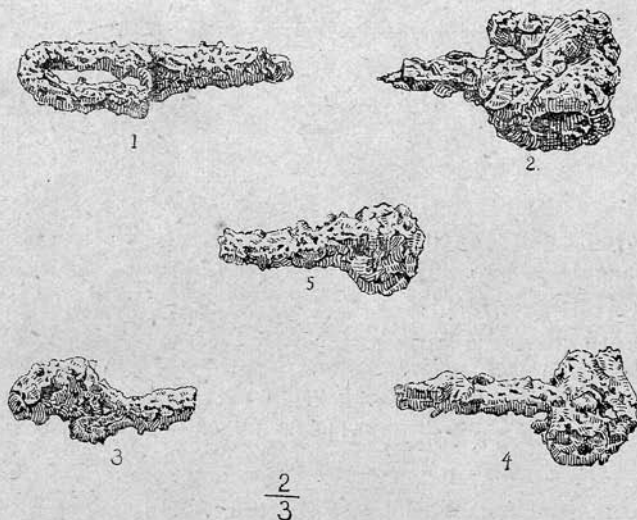
50. kép. A 10. sír helyzetrajza.

Fig. 50. Situationsplan de la sépulture no. 10.

51. kép. Edények a 10. sírből.

Fig. 51. Vases trouvés dans la sépulture no. 10.

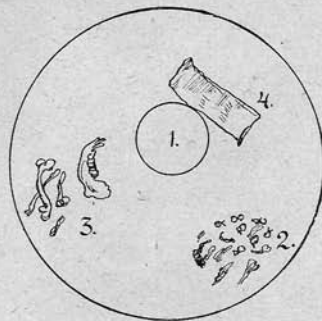
52. kép. Vastárgyak a 10. sírból.

Fig. 52. Objets en fer trouvés dans la sépulture no. 10.

ték össze. Az urnától dny.-ra heverték az állatsontok és köztük egy hatalmas állkapocs. Meg kell még említenünk, hogy a sírűreg északi felében, az urna mellett egy nagyobb terméskő szolgált sírvédőül. Mindez olyan jelenség, a milyennel temetőnkön lépten-nyomon találkozunk, a miért is nem támadhatnak kételyek az iránt, hogy e sír egykorú temetőnkkel.

12. sír. (56-ik kép.). November 9-én, alig 28 cm. mélyen, kis gyermeksírra akadunk, amelyet északon és délen két falszerű kavicsrakás határolt olyan módon, hogy az északi falat 8 drb. kavics alkotta, míg a délit 12 drb. A sírvédők hossza 70 cm., egymástól való távolsága 50 cm. Közöttük találtunk egy ügyes kis urnát (1), egy kis bögrét (2) és egy disznó sonkabokacsontot (3). Embercsontot nem találtunk, amin nem csodálkozhatunk, hisz egy nagyon kis gyerek nyughelye lehetett ez a sekély mélységű, kis méretű és apró edényeket tartalmazó sír. Az urna (57-ik kép 1 szám) magassága mindössze 16 cm. Fala feltűnően vékony; pereme kihajló, homorú; feneke kiugrás nélkül sima. A nyak kezdetén két párhuzamos, mélyített vonal szalad körül egymástól 7 mm. távolságban. Sajnos, úgy a föld nyomása alatt, mint ásás köz-

esetben, kis gyűrű övezte az érintkező két hengeres pálczikát. A láncszemeket azután — a mint pár töredéken látható — apróbb vaszarikák segítségével állították lánczczá össze, hasonlóan ahhoz az eljáráshoz, a mikor a szintén La-Tène ízlésű bronzlemezes és gyakran zománczott lánc keresztalakú tagjait nyitott bronzkarikákkal fűz-

53. kép. A 11. sír helyzetrajza.

Fig. 53. Situationsplan de la sépulture no. 11.

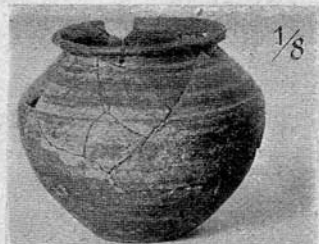
ben sok sérülést szenvedett. Hiányos a kis bögre is, amelynek kihasodása valamivel esik fenebb, mint a középmagasság. Színe feketésbe játszó; pereme és fenéke olyan, mint a kis urnáé. (57-ik kép 2. sz.) Keresztmetszetét a 25-ik kép 6. száma mutatja.

13. sir. (58. kép). 83 cm. mélyen égetett embercsont (4), egy urna (1), egy tál és benne szárnyas csont, meg egy kis vaskés (2) és állatcsont (3). A kisméretű urna fenéke alig kiugró lapos és közepe felé kúposodó; pereme alig hajlik ki, de erősen megvastagodik kifelé. Rendellenes a harangalakú felsőrész a szokottnál szűkebb nyakkal, ami annál feltűnőbb, mert edényünkről hiányoznak a szokásos gyűrűk és mélyített vonalkörök (59-ik kép 1. sz.). A tál (59-ik kép 2. sz.) keresztmetszetét a 24-ik kép 3. száma mutatja. Annyiban mutat eltérést az eddigiektől, hogy a perem kifelé és befelé egyaránt kiszélesedik, miáltal párnás átmetszetű széles hátat formál záródásánál. Fenéke kissé kiugró, lapos és kúposodó. Egy tyúk hiányos csontvázát és egy kis görbe pengéjű vaskést találtunk benne. A késnek ránk maradt rövidke nyelén még megtaláljuk a csont, vagy fa rostjait. A nyél alól kiszélesedik 14 mm.-re, honnan a vég felé fokozatosan keskenyedik és görbül. Hegye letörött és hiányzik, de hogy milyen lehetett, mutatja az 5. sírnak hasonló alakú görbe kése. Ezzel összehasonlítva azt is láthatjuk, hogy meg van ugyan a penge és nyél között az ütközőlemez helye, de maga a lemez kis késünkről hiányzik. (60. kép). A tál és az égetett embercsontok között foglalt helyet a disznó-lábszárcsont.

14. sir. (61-ik kép). A 13. sir közelében, 90 cm. mélyen, csak égetett embercsontot és 8 drb. disznócsontot — köztük két lábszárcsontot — tartalmazott.

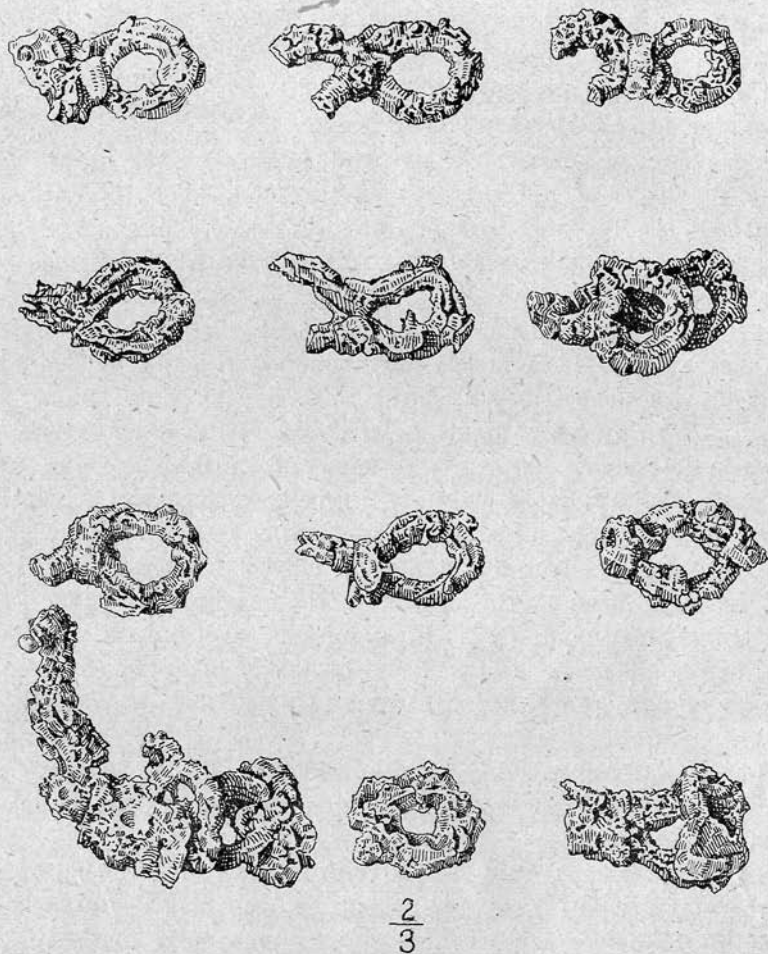
15. sir. (62-ik kép). A a.-g.-jelű sirvédő kövek között, 155 cm. mélyen, egy urna (1), egy tál (2), és egy nagyobb edény hiányos töredékei (3), két különböző helyre leszórva égetett embercsontok, köztük egy-egy vastárgygyal (4, 5), egy vasolló fenőkövével (6), az edénytöredékek között szétszórtan sok állatcsont; és egy pasta gyöngyszem töredéke a tál közelében (2).

120 cm. mélyen nagy terméskövek mutatkoztak, amelyek hiányosan bár, de egy szabálytalan négyszög alakú területet zártak körül s így előre jelezték, hogy sírral lesz dolgunk. Előbb a köveken kívül körülárkoltuk a földfoltot s csak azután kezdtünk a sír kibontásához, hogy tisztább munkát végezhessünk.

54. kép. Urna a 11. sírból.
Fig. 54. Vase trouvé dans la sépulture no. 11.

Mikor a 155 cm. mélyre hatoló sír mellékleteivel-, határköveivel együtt kibontva előtünk állt, azt a benyomást nyertük, hogy rabolt, vagy legalább is bolygatott sírral van dolgunk. A nyugati oldalon még meg lehetős rendben állottak a kövek, de k., d.- és é.-on csak egy-egy kő határolta a sírt. Nyilván való volt, hogy a sírűreg közelében a felsőréte-

55. kép. Vas láncz töredékei a 11. sírből.

Fig. 55. Fragments d'une chaîne trouvés dans la sépulture no. 11.

gekben talált hasonló nagyságú terméskövek egykor szintén a sír védőkövei voltak s csak később, a bolygatás alkalmával, kerültek csaknem felszínre. A bolygatás mellett szólt továbbá az, hogy az edények hiányos töredékeit részben a sírvédő kövek között, részben azok alatt találtuk meg, de tekintettel arra, hogy az embercsontok két különböző

helyen voltak] szétszórva és feltűnően sok volt az állatcsont, az is eszünkbe juthatott, hogy két temetkezés emlékeit őrzi a sírűreg.

Az edények színére vonatkozólag meg kell jegyezzük, hogy vörösbe játszó szürké színűek. Az urna 25 drb. hiányos töredékből a kihajló és homorú peremrészt mutatjuk be (63. kép 1a. 1b. 1c.) az alján körülszaladó gyűrűvel, a három töredékből összeállított hasrészt, felső részén a kétszer ismétlődő gyűrűvel és az alig kiugró, lapos fenékrészt. Darabjai annyira hiányosak, hogy összeállítását meg sem kísérhettük. Még hiányosabb a 3 jelzésű edény, amely ugyancsak urna lehetett azzal a különbséggel, hogy ez kívül veresre, belül szürkére égetett. A tálát szintén hiányos darabjaiból állítottuk össze. Feneke hirtelen behorpad úgy, hogy az edény az oldalán ül. Pereme úgy készült, hogy a lefelé hajló, egyenletesen vékony nyakat magasra kiformálta a fazekas, azután kifelé visszahajtotta és ott, ahol vége a nyakat elérte, hozzátapasztotta az edény falához, de csakis a végét, mert középen kis, ovális metszetű hézag maradt a kettős agyagfal között (63. kép 2. sz.). Keresztmetszetét a 24-ik kép 5. száma mutatja. Az edények mellett szanaszét heverték az állatcsontok s közöttük, a tál közelében egy sárga pasztából készült, kék pávaszemés gyöngy töredék (64. kép 3. sz.).

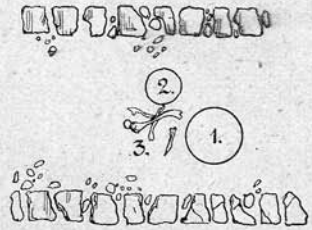
A 4. és 5. jelzésű embercsontok között egy-egy fibula töredéke találtunk; abban egy La-Tène ízlésű kisebb vasfibulának felhajtott lábát a gombos taggal, ebben egy nagy vasfibulának a fejét a hozzátartozó fél nyereggel (64. kép 2. sz.).

A sírnek másik jellegzetes melléklete az a nagy vasolló, melyről már előbb is megemlékeztünk a kubikokban talált kis ollókkal kapcsolatosan. Az olló egy darabból készült; pengéi két egyenlőtlen oldalú derékszögű háromszöget formálnak s a hozzájuk csatlakozó száruk hengeres tagból fokozatosan kiszélesedő szalag formát vesz-

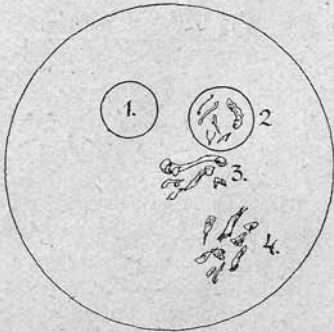
57. kép. Edények a 12. sírból.

Fig. 57. Vases trouvés dans la sépulture no. 12.

56. kép. A 12. sír helyzetrajza.
Fig. 56. Situationsplan de la
sépulture no. 12.

nek fel a nyereg felé, miáltal alkalmasabbá válik az olló a kézbeli használatra (64. kép 1. sz.). Nem hagyhatjuk megemlékezés nélkül, hogy az olló egy 20 cm. hosszú és 3.5 cm. széles ovalis át-

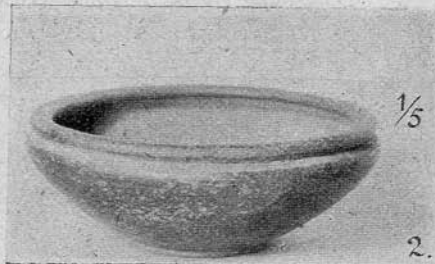

58. kép. A 13. sír helyzetrajza.

Fig. 58. Situationsplan de la sépulture no. 13.

16. sír. (65-ik kép). 120 cm. mélyen, égetett embercsontokkal vegyesen égetetlen disznócsontok voltak nagy területen szétszórva, de sem edényt, se cserepeket nem találtunk a sírban. Magából a sírgödörből azonban 90 cm. mélyen is kerültek elő edénytöredékek, pár perem és hasrész, a melyekről azt mondhatjuk, hogy közelebb állanak a rómaiakhoz, mint a sírmező La-Tène edényeihez, a nélkül azonban, hogy rómaiaknak vehetnők, mert bár iszapolásuk, égetésük, mázuk, veres színük a rómaiakkal kapcsolják, peremük még a kihajló, homorú és profilálatlan La-Tène perem.

17. sír. (66-ik kép). Itt ismélődött a 11. sírnál látott eset; a sír felett egy kőpadot találtunk, de csak hiányos maradványaiban, a térképen e-vel jelzett helyen, 25 cm. mélyen, míg maga a sírtüreg csaknem 2 m. mélyre lenyúlott. Fenn a sírtüregben, az őskori telephez tartozó prae-historikus vakolatrögökön és edénytöredékeken kívül őrlőkő-töredékek és La-Tène ízlésű cserepek kerültek elő. Ez utóbbiak a sírban talált hiányos edénynek voltak a részei, a mi a sírban is észlelhető rendellenességgel együtt arra mutat, hogy a sír rabolt, vagy bolygatott volt. Maga a sír tartalmazott szanaszét szórt embercsontok között szárnyas- és disznócsontokat (4., 5., 6.), meg egy üregesen öntött vaskarika, talán karperecz (lásd az 5. sír hasonlóan üreges vaskarikáját) töredékeit. A sír d.-i, illetve dk.-i felében hiányos cserepek képviselték a szokásos három edényt (1. 2. 3.). Az urnából annyit mutatunk be képen, a mennyit sikerült összeállítanunk töredékeiből. Erről is láthatjuk, hogy egyike volt a

59. kép. Edények a 13. sírből

Fig. 59. Vases trouvés dans la sépulture no. 13.

leghatalmasabb urnának és azt, hogy szorosán csatlakozik a temető többi urnájához; a vállán és pereme

alatt itt is körülszalad egy széles és egy keskeny gyűrű, pereme kihajló és homorú s éppen úgy, mint a 15. sír táljáé, a nyakrész visszahajtása által domborodik kifelé. Fenékrésze nem maradt ránk (67. kép). A második edényt, a tálat csak egy peremtöredék képviseli, melynek alapján a 6. sír táljával mondhatjuk azonosnak. A harmadik edényről csak annyit mondhatunk ránk maradt kis darabkája alapján, hogy úgy belső, mint külső felülete sárgás-vöröses színű volt, de formáját, típusát nem állapíthatjuk meg. Tekintve, hogy az edénytöredékek éppen úgy, mint a csontok rendetlenül hevertek a sírűreg különböző részén s nem egyszer különböző mélységben találtuk meg az együvé tartozó részeket, nem tévedünk, ha bolygatott sírnak tartjuk, a mit az is igazol, hogy a sír felett volt kőpad rongált állapotban maradt ránk.

18. sír. (68-ik kép.) A felső réteg praehistorikus és római cserapei alatt, 115 cm. mélységben, ovalis alakú sírűregben egy urna (1), egy tál (2) és egy bögre (3) töredékei között égetett embercsontok (4) és égetetlen, állatcsontok (5.) kerültek elő. Az edények darabjai itt is hiányosak voltak, de pl. az urnán (69. kép 1. sz.) így is láthatjuk a feltűnő egyezést a 7. sír urnájával; színe ennek is szürke, pereme kihajló, feneke kissé kiugró, lapos és közepén belapuló. A belől veresre, kívül szürkés-veresre égetett tál (69. kép. 2. sz.) nagyon emlékeztet a 16. sír üregéből előkerült edénytöredékekre, de mint ezek, úgy nálunk sem sorolható még a római edények közé, csak emlékeztet azokra. Kihajló pereme vastagítással készült, feneke alig kiugró lapos és közepén horpadó, mint az urnáé. A harmadik edény bögre (3) lehetett. Csak peremének egy darabkáját bírjuk. Visszahajlitott perem. Alatta gyűrű szalad körül. A három edény töredékei között foglaltak helyet egy szárnyas,

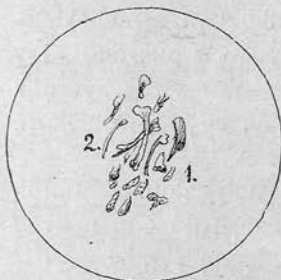
— talán tyúk — csontjai és egy nagyobb emlős állat állkapcsának töredékei, míg a sír dk.-i részében az égetett embercsontok feküdtek.

A 19. sír. (70-ik kép) A XXII. kubikban, 35—55 cm. mélyen, pár nagy terméskő jött elő egymástól nagyobb távolságban. A köztük levő területen találtunk: égetett embercsontot (6), hiányos cserépedényeket (1. és 2.), apró vastárgyakat (3—5) és égetetlen állatcsontokat (7). Az embercsontok közelében három különböző helyen voltak szétszórva a vastárgyak, a melyeknek apró töredékeiből csak annyit állapíthatunk meg, hogy 15 darab lemezes rész talán egy

 $\frac{1}{2}$

60. kép.
Vaskés a 13.
sírból.

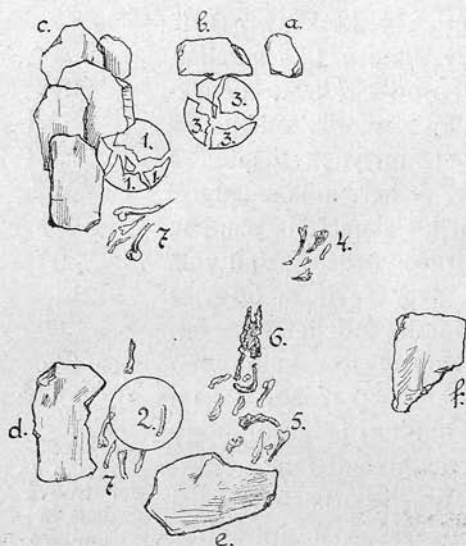
Fig. 60.
Couteau en
fer trouvé
dans la
sépulture
no. 13.

61. kép.

A 14. sír helyzetrajza.

Fig. 61. Situationsplan de
la sépulture no 14.

62. kép. A 15. sír helyzetrajza.

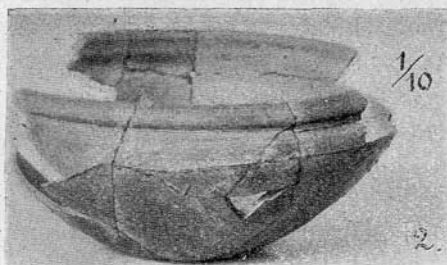
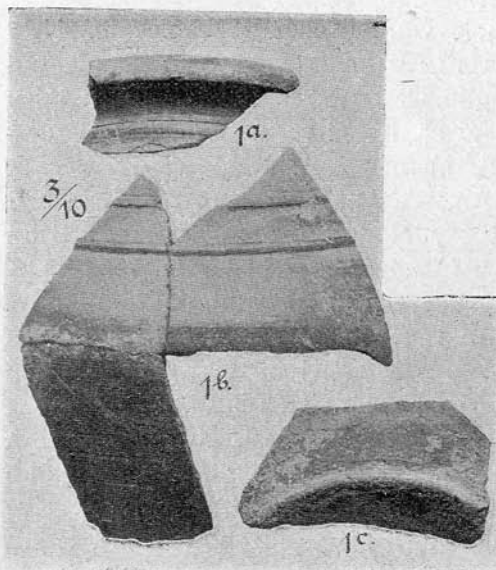
Fig. 62. Situationsplan de la sépulture no. 15.

paizsfogantyúhoz, 3 hengeres darab talán egy fibulához tartozott, míg egy darab \square alakú átmetszetet mutató hosszukás töredék valaminek foglalásául szolgálhatott. Mindezek nem egy nivóban fekvüdtek, hanem egyik alább a kavicsoson, a másik fennebb a fekete földben. Hasonló a helyzet az edénytöredékeknél is; azt sem lehet megállapítani, hogy hány edényhez tartozott a fenmaradt 17 darab cserép, mert nemcsak kicsinyek, de annyira elmállottak és deformálódtak a földben, hogy alakjukra sem következtethetünk. Két különböző helyen láttak napvilágot az égetetlen állatsontok is.

20. sír. (71-ik kép). Az e jelű kőpadtól nem messze 180 cm. mélyre hatolt le egy kör alakú fekete földfolt. Kibontása közben, délkeleti szélében, 120 cm. mélyen találtuk a 72-ik képen bemutatott La-Tène ízlésű kis edénykét, míg alján pár őskori, — több La-Tène, — s néhány római edénytöredéket találtunk állatsontok társaságában. A szokásos égetett embercsontok és edény-mellékletek hiánya miatt kezdetben arra gondoltunk, hogy nem sírral van dolgunk, de csakhamar meggyőződünk az ellenkezőről, mikor megtaláltuk a földfolt dny. és ék. felében a sírjainknál szokásos sírvédő köveket. Kirabolt, vagy bolygatott sírnak bizonyult ilyenformán. Az edényke vagy a bolygatás alkalmával került a sírűreg szélére, magasabb nivóba, vagy — ami még valószínűbb — a sírbolygatók jóval mélyebbre kiásták a sírt, mint eredetileg volt s miközben a mellékleteket szétszórták, a sír szélén fekvő kis bögre elkerülte a pusztítást. Így jelölné fekvése a sír eredeti mélységét 120 cm. mélyen s így nyernők magyarázatát annak, miért találhattuk a sírűreg alján együtt, az őskori, — La-Tène és római cserepeket.

21. sír. (73-ik kép) A 20.-dikhoz hasonlóan bolygatott. A földfolt mélysége itt is szokatlan; 170 cm. Kibontása alkalmával 65 cm. mélyen egymásra lapított La-Tène edénytöredékeket, 85 cm. mélyen ismét pár La-Tène cserepet, és egy orsó gombot találtunk. Alább még pár edénytöredék került elő. Itt is feltűnő, hogy 85 cm. mélyen, a földfolt keleti felében egy, a sírvédő kövekhez hasonló követ találtunk.

Miután nagy valószínűséggel tarthatjuk a legutolsó két leletet

63. kép. Edény töredékek a 15. sírból.

Fig. 63. Fragments des vases trouvés dans la sépulture no. 15.

(20. és 21.) bolygatott sír-
nak, a térképen is mind-
kettőt a sírok közé soroltuk,
csupán azzal különböztet-
tük meg a biztos sírleletek-
től, hogy lelőhelyüket pon-
tokkal jelöltük.

Ezekben kívántuk ismer-
tetni a temetőből kikerült
emlékeket.

* * *

Magyarország területén
gyakran kerültek elő La-
Tène ízlésű szórványos és
tömeges leletek. Így a Dunán-
túli hegyvidéken* Szalacska¹,
Kéttornyúlak², Szombathely³,
Sopron⁴, Apáti⁵, Regöly⁶,
Szentgroth⁷, Velemszent-
vid⁸, Győr⁹, az Északi Kár-
pátok déli lejtőin Turócz-
vármegye¹⁰, Baj¹¹, Szirák¹²
(Nógrád vármegye), Pusztá-
géc¹³ (Nógrád vármegye),
Heréd¹⁴ (Nógrád), Hatvan-
böldög¹⁵ (Heves vármegye),
Szina¹⁶ (Borsód vm.), Balsa¹⁷

A *-gal jelzett lelőhelyek tömeges leleteket szolgáltattak rendszeres ásatásokból.

¹ Arch. Ért. 1906. évf. 416—433; 1908. évf. 137—148; 1909. évf. 334—342 l.
Numizm. Közlöny 1907. 47—64 l.

² Arch. Ért. 1898. 355 l.

³ Arch. Ért. 1898. évf. 155. l. VII. sz. és 375 l.

⁴ Arch. Ért. 1880. XXIII. és XXIV. tábla; 1886. 97—114 l.; 1889. 361—366 l.;
1890. 71—75 l.; 1891. 57—61 l. és 313—320 l.; 1899. 288 l. és 428 l.

⁵ Vosinszky: Tolna vármegye története, II. k. CXLIII. tábla 6., 7. sz.

⁶ Arch. Ért. 1896. 177 l.; 1899. 428 l.

¹² Arch. Közlemények XIX. k. 55—59 l.

⁷ Arch. Ért. 1904. 177 l.

¹³ Arch. Ért. 1880. I. tábla.

⁸ Arch. Ért. 1897. 298 l.; 1898. 143—6 l.

¹⁴ Arch. Ért. 1905. 428. l.

⁹ Arch. Ért. 1895. 184. l.

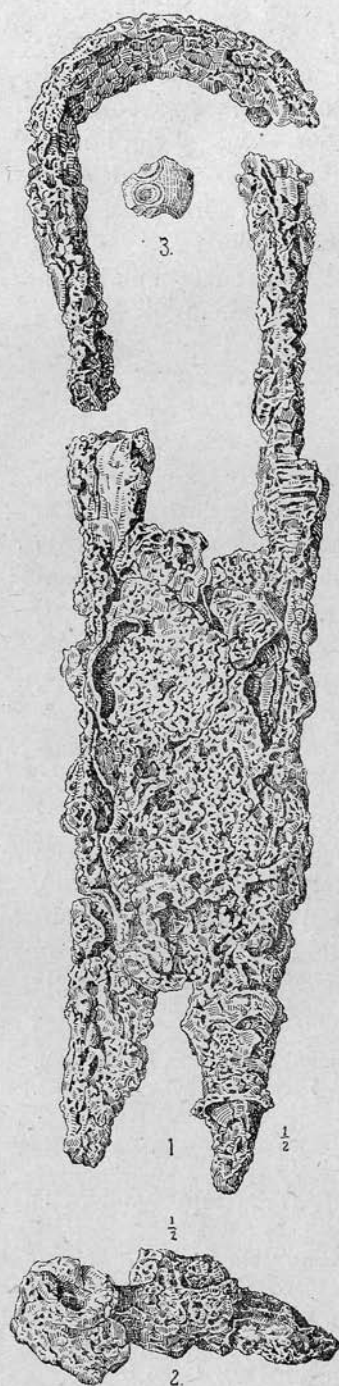
¹⁵ Arch. Ért. 1895. 1—26 l.

¹⁰ Arch. Ért. 1898. 306—316 l.

¹⁶ Arch. Ért. 1901. 187 l.

¹¹ Arch. Ért. 1895. 177. l.

¹⁷ Erd. Nem. Múz. régiségtárában.

64. kép. Vastárgyak a 15. sírból.
Fig. 64. Objets en fer trouvés
dans la sépulture no. 15.

(Szabolcs vm.), Ujkenéz¹⁸ (Szabolcs vm.), Nyiregyháza¹⁹ (Szabolcs vm.), — Kelet-Magyarországon, illetve az erdélyi felföldön: Bihar vármegye²⁰, Kolozsvár²¹, Gerend²², Gernyeszeg²³, Marosgezse²⁴, Nagyenyed²⁵, Veczel; és délen, — a Balkánnal szomszédos vidéken, Versecz²⁶, Hódság²⁷, Mitrovicza²⁸ és Bácsföldvár²⁹ szolgáltattak biztos La-Tène emlékeket, melyeknek nagyobb része az u. n. kora La-Tène periodusból származik és csak kisebb része képviseli részben a közép és részben a késő La-Tène kort.

A lelőhelyek eloszlásából látjuk tehát, hogy azok a területek szolgáltatták a legtöbb emléket, amelyek leginkább ki voltak téve a déli, vagy még inkább a Duna, Rajna, Elba, Visztula vidékéről jövő északi hatásoknak. Ami kevés emléket eddig Erdély szolgáltattott, az is inkább a közép La-Tène csoportba tartozik és ehez kaphatott elemeket a délmagyarországi területekkel egyetemben, nyugatról, a La-Tène kultúra déli zónájának kisugárzó központjaiból, de Erdély északi része s vele temetők területe, úgy látszik, közvetlenül csatlakozik az északmagyarországi részek — és a Szamosvölgy közvetítésével a La-Tène kulturának az Alpoktól északra kiterjedő zónájához.

Temetők keramikai anyaga, azzal a díszítő motívummal, amely a koncentrikus körökből gulát formál (9-ik sír) és a félholdalakú mélyített díszítményekkel (6-ik sír), a

¹⁸ Arch. Ért. 1895. 385 l.

¹⁹ Arch. Ért. 1902. 280 l.

²⁰ Arch. Ért. 1902. 86 l.

²¹ ²² ²³ ²⁴ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiség-tárában.

²⁵ Herepey és Cserny: Alsófehérvármegye története, Nagyenyed. 1901. 75 l.

²⁶ Arch. Ért. 1898. 409 l. 1900. 90 l.

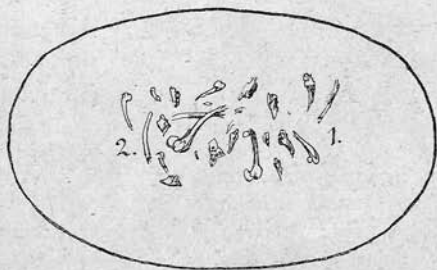
²⁷ Arch. Ért. 1904. 351 l.

²⁸ Arch. Ért. 1901. 381 l.

²⁹ Arch. Ért. 1901. 187 l.

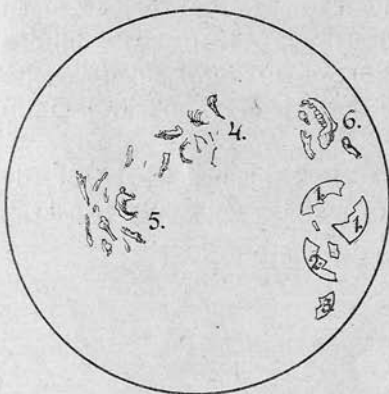
soproni Purgstall leleteivel egyetemben,¹ szorosan csatlakozik a délszászországi Branbach (Csehország határán) keramikai² leleteihez.

Az 5. sír bronzfibulájának felhajtott lábán a díszítőtag egy ellypsoidalakú lapos korong, a mi az Elbe vidékét és a keletnémet területet jellemzi még a kora római fibuláknál is.³ A halottégetés szokása csak támogathatja e bizonyítékokat. E ponton Szirák⁴ és Balsa⁵ tisztán égetett temetkezései alkotják a kapcsolatot, míg ezekkel szemben a soproni és hatvanboldogi égetett és égetetlen vegyes temetkezések okát egyebeken kívül a különbségben is kereshetjük. A soproni fibulákon a felhajtott láb még nem tapad a nyereghez és így van ez a pusztagéczi, sziráki és balsai fibulákkal is. A míg tehát azok, Tischler osztályozása szerint, kora La-Tène emlékek (Kr. e. V—IV. sz.), addig ezek az apahidaival egyetemben a közép La-Tène kor jellemző darabjai. (III—II. sz. Kr. e.) Reinecke osztályozása szerint azonban a La-Tène periodus II. (B)

65. kép. A 16. sír helyzetrajza.

Fig. 65. Situationsplan de la sépulture no. 16.

66. kép. A 17. sír helyzetrajza.

Fig. 66. Situationsplan de la sépulture no. 17.

szakaszához tartozik az apahidai fibula, miután felhajtott lábán csak egy gomb van (ide sorolja a branbachi edényeket is) s így a Kr. e. IV. századra tehető korát. Hogy mennyire befolyásolja Reinecke kor meghatározását az a körülmény, hogy temetőnk távol esik a kisugárzó központoktól — ma még nem dönthetjük el. Csak az látszik bizonyosnak, hogy időbeli eltolódást kell feltételeznünk a branbachi, soproni és apahidai leletek között, úgy, hogy ez utóbbinak kora a Reinecke-féle III. (C) periodus (Kr. e. III—II. sz.) korát jól eléri. A soproni,

¹ Archeologiai Értesítő, 1880. XXIV. tábla és 1886. évf. 109 l.

² Reinecke: id. munka. 82 l.

³ Almgren: Studien über nordeuropäische Fibelformen, Stockholm, 1897. II. k. I. tábla 10—14., II. tábla 24—25.

⁴ Dr. Pósta Béla: Archeologiai közlemények, XIX. k. 55—59 l.

⁵ Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárában.

67. kép. Edénytöredék
a 17 sírból.

Fig. 67. Fragment d'un
vase trouvé dans la
sépulture no. 17.

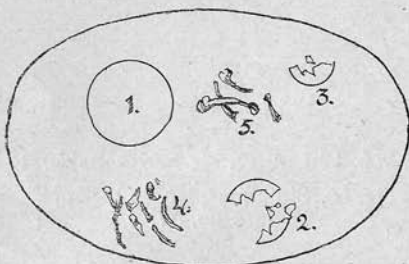
hatvan-boldogi keramikai anyaggal egyező agyagedények ugyanis határozottan későbbi fibula társaságában fordultak elő Apahidán és Balsán, mint Sopronban és a Reinecke-féle III. (C) szakaszhoz tartozó két gombbal ellátott fibula társaságában Szirákon. Ezért tételezhetünk fel akkora időbeli eltolódást, hogy temetők korát a Kr. e. III. vagy II.sz. -ra, — vagyis a Tischler szerinti közép La-Tène

korra tehetjük. Ezt igazolják a vastárgyak is, nevezetesen a vasfibula-töredékek, a vaskard, a melynek hüvelye nélküli a korábbi idők ellyptikus à-jour záródását s e helyett símán megy át háromszöget formáló és csúcsán apró gombbal ellátott végződésbe. A féltójas idomú hólyagokból formált karpereczek Reinecke szerint is jellemzőek e korra, de jellemzőek különösen a szalagszerű dudorokkal, illetve fogantyukkal ellátott paizsok és a kardkötésre, vagy gyakran üstök felfüggesztésére szolgáló vaslánczok, a melyekből egyet töredékekben bár, de temetők is felmutat.

Ha elfogadhatjuk Ptolemaios ethnikus adatait a dacziai területekre vonatkozólag e korra visszamenőleg, — temetők területét arra a helyre kell tennünk, a hol a Ptolemaios-féle dacziai térkép¹ és a Ptolemaios² adatai szerint a rhatacensusok és burdiavensusok laktak, a theuriskusok földjén épült római Porolissum (a mai Mojgrád közelében) városától délkeletre és a kissobokusok, vagy koistobokusok területétől (Müllenhof, Gohl) délre, illetve délnyugatra.

Érmek ugyan nem fordultak elő a sírok mellékletei között, de temetők területén a temetkezés korában már beszélhetünk érmekről, azokról a barbarus érmekről t. i., a melyek elég gyakoriak az erdélyi részekben és vonatkozásban állanak a felsőmagyarországi hasonló barbarus érmekkel, melyekről már elegend tudunk ahhoz, hogy temetők helyzetére az ú. n. kelta kultúrkörben némi világot azok is vessenek.

Gohl Ödön dr. érdeme, hogy ma már csaknem a részletelig menő pontossággal tudjuk körvonalazni az Északi Kárpátok déli lejtőin lakott

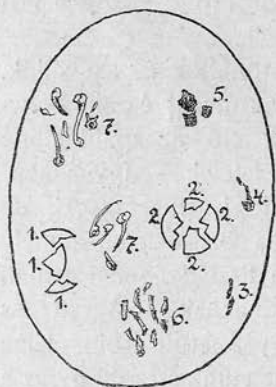
68. kép. A 18. sír helyzetrajza.

Fig. 68. Situationsplan de la sépulture
no. 18.

¹ Az Athoshegyi kéziratnak párisi kiadása, LXXVIII., LXXIX. I.

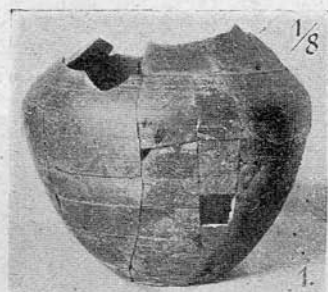
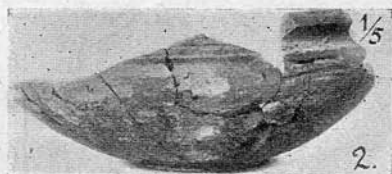
² Geographia, III. 8., 3.

ókori barbarus népek (Tacitus : Germ. 43.) terjeszkedési körét s nevezetesen a minket érdeklő kotinusoknak (a Garam, Magas-Tátra, Bodva v. Hernád és Nagyalföld között)¹ és a velük keleten szomszédos (Müllenhof II. 82—84) kissobokusoknak, vagy koistobokusoknak² (Dacia északi határán, Szatmár vármegye és a vele szomszédos vármegyék területén) terjeszkedési körét — mindezt azon barbarus érmek alapján, a melyeknek kibocsátási korát a Kr. e. III. évszázad végére, illetve a II. évszázad kezdetére tehetjük s melyek az illető vidékeken, amint azt a gyakoribb lelőhelyek igazolják — nem szórványos jelenségek, hanem jellemzik a területet. Itt csak arra akarunk röviden rámutatni, — ugyancsak Gohl Ödön dr. nyomán — hogy a koistobokusok pénzverési technikája fejlettebb, mint a kotinusoké és ezeké, mint a tőlük nyugatra lakó bojusoké, a mi a mellett bizonyít, hogy a koistobokusok a kotinusoktól tanulták el e mesterséget. Abból a tényből kifolyólag pedig, hogy a két nép érmeleése

70. kép. A 19. sír helyzetrajza.

Fig. 70. Situationsplan de la sépulture no. 19.

69. kép. Edények a 18. sírból.

Fig. 69. Vases trouvés dans la sépulture no. 18.

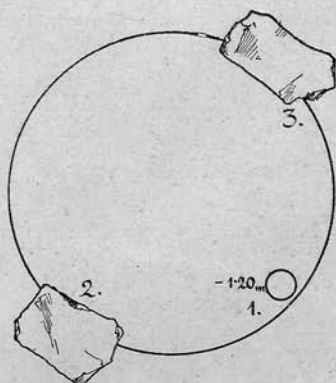
között sok hasonlóságot, egyezést találunk, így dimenzió, típus, bevágások és súly tekintetében (9—5 gr.), a kölcsönzésen kívül azonos ethnikus sajátosságokat is tétélezhetünk fel a két nép között. Mindez pedig a mellett szólana, hogy nyugatról terjed e kulturvonás kelet felé Magyarország északi részein.

A koistobokus területet jellemző pénzdarabok a Szamos völgyében délibb fekvés mellett is előfordúlnak, így Szolnok-Doboka vármegyében nagyobb lelet került elő, a mi kétségesse teszi, hogy a koistobokus terület mely részén volt az érmeleési központ. Bizonyos továbbá az, hogy a koistobokus pénzdarabok az edélyi részek egyéb barbarus

¹ Dr. Gohl Ödön: Arch. Ért. újf. XX. 224—241., XXI. 351—359. és 403—421. Numizmatikai Közöny, III. 1904. 4—8.

Leszih Andor: Numizmatikai Közöny, VII. k. 97. l.

² Dr. Gohl Ödön: Numizmatikai Közöny, II. 1903. 57. l. és III. 4—8. l.

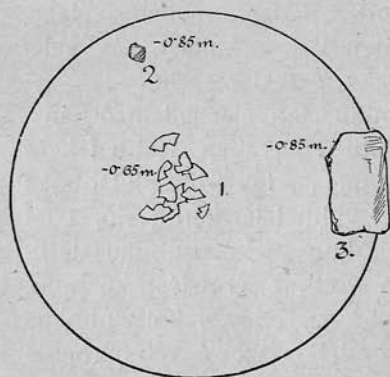
71. kép. A 20. sír helyzetrajza.

Fig. 71. Situationsplan de la sépulture no. 20.

72. kép. Bögre a 20. sírből.

Fig. 72. Tasse en terre cuite trouvée dans la sépulture no. 20.

73. kép. A 21. sír helyzetrajza.

Fig. 73. Situationsplan de la sépulture no. 21.

érmeivel is szoros rokonságot mutatnak, a miből arra következtethetünk, hogy részben ez északon lakó hatalmasabb, fejlettebb nép közvetítette ezeket a közös vonásokat délre, részben pedig maguk a koisztobokusok is kaptak ilyeneket délről.

Mennyire élénk az összeköttetés az erdélyi részek és Észak-Magyarország barbarus népei között, eléggé mutatják azok a bojus aranyak, a melyek Brassó város közelében több izben kerültek elő.

A La-Tène kor III. (C) szakaszát, a melybe temetőnk is tartozik, Reinecke szerint is jellemzi az, hogy délen túlsúlyban vannak a hullatemetkezések, míg északon, az Alsó Rajnától Észak-Németország keleti feléig kizárólag a hullaégetés szokásos.

A nagy valószínűséggel hullaégető kőpadokkal is rendelkező apahidai temető elvéve sem tartalmazott égetetlen temetkezéseket, ami ismét északra utal, bár nem kizárt dolog az sem, hogy a korábbi hazai szokások hatását, vagy délről jövő görög hatást kell a hullahamvasztásban látnunk.

Ha most visszatérünk temetőnkhez és azt látjuk, hogy főleg Magyarország északi hegyvidékein kerültek elő az apahidaihoz legközelebb álló leletek — így a soproni, hatvan-boldogi, pusztagéczi, de főleg a sziráki és balsai leletek, mely utóbbiak szintén tisztán égetett temetkezésekből származnak Nógrád és Szabolcs vármegyék területéről — talán helyesen következtetünk arra, hogy az a kultúra, a melyet az apahidai temető képvisel, északról, a Szamos völgyén át jutott a Kísszamos völgyébe s a hasonló emlékeket szolgáltató északmagyarországi leletek révén a La-Tène kulturának az Alpoktól északra elterülő zónájához csatlakozik.

dr. Kovács István.

La station préhistorique et le cimetière de l'époque La-Tène d'Apahida.

(Abrégé.)

Apahida est situé dans le comitat de Kolozs, à 16 km. de Kolozsvár, sur la rive droite du Kis-Szamos, là où le chemin de fer de la vallée du Szamos diverge de la grande ligne Budapest—Brassó. Sa situation géographique, dans la partie nord de la Transylvanie, est très favorable, car elle est placée au croisement de deux routes commerciales : l'une, nord-sud, tracée par la vallée du Szamos, qui réunit la vallée supérieure de la Tisza à la vallée du Maros ; l'autre, est-ouest, tracée par les vallées du Sebeskőrös, du Nádas, et du Kis Szamos, qui part de la plaine de l'Alföld. C'est cette situation géographique favorable qui fait que dans la plaine étroite du Kis-Szamos Kolozsvár est la ville la plus peuplée et la plus civilisée de la Transylvanie, alors que par exemple, la vallée longue et large de la rivière Maros aurait, du point de vue topographique, offert de plus grandes facilités pour la construction d'une grande ville.

Pareillement, dans la Dacie romaine, la route partant de la vallée du Maros et dirigée vers le nord, passait par Potaissa (Torda), et débouchait dans la vallée du Kis-Szamos ; là, elle se sépare en deux routes, l'une, septentrionale, allant vers l'emplacement du Dézs d'aujourd'hui, l'autre, occidentale, conduisant à Porolissum.

Ce n'est pas par l'effet du hasard que l'une des plus belles productions de l'art archaïque grec, la belle hydre de bronze¹ conservée dans la collection du Musée National de Transylvanie, fut trouvée dans le comitat Bereg, arrosé par la haute Tisza ; et ce n'est pas non plus l'effet du hasard qui fit trouver dans la vallée du Kis-Szamos, justement à Apahida les objets d'or et d'argent et les bijoux de *Omharus*, prince des Goths,² et que l'on a mis au

¹ Numéro d'inventaire : I. 6094.

² Henri Finály : Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1889, p. 403. et Archaeol. Értesítő. 1889. p. 305—320.

Joseph Hampel : A régibb középkor emlékei Magyarhonban. T. I. p. 39—49. et pl. XXXII—XXXVI.

Une édition allemande du même auteur parut sous le titre „Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig, 1905. T. III. pl. 32—36.

jour, toujours dans le voisinage du Szamos, les trésors célèbres de Szilágysomlyó.¹

Ces trouvailles, en elles-mêmes, indiquent déjà l'importance du rôle qu'eût, en Transylvanie, toute la vallée du Szamos, comme intermédiaire entre les éléments de civilisation venus de directions diverses, il n'y a pas à douter, en effet, que par cette route, à travers la Transylvanie, communiquaient entre-elles les populations nord et sud de la Hongrie Orientale, on peut même dire, le nord et le sud. Il est certain que, périodiquement tout au moins, la Hongrie Orientale n'a pas reçu une civilisation homogène dans ses parties septentrionale, centrale, et méridionale : les populations de la vallée de la Haute et Moyenne Tisza avaient atteint un autre degré de civilisation que celles de la vallée du Maros, sans parler ici des populations de l'Alföld. Dans tous ces cas, seul le plateau tansylvanien pouvait jouer le rôle d'égalisateur entre les civilisations différentes. C'est pourquoi les trouvailles faites offrent une si grande diversité de caractère ; c'est pourquoi le territoire de la Transylvanie est si intéressant du point de vue de l'archéologie. Précisément à cause de cette variété, résultat d'une fusion d'influences diverses, nous devons, dans la découverte des objets considérer toutes les circonstances, même celles insignifiantes en apparence, et nous devons aussi nous montrer prudents dans les déductions à tirer de nos découvertes.

Le département de numismatique et d'archéologie du Musée National de Transylvanie a entrepris des fouilles à Apahida. Celles-ci ont montré qu'en Transylvanie, la civilisation romaine venue du sud, avait été précédée par une autre civilisation, dite de La Tène, qui s'étendait de l'ouest à l'est et du nord au sud, et dans la propagation de laquelle la vallée du Szamos joua un rôle important. L'un des résultats principaux de ces fouilles fut en effet la découverte d'un cimetière de l'époque de La Tène, et le style des objets constituant les accessoires des tombeaux nous montre d'autre part que nous avons ici à faire à la deuxième partie de cette époque.

Notre dessin de paysage (fig. 1.) représente l'extrémité N. N. E. de la commune d'Apahida avec la vallée du Kis-Szamos. Dans l'avant-plan droit, les poteaux télégraphiques marquent le chemin de fer de la vallée du Szamos, au-delà c'est le long du ruban étroit, entre les deux derniers poteaux, que se sont effectuées les fouilles (entre les

¹ Joseph Hampel : O. C. ed. hongr. : Trésor premier T. I. p. 19—29 et pl. XIV—XX. ; trésor deuxième T. I. p. 30—39 et pl. XXI—XXXI.

O. C. ed. allem. : Trésor premier T. III. pl. 15—19 et trésor deuxième T. III. pl. 20—21.

km, 3 et 3, 1 du profil du chemin de fer). Les limites du terrain fouillé sont, d'une part le fossé du chemin de fer, d'autre part les restes d'une carrière à ballast.

C'est de ce dernier endroit que provinrent, au printemps de 1900, les premiers objets. La partie N. N. E. du village est bâtie sur le bord d'une terrasse de 1m. de haut en moyenne. Le long du chemin de fer, cette terrasse se projette en avant en une étroite langue de terre, de façon que sur un de ses bords court le chemin de fer, et sur l'autre se trouvent la carrière ainsi que la station préhistorique et le cimetière de l'époque de La Tène.

Du 29 octobre au 21 novembre 1900, nous découvrîmes en tout 24 cubes de terre, se touchant l'un l'autre, et dont les côtés eurent en moyenne 4 m. de longueur, et le terrain ainsi fouillé nous fournit des monuments de deux périodes et de trois types distincts :

Une station préhistorique à travers laquelle fut enterré le peuplé de l'époque de La-Tène.

Des bancs de pierre construits en cailloux et en pierres brutes, qui appartenaient peut-être au cimetière, comme lieux de crémation.

Un cimetière de l'époque de La-Tène, avec ses accessoires.

La station préhistorique.

D'anciens bouleversements répétés n'ont pas permis que nous nous fassions une idée exacte de la structure de cette station. Nous ne savons même pas si les monuments en étaient à la surface, ou creusés dans la terre, comme des cabanes. Mais ce qui est certain, c'est que cette station se trouvait sur un territoire plus étendu que celui que nous avons fouillé pour le découverte du cimetière. A 70^{cm.} de profondeur nous trouvâmes les débris d'un foyer, in situ, et déjà à 25^{cm.} de profondeur nous découvrîmes partout des restes préhistoriques. D'après cela, nous pouvons conclure que cette couche de culture atteignit une profondeur de 70^{cm.}, et qu'une couche d'humus de 25^{cm.} d'épaisseur s'est formée au dessus des monuments bouleversés par cette civilisation, après les enterrements de l'époque de La-Tène.

Parmi les objets trouvés là, deux brisoirs en pierre et quelques débris de meule sont les seuls restes des instruments de pierre. Il y a beaucoup de produits céramiques, peu d'outils en os, et encoré moins en métal.

Aucun des produits céramiques n'a été fabriqué au tour, et au point de vue technologique on peut les diviser en trois groupes :

Au *premier groupe* appartiennent les fragments de poteries d'assez grande dimension, faites d'une argile grossièrement débourbée, souvent mélangée de gravier, et dont la surface est dépourvue de tout polissage

Nous en montrons dans les fig. 2. et 3. Les débris de vases de la fig. 2. portent des ornements appliqués à côtes, ou tout au moins en relief, tandis que les objets de la fig. 3. sont un peu plus finement travaillée et montrent des ornements en creux. Des débris provenant des fonds ou des bords des vases trouvés sur notre station sont montrés en coupe dans les fig. 1—20. de la planche. II.

Parmi les objets appartenant au *deuxième groupe*, il y a un vase entier fig. 4. L'on voit que le vase, après avoir été fabriqué, fut enduit d'une boue argileuse très fine, ce qui rend sa surface uniformément polie. Il possédait une anse, qui manque aujourd'hui, mais on peut voir à la place que cette anse y était fixée à l'épaulement par un tenon. Sa couleur est d'un gris foncé; la cuisson n'en a pas été uniforme. On a préparé de la même façon les parties de vase montrées dans les fig. 5. 6. et 7. Ici l'ornementation est partout en creux. Les teintes varient du rouge grisâtre au gris foncé.

Dans les poteries du *troisième groupe*, la surface est partout brillante, par l'action du polissoir mince. La cuisson extérieure est généralement noire à l'intérieur brune ou rouge, mais on rencontre aussi des nuances plus claires. Un plat, de cuisson noire, appartenant à ce groupe, a été reconstitué au moyen de ses débris dans la figure 9. tessons de poteries sont représentées dans les fig. 8 et 10. A ce groupe appartient aussi une anse de vase, (fig. 10.) munie de deux prolongements cylindriques, terminés par trois proéminences, chacune en forme de bec d'oiseau; ceci rappelle les dessins de têtes d'animaux de l'époque de Hallstatt ou de La-Tène.

Dans les couches supérieures, des poteries faites au tour, provenant des accessoires du cimetière de La-Tène, et des débris de vases au style développé de provinces romaines, ont été trouvés çà et là. Des vases d'argile romains, à profil accusé, et des parties de fonds trouvés dans cette station, sont représentés à la fig. 11.

Concurremment avec les poteries, les fouilles ont livré un nombre assez considérable d'ossements d'animaux, (kjoekken-moedding). Les plus fréquents en sont les os de porc, de cheval, de vache, de boeuf, et de mouton, mais il n'est pas rare d'y trouver aussi des os et des bois de cerf. Les quelques ossements humains (six) trouvés çà et là, surtout près des bancs de pierre, ne suffisent pas à justifier l'hypothèse, que ce sont des restes de cadavres inhumés, mais non incinérés; car leur parfait état de conservation ne nous permet pas de supposer que les autres parties de squelette auraient été décomposées sous l'action du temps, et que seulement *ceux-ci* auraient été conservés. Il est bien plus vraisemblable, qu'il s'agit ici des restes d'une incinération imparfaite d'autant plus que les ossements restés proviennent toujours des extrémités du corps (bras ou talon).

En fait d'instruments en os, nous n'avons trouvé que trois aiguilles (Fig. 12. 1. 2.), 5 os servant à orner (Fig. 13. 1—5.) et deux patins (Fig. 14. 1. 2.). Nous devons considérer comme servant à orner un os huméral (de vache) dentelé comme une scie. (Fig. 13. 1—5.). Dans deux exemplaires complets le nombre des dents est de 9 et de 11. Sur l'un d'eux, nous avons trouvé les traces d'une brûlure. Ces instruments étaient probablement passés en roulant sur la surface non encore cuite des vases d'argile, et y imprimaient ainsi des ornements cannelés. C'est de cette façon qu'a été orné par exemple le vase représenté par la fig. 15., car ce qui est caractéristique dans ces cannelures, c'est que les dents au dessus du manche de l'outil, c'est à dire agissant de bas en haut, ne pénétraient pas aussi profondément dans la paroi du vase que les dents se trouvant de l'autre côté, c'est à dire agissant de haut en bas. — Certains outils d'os percés deux fois à l'une de leurs extrémités (fig. 14. 1. 2.), avaient leur face inférieure utilisée pour le polissage. L'ouverture dans la face supérieure du long os est fortuite. Il est certain que dans leurs parties entières les os n'étaient pas transpercés dans le sens de la longueur; deux trous obliques partaient seulement de l'extrémité supérieure du bord pour aboutir en avant vers le milieu de l'épaisseur de l'os.¹ C'étaient donc des patins.

Comme objets métalliques il y avait: un fragment de burin ou poinçon en bronze pauvre en étain, avec une section carrée au milieu, allant en s'amincissant vers les extrémités; en outre, un ciseau plus grand, plat, en bronze, avec une section rectangulaire allongée en haut, allant en s'aplatissant graduellement vers la pointe. (Fig. 16.) C'est là le plus grand objet de bronze de cet endroit. Les autres objets métalliques que nous allons énumérer n'appartiennent guère à cette époque; ainsi nous trouvâmes: un fragment de torques dans le goût de l'époque La-Tène (un exemplaire analogue fut trouvé à Sopron²); un objet en fer avec une extrémité en forme de bec d'oiseau (Fig. 17.) cet objet appartient aussi à l'époque de La-Tène ou de Hallstatt: une pointe de flèche, (Fig. 18. 1, 1a, 1b.) avec une lame lisse, sans saillie qui fut trouvée aux environs de Munkács avec d'autres objets de la période de Hallstatt; un clou en fer (Fig. 19.) et deux petites paires de ciseaux en fer analogue à la grande paire trouvée dans notre cimetière d'âge de La-Tène (Fig. 20. et 21.). D'après tout cela, si nous ne pouvons pas placer une partie des objets métalliques dans l'époque moyenne de La-Tène, représentées par le cimetière, — nous devons tout au moins admettre

¹ Ottó Hermann. Arch. Értesítő. Újf. T. V. p. 165.

² Archaeologiai Értesítő. Újf. 1886. p. 107. fig. 6 et 1890 p. 72.

que cet endroit fut habité aussi pendant l'époque de Hallstatt ou une petite partie de l'époque de La-Tène I., mais qu'il fut habité principalement à l'époque du bronze (probablement vers la fin), assertion appuyée par l'existence des burins de bronze, et nullement démentie par celle des poteries. Nous n'avons cependant pas pu constater la continuité des deux périodes métalliques sur cette station préhistorique.

En tous cas, il habitait là un peuple pourvu d'une civilisation élevée, enseveli vers le milieu de l'époque de La-Tène.

Revenant au cimetière et aux bancs de pierre, disons d'abord que nous avons trouvé en tout 21 sépultures et 6 bancs de pierre. Sur la carte du cimetière, (Pl. I.) nous avons marqué par un petit cercle chacune des sépultures, et par les lettres a, b, c, etc. les bancs. La coupe verticale a été faite à une échelle double de celle du plan.

Nous devons aussi malheureusement faire remarquer que nous n'avons pas pu prendre une vue photographique des sépultures et des trouvailles faites, parce que notre institut ne possédait pas encore alors d'appareil photographique approprié. En compensation, et afin de pouvoir saisir facilement la situation relative des objets trouvés dans les sépultures, nous avons, pour chacune d'elle fait un plan, (une vue de dessus), à l'échelle du 1 : 50, où les cercles indiquent des vases (1 = urne, 2 = plat 3 = bol). Enfin la forme des bancs est donnée sur le plan à l'échelle du 1 : 100.

Les bancs de pierre, qui se dressent sur une surface plane, sont faits d'une réunion de pierrailles, de la grandeur d'une tête de chat, ou de moellons placés l'un à côté de l'autre sans aucun cimentage. Nous ne pouvons pas croire ici à des formations naturelles, parce que nous les trouvons toujours semblables, et toujours situés (à deux exceptions) entre des tombes. On peut du reste constater sur les pierres la trace du feu et même voir du charbon de bois entre les pierrailles.

a) Montre le banc situé près de la sépulture 5. Il est à 55 cm. de profondeur. Il a une forme elliptique courbée en arc de croissant. Sa longueur est de 2.50 m., sa largeur 1 m. Au dessus, parmi les pierres, nous avons trouvé du charbon de bois, du sable grillé, et un fragment de cercle cylindrique en fer, auquel adhéraient un peu de gravier et des débris d'ossements humains, ce qui montre que le cadavre avait été dans le feu avant d'être inhumé. Près du banc, dans la sépulture no 5. nous trouvâmes le reste de ce cercle de fer.

b) Est à 80 cm. de profondeur, et composé d'environ 200 cailloux; sa longueur est de 2.50—2.80 cm., sa largeur 1 m. Nous avons trouvé du charbon de bois entre les cailloux, et sur les bords du banc un calcaneum humain.

c) Au dessus de la sépulture 11 et près de la sépulture 10 à

65 cm. de profondeur, en forme de croissant. La moitié du croissant manque; probablement elle aura été détruite lors d'exhumation de la sépulture no. 10. Sur les pierres nous avons vu des traces de feu, entre les pierres, du charbon de bois et un fragment d'un petit couteau en fer à lame droite. (Fig. 22.)

d) Est situé à 20 cm. de profondeur; sa largeur est de 1 m., sa longueur de 2,50 m. On peut constater l'action d' feu sur les pierres, mais on n'y a pas trouvé de cendre ou de charbon. Tout près de là nous avons trouvé de petites paires de ciseaux de fer représentées ici. (Fig. 20.)

e) Fragments du banc au dessus de la sépulture no. 17, à 23—25 cm. de profondeur, avec une longueur de 2'30—2'40 m. Des traces de feu sont à peine perceptibles ici.

f) Banc à 15 cm. de profondeur, construit de grosses pierres brutes; longueur 2'60—2'70 m., largeur 0'80—1 m. D'après ses dimensions nous le rangeons dans la catégorie des bancs précédents, bien qu'il en diffère complètement par la structure. Tout près de là nous découvrîmes les autres petites paires de ciseaux en fer. (Fig. 21.)

Au point de vue de l'époque des bancs il est important de remarquer que les sépultures 11. et 17. se trouvaient *en dessous* des bancs de pierre, ce qui empêche de considérer ceux-ci comme contemporains de la station préhistorique, mais d'autre part, en déblayant la fosse de la tombe 10. on retrouva la partie manquante du banc c), ce qui montre que ces bancs ne peuvent pas être postérieurs à l'époque du cimetière (époque de La-Tène). Quant à leur destination, elle ressort clairement des restes trouvés notamment sur les bancs a) et b). Nous pouvons sans craindre de nous tromper, admettre qu'ils étaient des *lieux de crémation*, c'est à dire des *emplacements de bûchers*, qu'il fallait peut-être, suivant l'état de l'atmosphère, creuser plus ou moins profondément dans la terre. Cette hypothèse est aussi appuyée par la découverte d'ossements humains mentionnés dans la description de la station préhistorique. Nous ne trouvons pas d'autres exemples analogues, remontant à la même époque, dans le territoire de notre pays.

Pour éviter des répétitions, disons d'abord que nous n'avons jamais trouvé d'ossements humains placés dans des vases, mais toujours sur le sol, dispersés, ou réunis en petits tas. Les restes ensevelis avaient toujours été d'abord incinérés. Les ossements d'animaux ne montrent jamais de traces de calcination, nous en avons trouvé parfois dans des écuelles. Tous les produits céramiques trouvés ici sont fabriqués au tour, d'une argile finement débourbée. Leur couleur est généralement grise, et si la teinte n'est pas mentionnée dans notre description, il faut toujours sous-entendre que cette teinte est grise.

L'extérieur est uniformément lisse et mat, l'intérieur est rugueux. Le genre auquel ces vases appartiennent est : l'urne, le plat et le bol. Le plus grand renflement des urnes et des bols se trouve au milieu ou près du milieu. Nous n'avons trouvé d'exceptions à cette règle que pour les urnes des sépultures 6. és 11. La forme du fond et des bords est montrée par les figures 23. 1—7., fig. 24. 1—5. et fig. 25. 1—6.

Sépulture 1. (Fig. 26.) A 106 cm. de profondeur, quelques ossements humains calcinés (4*); une urne d'un gris foncé (1.) un plat de teinte noirâtre contenant le squelette d'une poule et d'un spalax (2.) un petit bol (3.) En dessous du bord de l'urne une bande de surface non polie a reçu des ornements creusés en zig-zag, et plus bas deux cercles en creux contournent le vase. (Fig. 27. 1. et fig. 23. 3.) En dessous des cercles creusés sur l'épaule du bol, se trouve l'ornement circulaire de cercles concentriques en cachet, caractéristique. (Fig. 27. 3. et fig. 25. 1.)

Sépulture 2. (Fig. 28.) Quelques ossements humains calcinés; une urne (1. et fig. 29.1, fig. 23.5), des fragments d'un plat de couleur noirâtre (2. et fig. 29.2) un bol (3. et fig. 29.3. fig. 25.5.), des fragments d'un pot cuit au rouge intérieurement et extérieurement (4. et fig. 29.4.), À l'exception du bol, les vases ne sont pas seulement brisés, mais encore incomplets, ce qui montre qu'ils étaient déjà venus à l'état de débris dans la sépulture. La partie supérieure de l'urne est partagée par un anneau en relief et des cercles en creux.

Sépulture 3. (Fig. 30.) A 108 cm. de profondeur. Entre les ossements humains nous avons trouvé, en fragments, un bracelet en fer (4. et fig. 31. 2.) dont les extrémités ouvertes se recourbent l'une vers l'autre. Près de là se trouvaient : l'anneau en fer d'une agrafe de ceinture (4. et fig. 31. 1.) un fragment de pointe de couteau en fer (Fig. 31. 4.), une baguette en fer plus grosse au bas, s'amincissant et devenant plus étroite vers le haut (Fig. 31. 5.) un clou en fer (Fig. 31. 6.) et un fragment d'une fibule en fer genre La-Tène (Fig. 31. 3a, 3b). Sur le pied recourbé de la fibule un bouton est visible; d'après les analogies fournies par le cimetière, on ne peut du reste pas supposer l'existence de plus d'un bouton. Comme vases : une urne (1. et fig. 32. 1. fig. 23. 6.), un plat d'une cuisson jaune rougeâtre (2. et fig. 32. 2. fig. 24. 1.); un bol en moins bon état d'entretien, dont la partie supérieure est ornée par deux lignes circulaires en creux (3. et fig. 32. 3. fig. 25. 4.)

* Les **nombre**s gros entre () se rapportent aux situations plans des sépultures.

Sépulture 4. (Fig. 33.) Enterrement-incinération, sans vases; profondeur 90 cm. Parmi un nombre assez considérable d'ossements humains (1.) des os non calcinés de porc et de poule (2.). Parmi les fragments de fer trouvés entre les os, les deux plus petits sont peut-être les fragments d'une agrafe de ceinture, de forme annulaire (Fig. 34. 1. 2.), et les deux plus grands forment peut-être une partie d'un bracelet (Fig. 34. 3. 4.) en fer analogue à celui de la sépulture 3., car dans un des fragments, les extrémités de l'anneau ouvert se recourbent l'un vers l'autre précisément comme dans l'exemple plus complet (Fig. 31. 2.).

Sépulture 5. (Fig. 35.) A 110 cm. de profondeur. Contenait une urne (1. et fig. 36. fig. 23. 4.), des os de porc (2.); parmi des ossements humains, des objets de bronze et de fer (3.); et près de ceux-ci une fibule de bronze (4.) et divers objets de fer (5.). La partie supérieure de l'urne est garnie de trois anneaux en relief, faisant tout le tour, tandis que deux lignes parallèles en creux sont tracées sur la partie inférieure. Parmi les ossements humains, nous avons trouvé deux bracelets de bronze avec renflements. (Fig. 37.) Chacun de ces bracelets se compose de quatre parties, de forme semi-ovoïdale et creuse: trois d'entre elles forment un tout solidaire, la quatrième est mobile. La patine a conservé sur ces renflements des lambeaux plus ou moins grands d'un tissu à deux fils. Adhérents à un humérus humain, se trouvaient des fragments d'un anneau de fer (Fig. 38. 8.) qui, ainsi que des fragments d'un autre anneau, coulé celui-là en creux (Fig. 38. 5.), formaient peut-être un bracelet. Les fig. 38. 6a et 6b montrent une fibule en bronze, dont la partie annulaire est brisée, et dont le pied par suite n'est plus fixé à la selle. Une rondelle, en forme de disque elliptique, orne le pied recourbé. Comme autres accessoires il y avait encore un petit couteau à lame courbée, (Fig. 38. 1.), trois fragments de deux autres couteaux semblables (Fig. 38. 2—4.) et la tête discoïde d'un clou (Fig. 38. 7.).

Sépulture 6. (Fig. 39.) Quelques ossements humains calcinés, une urne (1. et fig. 40. 1. fig. 23. 1.), un plat (2. et fig. 40. 2. fig. 24. 2.), contenant des os de poulet; un bol (3. et fig. 40. 3.); ossements d'animaux. L'urne imite une forme métallique, et ressemble à la cruche de Sopron.¹ Quatre triangles placés à intervalles égaux, et formés de petites lignes creusées en forme de croissant, ornent l'épaule du vase, en dessous de la partie annulaire, disposition qui rappelle les ornements des vases de Branbach.²

¹ Archaeologiai Értesítő. Újf. 1891. p. 58.

² Reinecke: Zur Kenntniss der La-Tène Denkmäler der Zone nordwärts der

Le fond du plat est partagé par des cercles concentriques. Sur l'épaule du bol, des points en creux forment des lignes placées obliquement au-dessus du cercle.

Sépulture 7. (Fig. 41.) Une urne contenant des ossements de spalax (1. et fig. 42. 1.), un plat avec des os de porc (2. et fig. 42. 2.); un bol (3. et fig. 42. 3.). Des fragments d'un sabre en fer, d'une anse de bouclier et le fragment d'une fibule en fer (5.). Les deux spalax trouvés dans l'urne sembleraient démontrer qu'à la période de La-Tène, ces animaux avaient leur place, près de l'homme, au foyer. Le plat est incomplet, le fond du bol est brusquement aplati. Le sabre (Fig. 43. 1.) fut mis tout engagé dans la sépulture; le fourreau se termine par une partie triangulaire; près de l'ouverture il porte une bélière rectangulaire permettant de fixer la courroie. Près de là étaient la pointe d'une lance de fer (Fig. 43. 2.) et un fragment d'une anse de bouclier faite d'un ruban de fer (Fig. 43. 3.). Avec ce dernier s'est fondu un fragment de fibule en fer, et deux fragments de deux autres fibules en fer. (Fig. 43. 4. 5.)

Sépulture 8. (Fig. 44.) Morceaux des bords d'une urne rougeâtre (1. et fig. 46. frag. plus grand.) et d'un bol (3. et fig. 46. frag. plus petit.); beaucoup d'ossements humains et d'os de porc. Parmi ceux-ci, les fragments d'un petit objet de fer (fibule?) (Fig. 45.).

Sépulture 9. (Fig. 47.). Entre deux grandes pierres servant à protéger la sépulture, nous avons trouvé: quelques ossements humains; une urne (1 et fig. 48. 1. fig. 23. 2.), un plat, contenant des os de poulet (2. et fig. 48. 2.), une tasse (3. et fig. 48. 3. fig. 25. 3.); des ossements de porc (4.), et près de là, une anse de bouclier faite d'un ruban de fer (Fig. 49. 2.) et un fragment de lance en fer (Fig. 49. 1.). Sur la panse de l'urne, quatre triangles forment chacun trois cercles concentriques, disposition qui rappelle les ornements circulaires des plats de Sopron¹ et de Branbach.² Le bol a la forme d'une grande tasse, largement ouverte.

Sépulture 10. (Fig. 50.) En mettant au jour l'excavation, on défit la partie manquante du banc de pierre marqué c. Comme accessoires de sépulture: parmi des ossements humains calcinés (5.), des fragments incomplets d'une fibule de fer (Fig. 52. 1—4.); une urne (1. et fig. 51. 1.) avec une partie annulaire en relief en dessous des bords et un cercle en creux sur la panse; un plat (2. et fig. 51. 2.), un bol (3. et fig. 51. 2. fig. 25. 2.); des fragments de crâne d'un sanglier.

Alpen. Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz, 1902 p. 82.

¹ Archaeologiai Értesítő. 1880. pl. XXIV. és ann. 1886. p. 109.

² Reinecke op. cit. p. 82.

Sépulture 11. (Fig. 53.) Nous l'avons découverte en dessous du banc de pierre c., mais celui-ci ne pouvait servir de pierre protectrice, vu que de dessus aucun banc n'avait cette destination, et du reste sa surface serait bien grande pour remplir un tel office. Dans la sépulture se trouvait une urne à col court, fabriquée au tour comme les autres, mais d'une argile moins fine et d'une cuisson incomplète (Fig. 54 et fig. 23. 7.); on y trouve les divisions annulaires et les cercles en creux caractéristiques des autres vases du cimetière. La formation des bords et du fond est aussi semblable à celle des autres vases: nous n'avons donc aucune raison de ne pas les considérer comme synchroniques. Parmi les ossements humains et les ossements d'animaux nous avons trouvé 35 fragments d'une chaîne de fer, où les chaînons avaient la forme ∞ , ceinte au milieu d'un anneau; cette forme n'est pas due à la torsion des chaînons, mais à la compression des parois. Les chaînons étaient réunis en chaîne à l'aide de petites bagues de fer. (Fig. 55.)

Sépulture 12. (Fig. 56.) Sépulture de petit enfant, d'une profondeur d'à peine 28 cm. Au nord et au sud, la sépulture était limitée par des amas de pierres (8 et 12) formant mur protecteur; entre ces deux murs, distants de 50 cm., se trouvaient: une petite urne (1. et fig. 57. 1.) avec deux anneaux sur l'épaule; un petit bol (2. et fig. 57. 2. fig. 25. 6.); et un os de jambe de porc (3.).

Sépulture 13. (Fig. 58.) A 83 cm. de profondeur. Des ossements humains calcinés (4.); une urne de taille moyenne d'un gris sombre et dépourvue de tout ornement (1. et fig. 59. 1.); un plat (2. et fig. 59. 2. fig. 24. 3.) contenant des os de poulets, et parmi eux un petit couteau de fer courbe (Fig. 60.), semblable au couteau de la sépulture 5. (Fig. 38. 1.). Près du plat, des os de porc.

Sépulture 14. (Fig. 61.) Ossements d'hommes et d'animaux; sans aucun vase.

Sépulture 15. (Fig. 62.) Cette sépulture paraît avoir été bouleversée. Entre sept pierres de protection (a—g), placées défectueusement sur un socle rectangulaire, se trouvaient des fragments incomplets de vases, à savoir une urne (1. et fig. 63. 1a. 1b. 1c.), un plat (2. et fig. 63. 2. fig. 24. 5.) et un grand bol. Parmi les tessons, gisaient des ossements d'animaux (7.) et un fragment de perle en pâte (Fig. 64. 3.) En deux endroits, parmi des ossements humains dispersés (4. 5.) nous avons trouvé des fragments d'une grande (Fig. 64. 2.) et d'une petite fibule de fer et dans l'espace entre elles, une grande paire de ciseaux en fer sur une pierre à aiguïser, de 20 cm. de longueur.

Sépulture 16. (Fig. 65.) Ossements d'hommes et d'animaux. L'excavation a fourni quelques fragments de poterie La-Tène.

Sépulture 17. (Fig. 66.) Sous les restes incomplets du banc e. à

2 m. de profondeur, des ossements d'homme et d'animaux et des débris partiels de vases (1.) furent mis au jour. Les bords de l'urne et du plat saillent au dehors grâce à la courbure du col.

Sépulture 18. (Fig. 68.) contenait: Parmi des ossements d'homme et d'animaux, des fragments incomplets d'une urne (1. et fig. 69. 1.) d'un plat (2. et fig. 69. 2.) et d'un bol de cuisson rouge. (3.)

Sépulture 19. (Fig. 70.) Des ossements d'homme (6.), d'animaux (7.), des tessons de poteries décomposés (1. 2.) et des fragments d'objets de fer (3. 4. 5.) à des profondeurs différentes. Parmi ces derniers, 15 fragments en forme de lame appartenaient peut-être à l'anse d'un bouclier; et 3 fragments cylindriques faisaient peut-être partie d'une fibule. Sépulture bouleversée.

Sépulture 20. (Fig. 71.) À 120 cm. de profondeur du sol, qui en cet endroit est lui-même à 180 cm. au dessous du niveau de la surface, furent trouvés quelques petits bols genre La-Tène. (Fig. 72.) Il est vraisemblable, que l'endroit, où fut découvert le bol, indique la profondeur originale de la sépulture, et que dans ce cas, lors d'un bouleversement, on creusa la sépulture à une profondeur nouvelle de 180 cm., et on dispersa tous les accessoires, à l'exception du bol. Au fond, mêlés à des poteries La-Tène et romaines, nous avons trouvé des ossements d'animaux et des pierres de protection de sépulture.

Sépulture 21. (Fig. 73.) Également bouleversée. A 65 et 85 cm. de profondeur, étalés l'un sur l'autre, des tessons genre La-Tène; à 85 cm. de profondeur une fusaïole et deux grandes pierres.

* * *

De la répartition des endroits, en Hongrie, où furent trouvés des restes de la civilisation de La-Tène, (voyez les pages 51. 52. du texte hongrois) il résulte clairement, que notre patrie fut subit l'influence de la civilisation du sud-ouest, mais encore plus de celle du nord-ouest et du nord, régnant dans les vallées du Danube, de l'Elbe et de la Vistule. C'est de ces dernières que la civilisation représentée par les accessoires des sépultures, a dû recevoir son empreinte. Les motifs ornementaux des produits céramiques trouvés dans les sépultures énumérées, tels que les cercles concentriques formant pyramide (sépulture 9.) et les croissants (sépulture 6.), montrent que ces produits, surtout si on les rapproche de ceux des trouvailles de Sopron¹, sont en connexion étroite avec ceux de Branbach.² L'ornement en disque ellipsoïdal de la fibule en bronze trouvée dans la sépulture 5, caractérise

¹ Archeologiai Értésítő. 1880. planche XXIV. et 1886. p. 109.

² Reinecke: op. cit. p. 82.

des influences venues de la région de l'Elbe et de l'Allemagne orientale, même dans la fibule ancienne romaine.¹ L'usage de la crémation ne fait qu'appuyer cette hypothèse, bien qu'on puisse y voir aussi la conservation d'une coutume ancienne de Transylvanie, ou l'influence grecque, venue du sud.

D'autre part les trouvailles qui ressemblent le plus à celles du cimetière d'Apahida, sur le territoire hongrois, sont celles de l'époque La-Tène faites dans la région montagneuse du nord; telles sont les trouvailles de Balsa,² de Szirák,³ de Pusztagéc,⁴ de Hatvanboldog,⁵ et de Sopron.⁶ Remarquons maintenant que les Coistoboques⁷ qui habitaient la frontière septentrionale de la Dacie, ont (à une époque un plus récente, il est vrai) appris l'art de la frappe des monnaies des Cotins,⁸ qui habitaient à l'ouest; par suite cet élément de civilisation s'est aussi répandu de l'ouest vers l'est et en partie vers le sud. De tout cela nous permet de conclure que la civilisation représentée par notre cimetière décrit, est le prolongement de celle de la zone qui s'étend vers le nord, en partant des Alpes; et cette civilisation a passé dans notre pays, par l'intermédiaire des régions montagneuses du nord de la Hongrie et de la vallée du Szamos.

D'après la division de Tischler, nos fibules représentent l'époque de La-Tène II.; d'après la division de Reinecke⁹ la deuxième partie (B) de l'époque de La-Tène est caractérisée par les vases de Branbach et les fibules à un bouton. Jusqu'à quel point ces déterminations d'époque seront influencées par l'existence de ce cimetière, aussi loin du centre de rayonnement, ne peut encore être jugé exactement aujourd'hui; mais il est certain qu'il faudra faire dévier cette chronologie, de façon à rapprocher beaucoup du III. et du II. siècle l'époque de notre cimetière, ce qui répondrait plutôt à la chronologie de Tischler.

¹ Almgren: Studien über nordeur. op. Fibelformen vol. II pl. I fig. 10—14; pl. II fig. 24—25.

² Dans la collection archéologique du Musée National de Transylvanie.

³ Béla Pósta: Archeologiai Közlemények. vol. XIX. 1895 p. 55.

⁴ Ferencz Pulszky: Archeologiai Értesítő. 1880. Planche I.

⁵ Béla Pósta: Archeologiai Értesítő. 1895. p. 1—26.

⁶ Op. cit.

⁷ Ödön Gohl: Numismatikai Közlöny. Budapest année 1903 p. 57; 1904 p. 4—8.

⁸ Ödön Gohl. Archeologiai Értesítő. Année 1900 p. 224—241.

⁹ Op. cit.

Porolissumból.

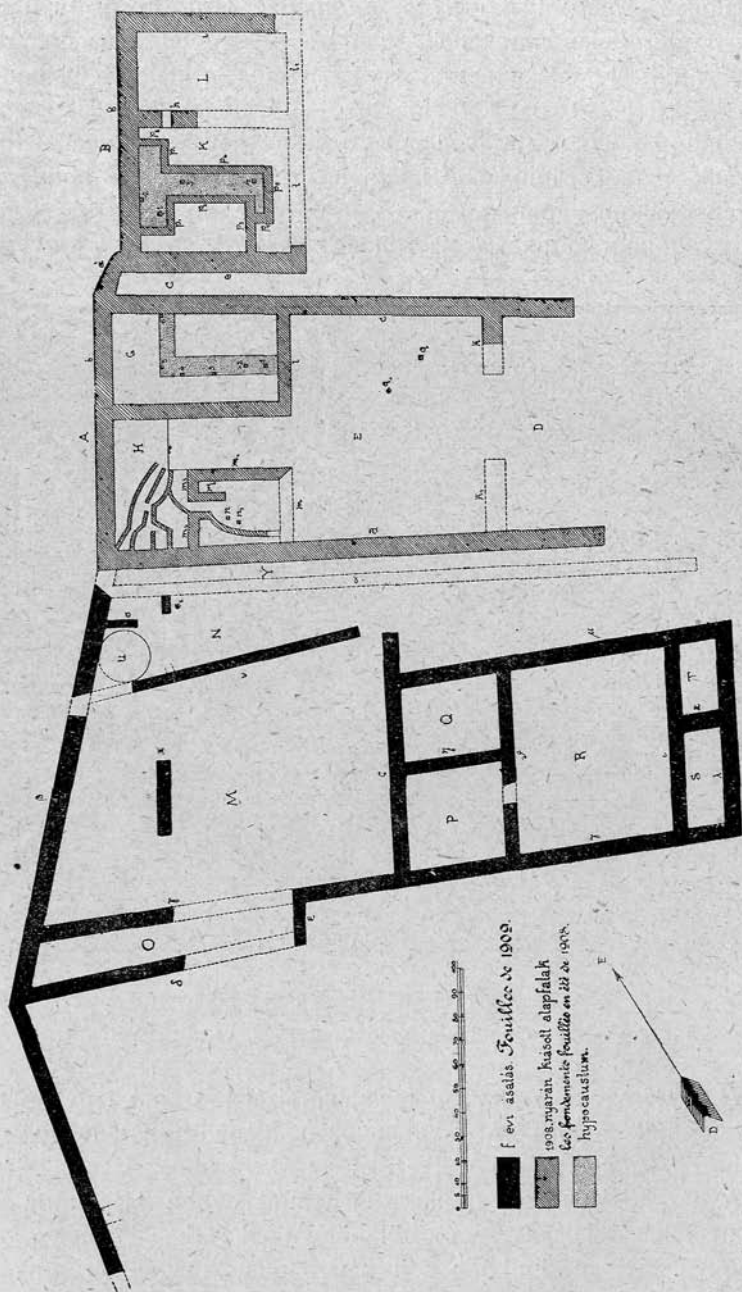
Jelentés az 1909. év nyarán végzett ásátásokról.

Mielőtt a tulajdonképen való jelentéshez fognánk, egy bevezető kérdést kell tisztáznunk. Az előző évben végzett ásátásainkról szóló jelentésben végérvényesen eldöntöttnek vettük azt a kérdést, hogy a zsákfalvai Pometen előkerülő romok csakugyan a rómaiak Porolissumának romjai, mint azt Torma Károly megállapította és Mommsen Tivadar hitelesítette.¹ Azóta akadt, a ki ennek a megállapításnak helyességét kétségbe vonta. Bár a kérdéssel más alkalommal volt módunkban részletesen foglalkoznunk, itt is fel kell hoznunk azt, mint olyat, mely szorosan a tárgyhoz tartozik. Martian Julián ny. honvédszázados egy román nyelvű szépirodalmi lapban veti fel a kérdést.² Meggyőződésünk szerint nem nagy eredménnyel bizonyítja, hogy a Torma Károly és Mommsen Tivadar által Napoca-tól Porolissum-ig, a mai Kolozsvár és Zsákfalva közé elhelyezett táborhelyek tévesek. Azt tartaná helyesnek, ha azok a Szamos mentén: Szamosújvár—Alsókosály—Alsóilosva és Bethlen vonalára helyeztetnének. Vagyis azt állítja, hogy Porolissum a mai Bethlen határában feküdt. Egész okoskodásában alig van olyan pont, a mely megállaná a kritikát; nem is kényszerít arra, hogy Porolissum fekvését eddigi megállapításunkkal szemben máshova vegyük fel. Czimünket is megtarthatjuk tehát és várhatjuk a további bizonyítékokat a mellett, hogy a mai Mojgrád és Zsákfalva határának érintkezésénél feküdt csakugyan a római Porolissum.

Ott, a hol az 1909. év június 23-án folytattuk az előző évben félben maradt munkát. Egy hónapig dolgoztunk benne, állandóan tiz munkással. Az előző évben nem egy kérdés maradt tisztázatlanul, melyre határozott feleletet az ásátások további eredményeitől vártunk. De bizonyára nem éppen attól a területtől, melynek átkutatása az 1909. évre esett. Mert hiszen erről első tekintetre, felszínes szemléletnél is megállapíthattuk, hogy sokkal jobban megbolygatott, megrongálódott, mint az előző évben felásott terület. Mi sem természetesebb azonban, hogy

¹ Erdélyi Múzeum 1908. évi XXV. köt. 337. lap.

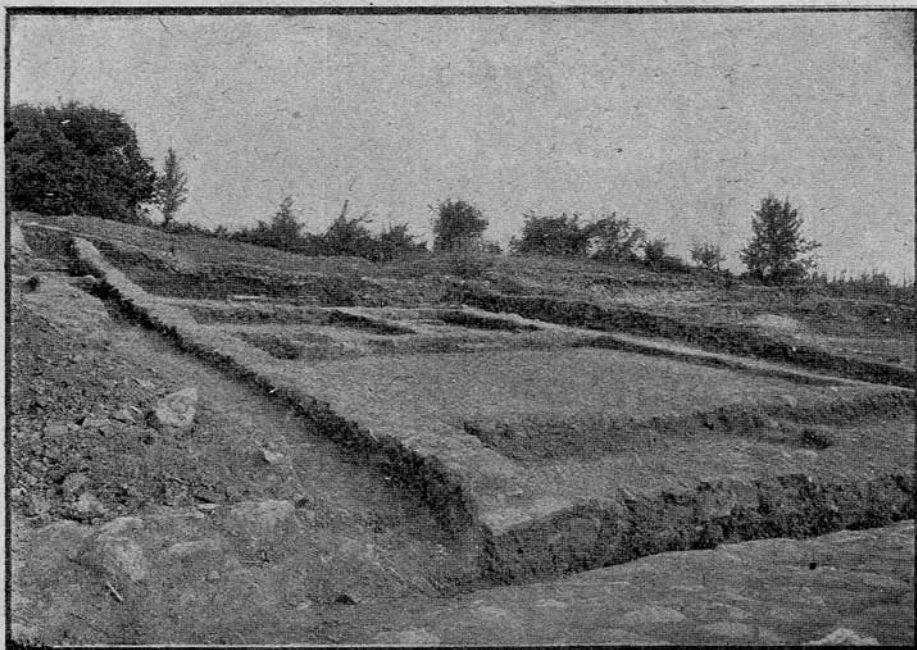
² Martian, *Porolisso; Convorbiri Literare*, Bucarest, 1909. V. ö. az E. M. E. dési vándorgyűlésének emlékkönyvében közölt felolvasómat.

1. sz. kép. Az 1908—9. években kiasott alapfalak.
 Fig. 1. Les fondements fouillés en 1908 et 1909.

azért mégsem hagyhattuk el. Rendszeres munkának — így tanultuk és tapasztaltuk — még a negatívus eredménye is több pozitívumot ad, mint a rendszertelen munkának szemnek esetleg tetszetős eredményei. Nem ugrottuk át tehát a nem valami tetszetős területet sem, hanem átdolgoztuk azt is. Fokozott óvatossággal, figyelve minden kis jelenségre, tettünk minden lépést, hogy legalább azt a keveset megállapíthassuk, a mi ránk maradt. Munkánkat megnehezítette az is, hogy június hónapban igen gyakran kaptunk esőt.

Egy hónapi munkával sikerült egy *lakóház alapfalainak marad-*

2. sz. kép. Az 1909-ben kiásott alapfalak délkeletről nézve.

Fig. 2. Les fondements fouillés en 1909, vues du sud-est.

ványait napfényre hoznunk, melyek alaprajzát 1. számú, fényképét pedig 2. sz. képünk mutatja. A meglehetősen hiányos maradványok megértéséhez szolgáljanak a következők:

A ház közvetlenül csatlakozik a múlt évben [kiásotthoz s hátsó fala annak hátsó falával, az utóbbi délnyugati sarkánál tényleg össze is volt építve. Ezt módunkban volt határozottan megállapítanunk, mivel kétségtelenül bizonyos, hogy a múlt évben kiásott *b* falnak folytatását képező β fal azzal egységesen összeforrott. Bár később éppen ezen az érintkezési ponton nagyon megrongálódott; egy részében — 4.2 m.

hosszúságban — előre is dült, minek következtében vonalában egy körülbelül 60 cm. hosszú törés keletkezett éppen ott, a hol a v falnak kellett volna hozzá csatlakoznia. Az alaprajzon ezt a törést fehéren hagytuk.

Még egy megjegyezni valónk van ezzel a fallal kapcsolatosan. Az, hogy a 18 m. hosszú falnak délnyugati vége 3·9 m.-rel esik kívül azon az egyenes vonalon, melyet a múlt évben kiásott b fal vonalának megnyújtásával nyerünk. Mindenesetre szembeűnő szabálytalanság az épületek sorában, a mit még fokoz az, hogy itt megtörik a fal iránya s délkeletre fordulva folytatódik tovább. Ebből a folytatásból azonban

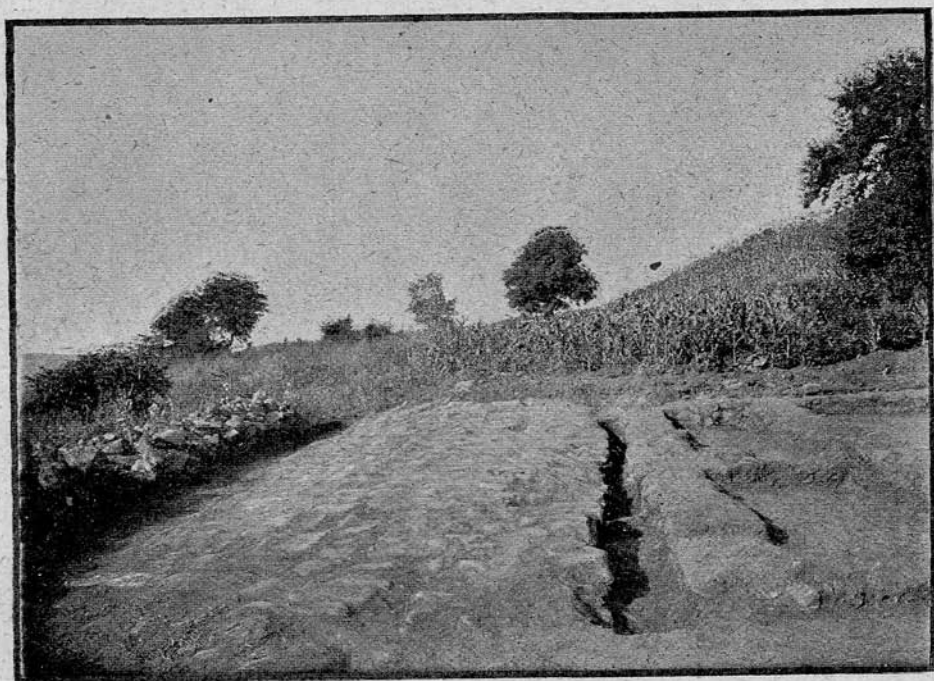
3. sz. kép. Az 1909-ben kiásott alapfalak északkeletről nézve.

Fig. 3. Les fondements fouillés en 1909, vues de nord-est.

egyelőre csak egy 12 m. hosszú részt állapíthattunk meg. Tovább kutatása a jövőre maradt. Most még csak annyi bizonyos, hogy a δ faltól 8 m.-nyire egy körülbelül 75 cm. vastag keresztfal is volt; ezt jelölik az alaprajz megfelelő helyén a szakgatott vonalak. *Megállapíthatjuk tehát, hogy ennek az insulának egymás mellé épített házai között nem volt intervallum, hanem azok hátsó fala folytatólagosan összeért.* Mindenesetre helyesen gondolkozunk, ha ennek magyarázatául technikai okokat hozunk fel.

Szóban forgó házunknál kétségtelenül megvolt egykor az a fal is.

Ma már tökéletesen elrongálódott úgy, hogy sem hosszát, sem vastagságát nincs módunkban pontosan megállapítanunk. Még fal voltában is kételkedhetnénk, ha a kövek közt nem találnók meg mindvégig az egykori kötőanyagának, a mészhabarcnak maradványait. Ez a fal mindvégig párhuzamos volt a múlt évben kiásott α fallal s attól körülbelül 60 cm. széles köz választotta el: a térképen Y . Az α fal képezte tehát az épület északi határát, míg a déli határ a γ fal volt. Ez utóbbinak iránya mindvégig megállapítható, bár átmetszette és egy részét megsemmisítette az a kutató árok, melyet 1907-ben gr. Teleki Domokos

4. sz. kép. Az út és a mellette levezető csatorna északkeletről nézve.

Fig. 4. La route avec le canal, vue du nord-est.

ásatott.¹ Sorsában osztozott a δ fal, mely egyébként sem volt egész hosszúságban megállapítható. Nem lehetetlen, hogy az ε keresztfalon túl is folytatódott az út felé; de az is lehetséges, hogy csak eddig tartott. Akkor tudunk majd határozott feleletet adni, ha a γ faltól délre eső területet is átkutattuk. Most nem kutathattuk a fal irányát tovább, mert az után kutatva, a most kiásott házzal szomszédos épület maradványaiban tehettünk volna olyan kárt, mely később nagyon is érezhető

¹ Erdélyi Múzeum, XXV. köt. 265 lap.

lett volna. Inkább akkorra hagytuk tehát, mikor ez épület egész területén, felülről lefelé haladva takarítjuk el a törmeléket. Annyit azonban már most elmondhatunk, hogy a δ , γ , ε és β falak által alkotott, szabálytalan négyszög alakú \bar{O} köz, épen nem volt szegény leletekben: agyagedény töredék, vasszegek, stb. nagy számmal kerültek elő benne.

Az út felől a λ fal képezte az épület záródását. (V. ö. 4. sz. képünkkel.) A fal 65 cm. vastag s egyuttal határa volt annak az ároknak, mely az 5 cm. széles út mellett levezető csatornaként vonult végig, 30—50 cm. szélességben, ugyanolyan mélyen. Szélessége ma már nem egyenletes, amint-

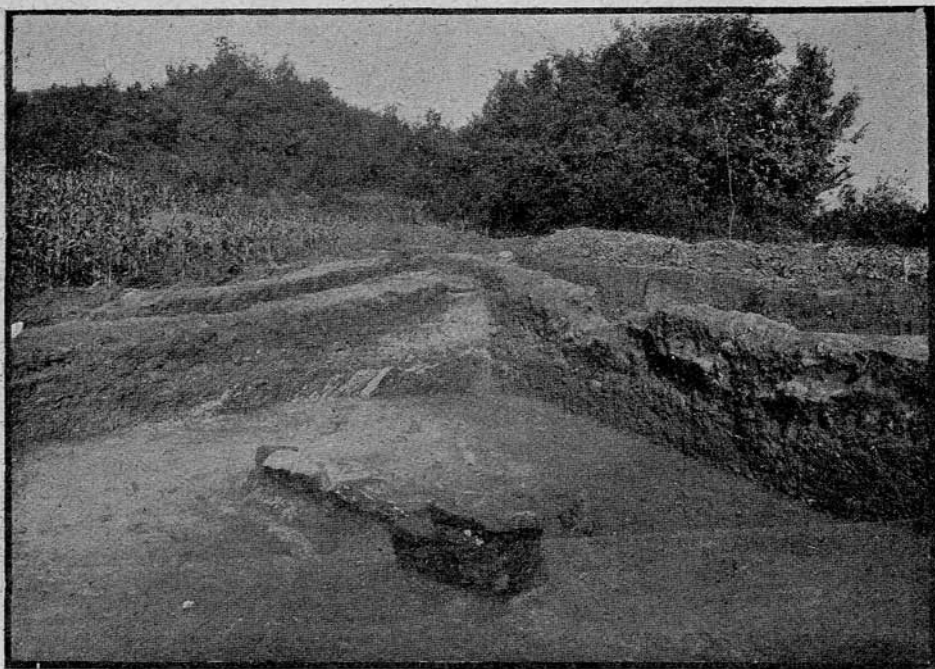
5. sz. kép. Az U mélyedés, valamint σ és σ_1 falak képe az N helyiség nyugati felében.

Fig. 5. La profondeur U avec les fondements σ et σ_1 dans localité N .

hogy nem az a mélysége sem. Nem pedig azért, mert többé-kevésbé az út is, a házfal is — az utóbbi nagyon is — megrokkant. A csatornában majdnem kizárólag fedőcserép töredéket találtunk. Ezt azonban olyan nagy mennyiségben, hogy ebből kétségtelenül megállapítható, hogy egykor a levezető csatorna ilyen fedőcserépekkel borított volt. A vízszintesen fektetett fedőcserép támpontja egyfelől az út széle, másfelől a ház fala volt. Ez utóbbi helyen való megtámasztásának módját még jól láthatjuk a 2. számú képünkön, hol a γ és λ falak által képezett sarkon két ilyen fedőcserép maradványa van.

A már említett főfalakkal határolt házban meg kell még különböztetnünk *másodrendű latárfalakat*. Ilyenek a μ és ν falak. Az első teljes világosan látszik, tehát nem sok a dolgunk vele. Ellenben nem egészen világos a másik. Erről csak annyi látszik bizonyosan, hogy párhuzamos a γ fallal, tehát együtt meglehetősen szabályos területet fognak közre és az, hogy a ζ falon túl nem terjedt. De terjedt-e addig? Mert igen könnyen lehetséges, hogy a két fal közt ajtó volt éppen azon a sarkon, melyet találkozásukkal képeztek volna.

Azonban mindkét falnak annyira megrongálódott a vége, hogy a kérdésre világosan nem felelnek.

6. sz. kép. Falmaradványok az *M* helyiség délnyugati sarkában.

Fig. 6. Restes de murs dans le coin sud-ouest de la localité *M*.

Éppen olyan kétséges az is, hogy vajjon a ν fal elérte-e a β falat. Az utóbbiról már említettük, hogy ebben a részében nagyon megrongálódott; ugyanaz történt a ν fallal is. Mindkettőnek megrongálódását előmozdította az *U* jelzésű mélyedés, melyre a β fal egészen rádült. (Lásd 5. számú képünket.) A mélyedés rendeltetését körülbelül akkor találjuk el, ha *latriná*-nak mondjuk. Felül 2,6 m. széles, 1,6 m. mélységben, a meddig leástunk, 90 cm. átmérőjű. Mélyebbre nem hatolhatunk, mert a β fal bedőlésétől kellett félnünk, másfelől pedig a ház

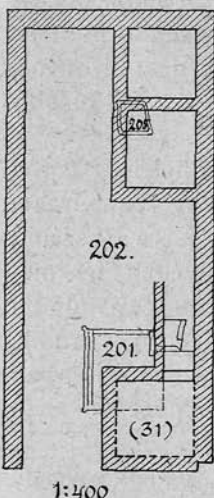
összeomlása után, folyton odagyűlvén a víz, nagyon sáros volt ebben a mélységben, úgy, hogy a szerszámokat sem lehetett használni. Oldala terméskövel kirakott. Kiásása közben földön kívül nagy mennyiségű építő követ, mészhabarcot, fedőcserép töredéket, hamút és néhány edénytöredéket találtunk benne. A kő, mészhabarc és fedőcserép töredékek az M jelzésű helyiség fedeléből, illetőleg a ν , α , β falakból zuhanhattak bele, míg a hamú az N helyiség fedeléből. Az utóbbi helyiség ugyanis minden valószínűség szerint faanyaggal fedett volt. Kiásása közben mintegy félméter vastag hamuréteget találtunk abban a részében, mely a ζ fal irányától a β falig terjed. A hamurétegben a sok edénycserép, vasszeg és más tárgy mellett egy ezüst karperecset és egy érmet is találtunk.

Ennek a helyiségnek a hátsó részét az U jelzésű mélyedés foglalja el, melynek valószínű rendeltetéséről szólottunk már. Mondottuk,

hogy az latrina lehetett. Így magyarázván a mélyedést, világosan áll előtünk a σ és σ_1 jelzésű két kis — 1,3 m. és 0,75 m. hosszú, 35 cm. vastag

— falakkal körülzárt terület is, mely nem lehetett más, mint a medence járuléka. Hozzájuk csatlakozott a ν falból kiágazóan, szaggatott vonalakkal rajzolt kis fal, melyről azonban csak annyi bizonyos, hogy ha csakugyan fal volt, alaposan tönkrement. Nem maradt a jelzett helyen néhány kőnél több, de rajtuk a mészhabarc kétségtelenül felismerhető nyomai. Vajjon az utóbb említett három fal valamikor összeért-e, azt nem lehet már eldönteni. Valószínű, hogy össze, vagyis a σ fal egészen a ν -ig jött.

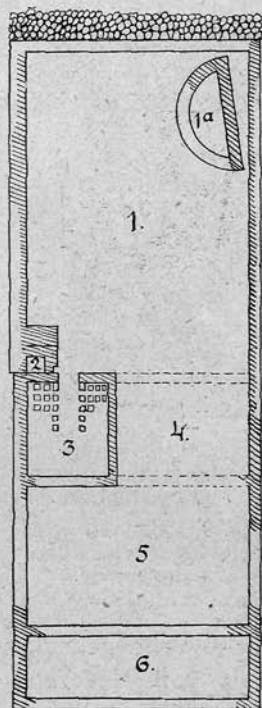
A többi falakról semmi különösebb megjegyezni valónk nincs. Hosszukat és vastagságukat (mely a 35—40 cm. közt váltakozik) az alaprajz mellett levő lépték segítségével nem nehéz megállapítani.

1:400

8. sz. Lakóház Zugmantel táborának canabaejában.

Fig. 8. Plan d'une maison fouillée dans le canabae de Zugmantel.

1:400

7. sz. kép. Neckarburken táborai mellett kiásott ház alaprajza.

Fig. 7. Plan d'une maison fouillée près de castels de Neckarburken.

9. sz. kép. Terrakotta domború mű Portusról régiségtárunkban.

Fig. 9. Relief en terre cuite de Portus, dans notre musée.

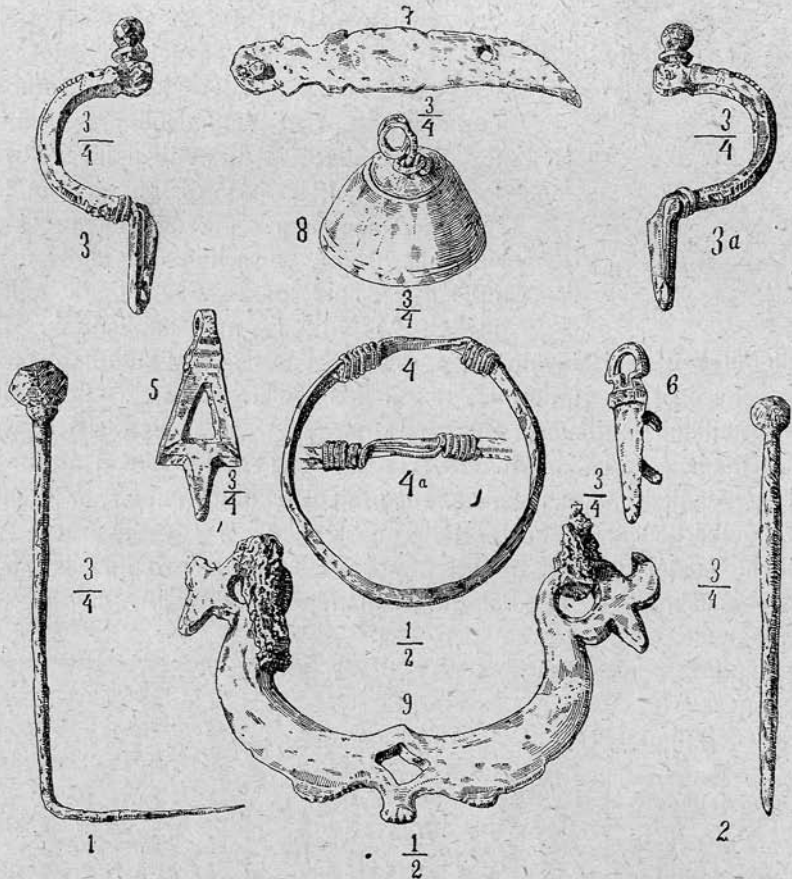
Kevés a mondanivalónk a *falszerkezetek*-ről is. Tulajdonképeni fal csak a délnyugati sarkon maradt meg, a hol a fundamentummal együtt 1'6 m. magas, míg az összes többi falmaradványok csupán fundamentumoknak tekinthetők az ő 10—25 cm. magasságukban. A legépebben fennmaradt rész jó *opus incertum*, hol a szabálytalan alakú kövek *kötőanyaga mészhabarcs*.

A helyiségek rendeltetésére nézve a leletek nem nyújtanak semmiféle támpontot. Mind amellet nagy valószínűséggel szólhatunk róla. Kétségtelen u. i., hogy az *S* és *T* helyiségek a *vestibulum* gyakorlati szempontból való kettéosztásával keletkeztek s *bolthelyiségül* szolgáltak. Az *R*, valamint a *P* és *Q* helyiségek valószínűleg az üzlettel voltak kapcsolatban s így ezekről később lesz szó. Az *M* helyiség s a vele kapcsolatos helyiségek lehettek a ház lakott részei, hol a család fő vendégeit fogadta stb. Éppen ezért valószínű, hogy külön bejárata volt. Nevezetesen úgy kell felfognunk, hogy a *háznak* a μ és α falak között volt a bejárata; ez volt az *ostium*, melyből az *R*, *M*, *N* jelzésű helyiségekbe külön bejáratok vezettek. Fájdalom azonban, ezeknek a bejáratoknak semmi kézzel fogható nyoma nem maradt. Mert az a fehéren maradt rész, mely a *P* helyiség ϑ falát megtöri, nem bizonyos, hogy ilyen célra szolgált s éppen nem lehetetlen, hogy a fal később törött ki.

Ma már nem dönthető el az sem, hogy vajjon az *M* helyiség tagolt volt-e? Igaz ugyan, hogy x nál maradtak olyan mészkövek, melyeket küszöbköveknek, esetleg lépcsőnek kell vennünk; (lásd 2. és 6. számú képeinken); másfelől az is bizonyos, hogy a β fal tövében fél méterrel mélyebben kellett ásunk, hogy ennek a helyiségnek x mögötti részében is azt a szintet érjük el, melyet az x előtti részben elértünk. Mindamellet sem mondhatjuk biztosan, hogy ez a rész magasabban feküdt a többinél s attól fal választotta el: a megengedhetőségen kívül éppen semmi pozitívum nem támogatja e feltevést.

Ha már az ajtókat nem sikerült megállapítanunk, annál kevésbé szólhatunk arról, hogy vajjon ablakok voltak-e rajta és ha igen, milyenek voltak azok? Annyi tény, hogy *ablaküveget csak egyetlen darabkát találtunk*. A *fűtés* tekintetében is teljesen tájékozatlanul hagynak a romok. Valamivel kedvezőbb helyzetben vagyunk a *padozat* kérdését illetőleg. Nevezetesen a 2. és 3. számú képeinken is látható, hogy a ϑ fal mellett a *P* és *Q* helyiségek érintkezése táján valamelyes

maradványok vannak. Itt u. i. megmaradt egy kis rész az *R* helyiség terméskő padozatából, mely igen egyszerűen úgy készült, hogy kisebb-nagyobb kövekkel kirakták. Hasonlóan állunk a *Q* helyiségben, a hol a véletlen folytán éppen félkör alakban maradt meg a padozat egy része úgy, hogy a míg egészen ki nem ástuk már-már az előző évben kiásott sütőkemence párjára számítottunk. Az *M* helyiség padozata — legalább az

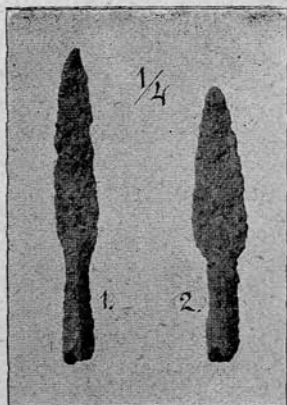

10. sz. kép. Ezüst, bronz és csont tárgyak az 1909. évi ásatásokból.
(A 4 ezüst, a 2 csont, a többi bronz.)

Fig. 10. Objets d'argent, de bronze et d'os découverts en 1909.
(Nr. 4. en argent, nr. 2. d'os, les autres de bronze.)

x és β közötti részében kétségtelenül palakőlapokból állott. A palakő azonban a nedvességtől teljesen tönkrement úgy, hogy ásó, csákány a szó szoros értelmében úgy vágta, mint kés a vaját.

A többi helyiségekről nem tudjuk, ha vajjon borítottak voltak-e, vagy pedig pusztán dögölt agyag képezte a padozatukat.

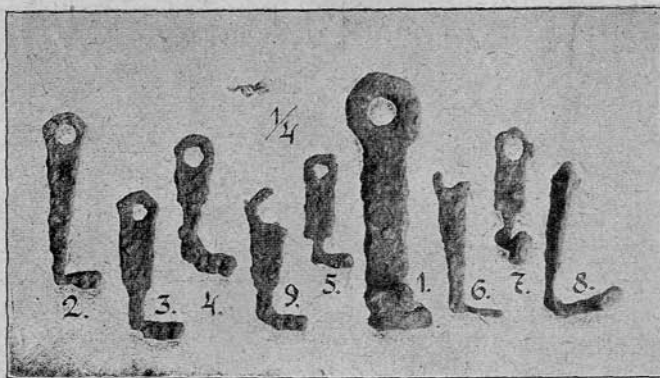
11. sz. kép. Vas lándzsa-
csúcsok.

Fig. 11. Pointes de lances
en fer.

okvetlenül kell lekicsinyelnünk azt sém, a mit a vestibulum gyakorlati érvényesítéséről megtudtunk s ezzel kapcsolatosan arról, hogy ilyen esetben miként oldhatták meg a házba való bejárás kérdését: szintén nem példátlan, de jellemző mód. Ha a *P* és *Q* helyiségeket úgy fogjuk fel, hogy azok csak színezik az alaprajzot, a menynyiben az *R* helyiségből elkerítették, — helyesen gondolkozunk s egyuttal megtaláljuk ennél a háznál is azt a hármastagozást, mely a provinciális kisebb polgári házaknak, — úgy látszik — alaptípusát képezi. A latrina elhelyezésének megállapítása sem egészen érdek nélkül való.

Legérdeke-
sebb azonban
a tény, amit
az alaprajz
analogonjait
keresve ta-
pasztalunk. El-
ső tapasztala-
tunk az, hogy
a már említett
hármastago-
zatú ház igen

Ennyiben számolhatunk be a folyó évben kiásott maradványokról. Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a látszólag jelentéktelen maradványok nem egy tanulságos megállapítást tesznek lehetővé. Mindenek előtt a folyó évben sikerült megállapítanunk, hogy az eddig mindig 4 m. szélesnek mondott út valójában 5 m. széles és a két oldalon, a levezető csatorna felé jelentékenyen lejtős. Az előző évben kiásott romoknál éppen az a rész semmisült meg teljesen úgy, hogy akkor az út melletti levezető csatornáról, annak borításáról semmit sem lehetett megállapítanunk. Az út melletti csatorna és a ház viszonya más helyeken is olyan, mint itt láttuk; nem páratlan tehát, de mind a mellett jó volt is megállapítanunk. Nem

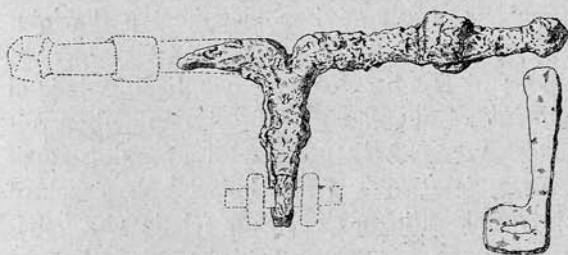
12. sz. kép. Bronz kulcsok; felettiük annak a kis bronz láncznak a töredéke, melylyel a 2—9. számúak össze voltak fűzve.

Fig. 12. Clefs de bronze. Au-dessus reste d'une chaîne de bronze qui tenait les clefs nr. 2—9.

gyakori a tartományokban. Sőt a mi házunk tökéletes analogiáját is megtaláljuk a *Neckarburken* táborai mellett volt polgári település (*canabae*) egyik házában.¹ Ennek alaprajzát is ideiktatjuk, hogy a hasonlóság annál közvetlenebbül szemlélhető legyen (7. kép). Az egyezése szembetűnőek. Az is két utca kereszteződésének közvetlen közelében fekszik, mint a miénk; az is annyira megrongálódott,

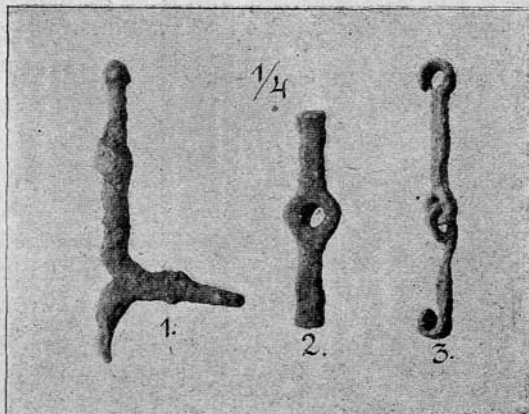
hogy csak az alapfalak állapíthatók meg s a ház tagozódása. *Schumacher* professzor, a ki kiásatta és leírta, a többek között ezeket mondja róla:

Hossza 18'60 m., szélessége 13'15 m. Előtte — az út felé — éppen olyan széles és hosszú kert volt. Az 5. és 6. számú helyiségek (megfelelnek a mi *R*, *S*, *T* helyiségeinknek) nem igen szolgálhattak jóra való lakóhelyiségül, mert padozatukat csak döngölt agyag képezte. Éppen úgy elmondhatjuk ezt a mi megfelelő helyiségeinkről, melyek szintén csak terméskövel kirakottak voltak. *Schumacher azt hiszi* az ottaniról, hogy keresztfalakkal osztottak voltak e helyiségek; nálunk az egyik tényleg az volt. A 4. számú helyiség mészhabarcba kevert téglaporral padozott volt, mint az előző évben kiásott házunknál a *G* helyiség. Mellette a 3. jelű helyiség fűthető volt s ennek északi felén a praefurnium. Észak felé talán egy kis udvar volt s azután a kert (1. jelű), melynek északkeleti sarkában egy kis félkör alakú építmény — talán pavillon — alapfalaittalálták. Ennek az építménynek a közepével egy irányban egy kőépítészeti tagot találtak, az 1. jelű helyiségben.

14. sz. kép. Az előző kép 1. alatt levő vas-zártördék kiegészítése.

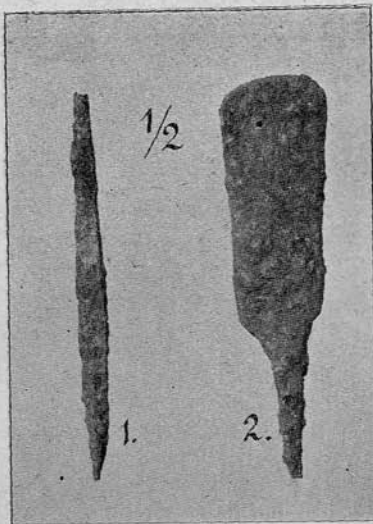
Fig. 14. Fragment completé de la serrure fig. n. 13.

13. sz. kép. Vas szerszámok.

Fig. 13. Instruments en fer.

¹ ORL. Abt. B. Lief. IX. Nr. 53. Taf. I. 5. pag. 19 s köv.

15. sz. kép. Vas vésők.

Fig. 15. Ciseaux en fer.

rendeltetésére nézve természetesen nem változtatják meg az itt idézettek, csak igen sok tekintetben megerősítik azt. Csak annyit kívánunk kiemelni, hogy *Neckarburkenben* Trajanus építteti az első tábor; a másodikat Antoninus Pius.¹ Ha most ezt összevetjük azzal, a mit az előző évben kiásott házunk koráról mondtunk,² látjuk, hogy a Porolissumban kiásott és a Neckarburkenből ismertett házak építési ideje is egyező. Mert arra minden okunk megvan, hogy a Porolissumban kiásott házakat *egykorúaknak tartsuk*. Leleteink azt bizonyítják, hogy házaink még a III. században is lakottak voltak. Mielőtt azonban e leleteket részletesen ismertetnők, még egy analógiát kell ismertetnünk az újabban kiásott házunkhoz. Mert

hasonló alaprajzot mutató épületek maradványaival más németföldi táborok közelében is találkozunk. Így Zugmantel táboránál egész bizonyosan, de valószínűleg Jagsthausennél is. Annál fontosabbnak kell tartanunk ezeket az analógiákat, mert tudvalevően a német birodalmi lines-bizottság nem fektetett súlyt a polgári települések kutatására s valójában csak elvértve ásattak ilyenekből valami keveset.

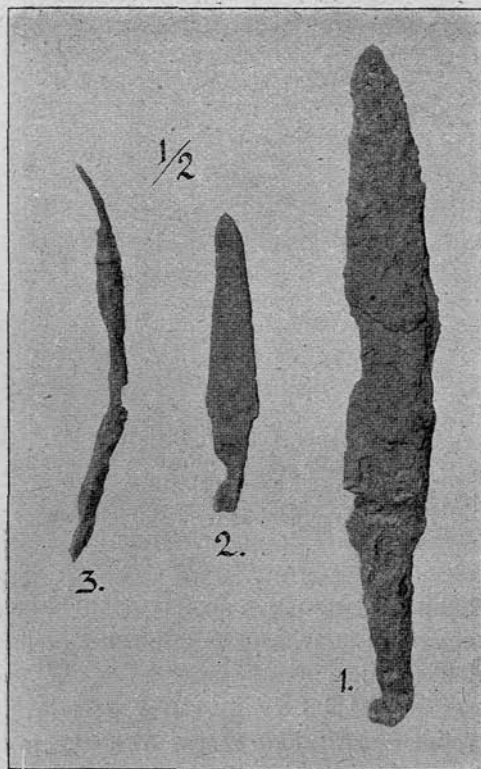
A *Zugmantel* tábora melletti telep kiásott házának maradványaival szükséges kissé foglalkoznunk azon leírás nyomán, melyet róla *Jacobi* révén kapunk.³ E szerint az épület méretei valamivel kisebbek, mint a miénknél levő méretek. Érdekes, hogy az épület elejének szélessége itt is kisebb, mint hátuljának: ugyanaz a jelenség, mely előfordult a múlt évben teljesen kiásott házunknál is, a folyó évben kiásottnál pedig igen nagy mértékben. További figyelemre méltó jelenség, hogy az *ostium*, vagyis az épületbe való bejárás itt is a homlokzat egyik felét foglalja el (az nem lényeges, hogy a miénkkel ellenkező felét). Az épületben két alapincézett helyiséget találtak. Az egyik az utca felől a homlokzatnak a bejáratától el nem foglalt részét teszi ki s a ház belsejéből, északról lépcső vezetett hozzá, míg a másik oldalon az egykor felette volt helyi-

¹ V. ö. Dr. Buday Árpád, A római limes Németországban, 93. lap a „Dolgozatok“ 1910. évi folyamában.

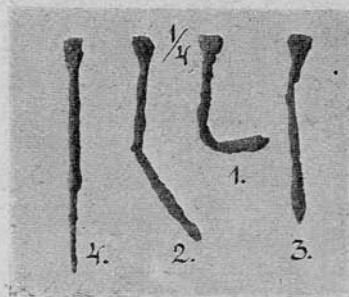
² Erdélyi Múzeum XXVI.

³ ORL. Abt. B. Lief. XXXII. Nr. 8. 184. lap, 201—202. és 205. jelű rajzok; szöveg: 185—7. (5. pont). Lásd 8. sz. képünket.

ségbe vezető lépcsők nyomai látszanak a falban. Az ettől északra fekvő tágasabb helyiség megfelelne a mi *R* helyiségünknek. Az ezután következő két helyiség olyanforma beosztású, mint a mi múlt évben kiásott házunknál a *G* jelű helyiség. Nem érdektelen az sem, hogy a 205. számú alapincézés épp úgy benyulik a fal alá, mint nálunk az *U* jelzésű. Jacobi a most leírt épülettől északra, 11.75 m. távolságban fekvő másik (11×9 m.) épületet is ehhez tartozónak veszi. A közbeeső rész azonban még nincs teljesen kiásva. Mi ma még semmi különösebb okot nem találunk arra, hogy egynek vegyük. Annál kevésbé van erre ok, mert az utóbbihoz hasonló önálló pinczelakás számos került napfényre Zugmantel táboránál s ezek méretei meglehetősen nagy változatosságot mutatnak, az említettet felülmulva, de gyakran annak méretei alatt maradv. Mäsfelől a mi példánk arra tanítanak, hogy a 202. jelű épület lehet egészen önálló. De még másra is: arra t. i., hogy ennél is megtaláljuk azt a hármastagozást, melyet a római provinciális polgárság házának jellemzőjéül szeretnénk tekinteni. A felsorolt példák — azt hisszük — eléggé bizonyítanak feltevésünk mellett, de talán nem erősítik meg azt az állítást, melyet Jacobinál olvasunk (188. lap) s a mely szerint ez a ház a *római-germán* lakóház egy külön típusát képviseli. Attól, hogy az egyes ilyen emlékeket *nemzetiségek* szerint osztályozhatnánk — egyelőre úgy hisszük — igen messze vagyunk. *Még csak annyit említünk meg,*

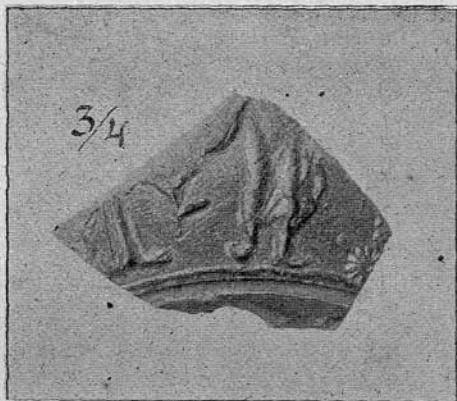

16. sz. kép. Vas kések és lyukasztó.
Fig. 16. Couteaux et poinçon en fer.

17. sz. kép. Vas stílusok.
Fig. 17. Stiles en fer.

is megtaláljuk azt a hármastagozást, melyet a római provinciális polgárság házának jellemzőjéül szeretnénk tekinteni. A felsorolt példák — azt hisszük — eléggé bizonyítanak feltevésünk mellett, de talán nem erősítik meg azt az állítást, melyet Jacobinál olvasunk (188. lap) s a mely szerint ez a ház a *római-germán* lakóház egy külön típusát képviseli. Attól, hogy az egyes ilyen emlékeket *nemzetiségek* szerint osztályozhatnánk — egyelőre úgy hisszük — igen messze vagyunk. *Még csak annyit említünk meg,*

18. sz. kép. Terra sigillata töredék, Jupiter és Diana ábrázolás maradványával.

Fig. 18. Fragment de terra sigillata; avec les figures de Jupiter et de Diana.

hetünk szemben a falmaradványokkal, ingatlan leletekkel) ismertetőnk, egyet-mást javításul és pótlásul el kell mondanunk az előző évi hasonló leleteinkhez.

Az 1908. év nyarán végzett ásatásokról szóló jelentésünkben szerepel egy *üvegkarperecz* töredéke is a leletek között.¹ A töredék illeten meghatározása téves, mert nem egyéb az, mint egy üvegedényen volt díszítés ránc maradt részlete. Az ilyen díszítő szalagok az edényekre rá voltak forrasztva, a mint a Rajna-melléki múzeumokban (kivált Kölnben) igen nagy számmal láthatjuk.

* * *

Bővebben kell szólnunk egy másik darabunkról, melyről már az említett ásatásokról szóló jelentésben,² csak igen röviden volt módunkban nyilatkozni a következőképen:

hogy a zugmanteli ház kiásta-
tásánál előkerült érmek közül:
2 a Domitianusé, 2 a Hadrianusé,
1 az öregebbik s 1 a fiatalabb Faustíné, egy a
Commodusé és egy Julia
Mammaeae.

II. Az ingó leletek ismertetése.

Mielőtt az 1909. év nyarán végzett ásatásokból származó kisebb lelt tárgyakat (a mit a német irodalom *Einzelfunde* néven hív, mi pedig leghelyesebben *ingó leletek*nek nevez-

19. sz. kép. Terra sigillata töredék.

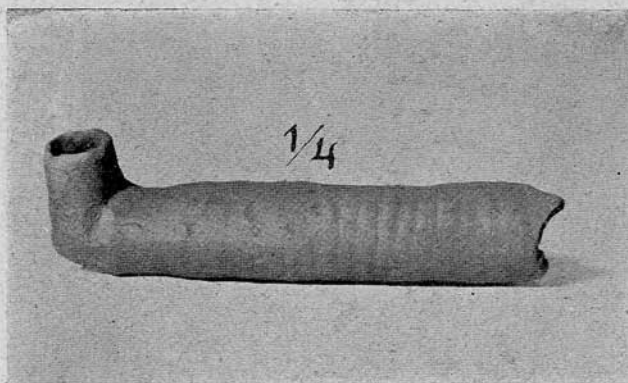
Fig. 19. Fragment de terra sigillata.

¹ Erdélyi Múzeum XXVI. (1909) köt. 32 lap; mell. 13 kép.

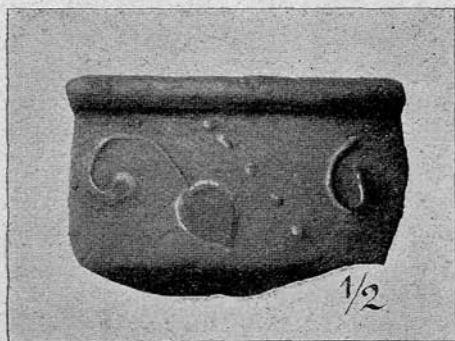
² U. o. 30 lap.

„Kizárólag vallásos vonatkozású az a terrakotta domború mű, melyet mellékletünk 21. sz. képén mutatunk be. Leltük a *C* helyiségben, a *b* fal tövében, hova mindenesetre magasabbról zuhant le. Trónuson ülő két istenséget ábrázol, azonban csak mellékben. A trónus alját egy olyan lap tölti ki, melyről kétségtelen, hogy felirat számára volt szánva. Ilyen és hasonló domború művek nem éppen ritkák múzeumainkban. Tudtommal azonban még senki

sem tette őket alapos tanulmány tárgyává.“ Természetes, hogy a domború mű azóta sem hagyott nyugton. Tovább kutattam analógiákat, ha lehet a megfejtést keresve. A legelső analógiáért nem kellett messze mennem. Gyűjteménytárunkban három hasonló darab is van. Ezek közül azonban egy sem teljesen hasonló ahhoz, melyet Porolissumban találtunk. Előnyük azonban, hogy rajtuk határozottan megállapítható, hogy a páros istenség egyike Zeus, a másik Hera. Egyiknek a fényképét be is mutatjuk s azon látható a két alak között Zeus villámcsovája. A mellette levő női alakot tehát minden joggal tarthatjuk Herának. Fájdalom darabjainkról csak annyit tudunk, hogy lelőhelyük Veczel és Portus; lelet körülményeiket azonban egyáltalán nem ismerjük. Még

21. sz. kép. Ismeretlen rendeltetésű agyagtárgy részlete.
Fig. 21. Fragment d'un objet de destination inconnue en terre cuite.

20. sz. kép. En barbotine technika díszítésű edény töredéke.

Fig. 20. Fragment d'un vase orné.
Technique en barbotine.

biztosabban megállapítható az ábrázoltak kiléte egy a *dévai* múzeumban levő (4065. sz.) terrakotta domború műről, melynek lelőhelye Várhely (Sarmizegethuza). Ugyanott ugyanonnan van egy második darab is (4064. szám), mely tökéletesen olyan, mint az, a

22. sz. kép. Alapzat a kiégetendő edény számára.

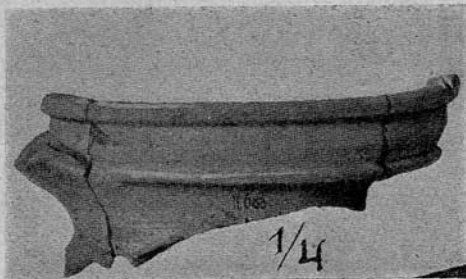
Fig. 22. Isolateur servant de support aux piles de vase.

villámcsóva kétségtelenné teszi, hogy Zeus és Hera ábrázolásával van dolgunk. Gyulafehérvárott — onnan nyert értesülés szerint — nincs hasonló terrakotta. Szamosújvárott Dr. Temesváry Jánosnál van ugyan egy az irodalomban jól ismert, hitelességében is megtámadott hasonló, de az *három férfi* istenséget ábrázol, s így ha nincs is semmi alapos kifogásunk az ellen, hogy eredeti rómainak tartasuk, — a jelen alkalommal nem vehetjük hasznát.

Erdélytől nyugatra eső területről egyetlen analogiát nem ismertünk. Az irodalomban egyáltalán nem találtunk ilyet; a több mint harmincz németországi múzeumban, melyet e sorok írójának látnia módjában volt, szintén nem. Az ottani szakemberek sem tudtak róla, hogy valaha láttak volna.

Vannak a rajnai sirleletek között *nagyszámmal trónuson ülő alakok*, de azok egyes alakok. Rendszeresen az, az ölében valami kis vadállatot tartó istennő, amelyet *ismeretlen nevű belföldi istennő* néven szerepeltetnek a katalogusokban. Látható továbbá, de már kőben, a *három matrona* (matres) domború műve, s megtaláljuk Mercurius és Rosmerta páros szobrai, de ezeket szintén kőben. Nem sokat nyomnak a latban kérdésünk mellett, mert csak azt bizonyítják, a mit amúgy is tudunk, hogy isten-

melyet Porolissumban találtunk, míg egy harmadik darab (4063. sz.) csak abban hasonlít, hogy istenséget ábrázol párosan, de a domború mű egész kivitele ellene szól, hogy számításunkba bevonjuk. A felsorolás teljessége érdekében jegyezzük még azt is fel, hogy a dévai múzeumban ugyancsak Sarmizegethuzából van durva homokkőből faragott domború mű, mely két istenséget közös trónuson ábrázol. Csak a törzsük van meg, fejük letörött, de az egyiknek kezében levő

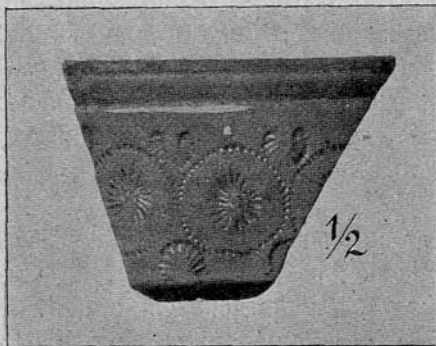

23. sz. kép. Agyagedény töredéke.

Fig. 23. Fragment d'un vase.

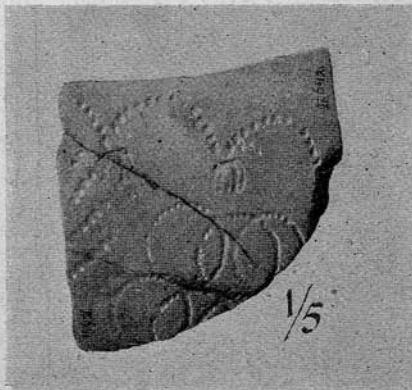
ségeknél trónuson ülve való ábrázolása általános ókori szokás.

Akadnak még analogiák Rómában levő múzeumokban. Mindenek előtt van ilyen a Museo Gregoriano-ban egy pár. Jellemző, hogy mind *etruriai lelőhelyekről és kifejezetten etruszkus tárgyakkal került napfényre*. Egyetlen darabot láttunk a Museo Nazionaleban (a Diocletianus thermáiban), melynek lelőhelye szintén az etruszkus Praeneste. Nagy számmal vannak azonban a *horto botanico*-ban levő, nagyon elhanyagolt városi *Antiquarium*-ban. Ezeknek a lelőhelyéről azonban csak annyit tudtak mondani, hogy az Esquilinuson kerültek elő, leletkörülményeiről semmit sem tudtunk meg. Van közöttük olyan, a melyről kétségtelenül megállapítható, hogy Zeus és Hera ábrázolás, míg a többivel úgy vagyunk mint a mi darabunkkal, *melyről nem tudni, hogy két nőt vagy két férfit, illetőleg férfit és nőt ábrázol-e?* Szerencsés véletlen hozzájuttatott egy darabnak a megvásárolhatásához. Ennek egy tekintetben bizonyító ereje is lehet. A San Giovanni in Laterano előcsarnokában egy kegyszer-árús árulta. Hitelessége ellen semmi kifogás nem emelhető, bár azt, hogy csakugyan az *isola Farnese* (a porta dell' Popolo előtt) volna a lelőhelye, mint eladója mondta — nem feltétlenül kell elfogadnunk. Megvan ennek a darabnak az az érdekessége, hogy a hátán lyuk van — *nem utólagosan* készült rá —, hogy a falba erősített kampós szögre lehessen akasztani.

25. sz. kép. Diszített agyagedény-töredéke.

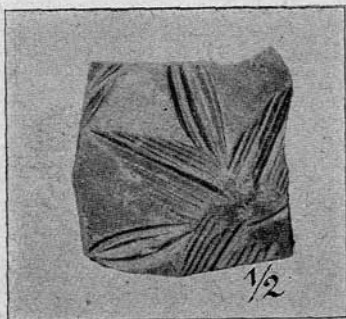
Fig. 25. Fragment d'un vase orné.

24. sz. kép. Diszített agyagedény-töredéke.

Fig. 24. Fragment d'un vase orné.

Mindeneket összefoglalva, látjuk, hogy a felsorolt analogiák egy nagy közös hibában szenvednek; abban, hogy leletkörülményeik ismeretlenek. Csak a Porolissumban talált darabról tudjuk, hogy abban a házban került elő, melyben egy katonai diploma töredéke, továbbá az a sást ábrázoló — kis ezüst lemezen levő — domború mű, melyről elmondottuk, hogy való-

26. sz. kép. Diszített agyagedény töredéke. (V. ö. 27. sz. kép.)

Fig. 26. Fragment d'un vase orné. (Cf. Fig. 27.)

szinüleg katonai kitüntetés volt. Ennek a háznak legelőkelőbb, terrazzó padozatos és fűtésberendezéssel bíró helyiségében találtuk, a fal mellé leesve.

A világ legtermészetesebb dolga, hogy az első kérdés, melyet felteszünk magunknak: mi ez? A felelet sehogy sem könnyű, mert hiszen csak annyit láthatunk a meglehetősen elkopott domború műből, a mennyit a fénykép is mutat. Ebből pedig még az sem állapítható meg, hogy férfiak-e vagy nők az ábrázoltak? Mert hiszen az a megállapítás, hogy az egyik alak Zeus, a másik Hera,

már későbbi fokozat és már eredmény.

A míg egyfelől tisztában vagyunk azzal, hogy a domború műveknek vallásos rendeltetése volt, *nem igen tudtunk erre nézve közelebbi részletet és pedig éppen azért nem, mert az egyetlen porolissumi darab kivételével, a többinek leletkörülményei ismeretlenek.* Gondoltunk arra, hogy az ősök emlékét tisztelték meg vele, vagyis az *imagines maiorum* egyik fajtájából való a lelet. Ennek a fellevésnek azonban nem sokáig örvendhettünk. Nem pedig azért, mert alapos volt az ellenvetésünk, hogy a ház egy auxiliáris csapatbeli veteranusnak a lakása volt. Ez pedig csak akkor kapott *polgárjogot*, mikor eleget tett katonai kötelezettségének. Tehát ősei, a kiknek emlékét megszentelhetette volna, nem voltak.

Valószínűbbnek látszott tehát a másik gondolatunk; az, hogy itt az *imagines imperatorum* egy példájával állunk szemben. A császár-kornak arra a szokására gondoltunk, mely szerint a császároknak még éltükben mindenféle szobrokat emeltek (haláluk után úgy is kiátkozták legtöbbször). Ennek első példáját Augustusnál olvashatjuk, a Mon. Ancyr.-ban, a hol elmondja, hogy 80 ezüst szobrot emeltek az ő tiszteletére csak Rómában. Aranyból bizonyára kevesebbet, de annál több lehetett bronzból és márványból. Ehhez járultak persze az óriási birodalom különböző városaiban nyilvános helyeken felállított szobrok, de másfelől a gazdag és jómódú polgárok házaiban is voltak.

A következő császárok alatt még jobban kifejlődött ez a szokás. Domitianus szobrai előzönlötték a birodalmat,¹ hasonlót tudunk Hadrianusról.² De még egy sokkal fontosabb szokás is volt a mi szempontunkból. Mikor a császár trónra lépett, elküldte a tartományokba az ő babér-

¹ Dio Cassius, LXVII. 8.

² Strabo, I. 9., 20.

koszorús szobrát. A nép ott ünnepelesen fogadta, eléje vonult tömjénező hódolattal. A kormányzók gondoskodtak róla, hogy minden nyilvános épület és tér kapjon ilyen szobrot. Társulatok és magánosok versenyeztek a szobrok megszerzésében, melyek valóságos kultusz-tárgyakká lettek; ajándékokat raktak eléjük s áldozatokat mutattak be a tiszteletükre.¹ Később tudjuk, hogy a tábori életben is milyen nagy szerepet játszik a *császár-kultusz*. Természetes tehát, ha erre gondoltunk, mikor az *imagines maiorum* feltevése nem bizonyult igazolhatónak. Veteranusról van szó, a ki családot, római polgárjogot köszönhet a császárnak, a kiról tehát meglehetősen természetes, ha annak a császárpárnak

a képét házának szentélyében is őrzi. A feltevésben megnyugodva, most már az iránt kezdünk érdeklődni, ha vajjon nem lehetne-e valamelyik terrakottán felismerni a császár képmását? Mikor aztán ezzel a célzattal kezdtük nézegetni a domború műveket, akkor kétségtelenné vált, hogy két típust lehet köztük megállapítani. Az egyik típus az, a hol egy férfi és egy nő van ábrázolva, a másik az, a hol két — valószínűleg női — alak. Az elsőnél sikerült megállapítanunk, hogy a férfi alak Zeus, jobbában a villámcsóvával, a mellette levő női alak pedig csakis Hera lehet. (V. ö. 9. sz. kép.) Ennek megállapítása azonban egészen más irányba terelte a kérdést. Együttal pedig, legalább úgy hisszük, meg is oldotta azt. A régi görögök — legalább egyes vidékeken — azt beszélték, hogy *Zeus és Hera már Kronos idejében szerették egymást, sőt titokban házastársakként is éltek*. Ebből a tiltott szerelemből született Hephaistos is, a ki éppen ezért béna.⁴ Ilyen módon egészen érthető, ha szobraik különös tiszteletben részesültek egy olyan családban, mint a veteranusé. A katonának a második század-

27. sz. kép. Diszített római edény a Troisdorf melletti Fliegenberg-ről.

Fig. 27. Vase romain orné de Fliegenberg près de Troisdorf.

¹ Plin. Panegy. 52. Suet., Tiberius, 58.

² Preller, Griechische Mythologie, 3. kiad. Berlin, 1872. 130. s. köv. lapok.

28. sz. kép. Diszített agyagedény töredéke.

Fig. 28. Fragment d'un vase orné.

egyébként köztudomáslag, sőt intézményesen éltek addig is. Ennek az öröme áldoztak a házasság alkalmával Zeus és Hera tiszteletére s helyezték el ezek szobrát házuk szentélyében. Ezek a domború művek gyárilag készülhettek és pedig úgy látszik két gyár versenyezett előállításukban. Ezzel magyarázhatnók a két eltérő típust, melyben ezek az ábrázolások ránk maradtak.

Jellemző még e szobrocskák elterjedése; nevezetesen az, hogy tőlünk, t. i. Daciától nyugatra eső területen nem fordult elő, ha csak déli Franciaországban nem. Az Itáliában látott darabok mind olyan lelőhelyről valók, a melyek *etruszkus* műveltséget képviselnek. Görög szokásról van tehát szó, mely nem lett rómaivá, hanem csak etruskivá. A mai Erdély területén megtaláljuk, mint görög kulturájú földön, de tőlünk nyugatra már nem. Holott görög területen úgy látszik általános szokás. De erre nézve még egyelőre többet nem tudnánk bizonyítani.

Ezek előrebocsátásával áttérhetünk a leletek ismertetésére.

Érmek.

Érmet mindössze hat darabot találtunk s ezek közül is csak három volt többé-kevésbé meghatározható, a másik három teljesen tönkrement. A tönkremenés okát úgy látszik a talaj vegyi összetételében kell keresnünk. Már a multkori jelentésünkből feltűnhetett, a mint nekünk is feltűnt, hogy a talált érmek jelentékeny részét hamisítottak kellett jelezniük. *Hasonló jelenséggel a németországi limes-kutatók is találkoztak.* A dolgot szövétevé, megállapíthattuk együttesen, hogy ennek más oka nem lehet, mint az, hogy az érmek anyagának bizonyos helyeken jobban megártott a földben levés. Mert egyes lelőhelyeken nemcsak egyes korszak érmei, hanem majdnem valamennyi szenvedett olyan változást

ban joga van már feleséget tartania. De ez nem törvényes, vagy helyesebben nem jogot adó házasság. Csak akkor, a mikor megkapja a diploma militaret s ebben a civitatem et connubium cum muliere quem habebat . . .

A mikor ezt kézhez kapták törvényesítették azt a frigyot és következményeit, a melyben

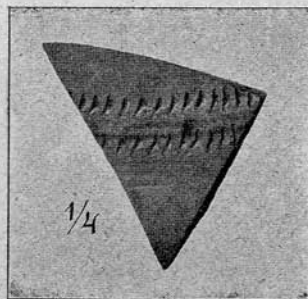
hogy *egykorú* hamisításnak látszik, míg más helyeken egyik korszak érmeinél sem tapasztalhatták ezt. A meghatározható érmek ezek:

1. *Trajanus* kis bronz érme. Közelebről nem határozható meg.

2. *Alexander Severus* kis ezüst érme. Cohen, I. kiad. IV. 7. lap, 40. sz.

3. *Ugyanannak* nagy bronz érme. Cohen, I. kiad. IV. 62. lap, 453. sz.

Mindhármat az *M* helyiségben, 60—80 cm. mélyen leltük; a meg nem határozható 3 kis bronz közül kettő az *M*, egy az *N* helyiségből került elő.

29. sz. kép. Diszitett agyagedény töredéke.

Fig. 39. Fragment d'un vase orné.

Ezüst tárgy

mindössze egy *ezüst karperecz* került napfényre az *N* helyiség hamurétegeiből (10. sz. kép, 4. és 4a. Lelt. sz. II. 1028.). Korának közelebbi meghatározására semmi alapunk.

Hasonlót ismerünk *bronzból* Welzheim táborából,¹ továbbá a Saalburg leletei között.² *Fehér fém*-ből Holzhausen leletei között fordul elő hasonló.³ Egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé ez a német irodalomban *Schiebearmband* néven szereplő tárgy; német nevét onnan kapta, hogy a kapocsnak beakasztása után az el volt borítható a sodrott díszekkel.

Bronz tárgyak

már nagyobb számmal vannak. Mindenekelőtt egy *aláhajtott lábú fibulát* említünk, melyet az *M* helyiségnek α és β közötti részében találtunk s amelynek korát a mellette levő *Alexander Severus* kis ezüst érme határozza meg. (10. sz. kép 3 és 3a. Lelt. sz. II. 608.)

Bronz fogantyú, melyet éppen a α fal végénél, az út melletti csatornába esve találtunk. Két — fejjel összeérő — delphinből képeztek. (10. sz. kép, 9. Lelt. sz. II. 1029.)

Kis csengő az *N* helyiségből, a β fal mellől. 10. sz. kép, 8. Lelt. sz. I. 649.)

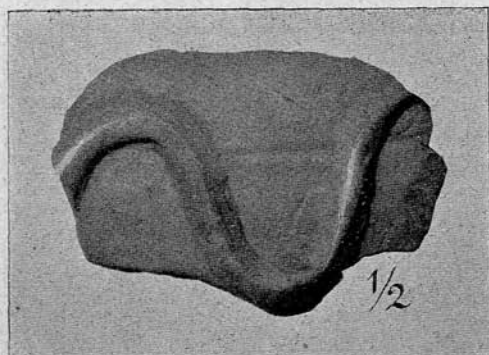
Hajlítot levélalakú *disztag* az *M* helyiségből. (10. sz. kép, 7. Lelt. sz. II. 669.)

Két kis bronz kapocstag, melyeket valószínűleg szíjra alkalmaztak.

¹ ORL. Abt. B. Lief. XXI. Nr. 45. és 45a.

² Jacobi, Saalburg, Taf. 66. fig. 13. és 511. lap, 84 kép 1—3.

³ ORL. Abt. B. Lief. XXII. Taf. VII. 9. szám.

30. sz. kép. Diszített agyagedény töredéke.

Fig. 30. Fragment d'un vase orné.

Leltük a β fal mögött, annak északi részénél. (10. sz. kép, 5—6. Lelt. sz. 609—10.) Az 5. számú volt a kapocs himtagja, melynek kampója azonban jó részben letörött, a 6. sz. a nőtag.

Bronz tű az *M* helyiségből, négy lapú, sarkain lecsapott fejjel. (10. sz. kép, 1. Lelt. sz. II. 675.)

Csont tárgy.

Tű; leltük az ξ és ξ_1 között. (10. sz. kép, 2. Lelt. sz. II. 1030.)

Vas tárgyak.

a) *Fegyverek*. Két *lándzsacsúcs*; mindkettőt az *M* helyiség *O* felőli sarkában leltük. (11. sz. kép. Lelt. sz. II. 627 és II. 1018.)

b) *Szerszámok*. A szerszámok közül első helyen említendő *nyolcz* darab *kulcs*, melyeket a μ falnak az *M* felőli végénél, éppen a fal fejénél leltünk egy csomóban. Egykor bronz lánczacska fűzte őket össze, melynek egy darabkáját sikerült is megmentenünk. A többi része tönkrement, csak a kulcsok fülénél maradt nyoma a patinának. (12. sz. kép. 2—9. Lelt. sz. II. 808. — II. 815.) Jóval nagyobb és egyszerűbb zárhoz szolgáló kulcsot találtunk az *R* helyiség *I* felőli részében. Mellette volt az a *zár-részlet*, melyhez úgy látszik, tartozott is. A zár képét 13. sz. kép, 1; kiegészítését 14. sz. képünk mutatja, míg a kulcs az, mely a 12. sz. képen a legnagyobb (1.) (Lelt. sz. II. 656—7.)

A *zabla-részlet* az *M* helyiségben, közvetlenül a *P* oldala mellől került ki. (13. sz. kép, 3. Lelt. II. 1000.)

A kis *kalapács* az *R* helyiségből való. Hasonló kalapácsot, ú. n. kőműves kalapácsot talált Jacobi a *Saalburgban*, de találtak Holzhausen táborának ásatásánál is.¹ De ennél sokkal fontosabb az, hogy megkapta *Ludowici* is *Rheinzabern* fazekasműhelyeiben.² A 15. sz. képen levő *szélesebb vésővel* együtt találtuk, míg a keskeny vésőt az alább említendő kisebb késsel együtt az *M* helyiségben leltük. A széles vésőnek egykor fából készült nyele is volt. (Lelt. sz. II. 653—55.)

¹ Jacobi, Saalburg, fig. 32, 9. ORL. Abt. B. Lief XXII. Nr. 6. Holzhausen, Taf. VII. 49.

² Wilhelm Ludowici, Stempelbilder römischer Töpfer in Rheinzabern, 1901—5. 173. lap.

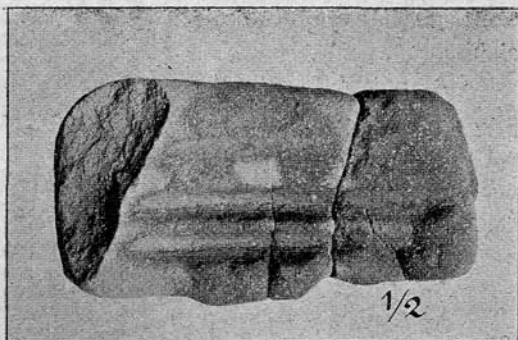
Hasonlóképen fanyéllel kellett birnia a 16. képen bemutatott két késnek is. A nagyobbiknak mindenesetre két oldalán ráakott és rászegezett fanyelének kellett lennie s erre görbült a vas fogantyú vége. Ezt az *M* helyiségben, leltük, a másikat az *N* helyiség hamú rétegében találtuk. (Lelt. sz. II. 670 és II. 999.)

Az *R* helyiség törmelékéből került napfényre az a *lyukasztó* szerszám, melyet bőrlukasztásra, de esetleg *ponczolásra* is használtak. (16. sz. kép, 3. Lelt. sz. II. 672.)

Még *négy* darab *stilus* érdemes bemutatásra a vas tárgyak közül. (17. sz. kép.) Ebből az egészen elgörbült (1.) az *R* helyiségben, a csak részben meggörbült (2.) az *N* helyiség hamú rétegében, míg a két használható állapotban föld alá került darab az *M* helyiség α — β közti részében várta a kiásatást. (Lelt. számaik a felsorolás rendjében: II. 881. II. 672. II. 808. II. 928.)

Agyag tárgyak.

Agyag tárgyaink közül mindenek előtt néhány *terra sigillata* csepről kell megemlékeznünk. Van köztük olyan, mely kétségtelenül az I. században, Itáliában készült. *Kettő díszes*; (18. és 19. sz. kép. Lelt. sz. 624. és II. 678.) egyik — az a melyen alakos ábrázolás maradványai látszanak — az *M* helyiségből való, míg a másik, melyen rozetták vannak, a felszínen volt. Az alakos ábrázolás részletét mutató rendkívül jó minőségű agyagból készült. Ábrázolásában úgy látszik istan-alakok szerepeltek. A két alak maradványaiból meg lehet állapítanunk, hogy a megmaradt részlet épen az ábrázolt cselekmény kezdetén állott. Ott látjuk a sor elején Jupitert, jobbában a világosan kivehető villámcsóvával, míg a balja nem maradt meg. Állott és úgy látszik, ruhátlan volt, mert a jobb lába egészen csupasz. A bal láb térdkalácsa szintén látszik, sőt a gyomor kiképzésénél is a vonalak, de viszont a bal láb mellett olyan forma jelek vannak, mintha valami ruhaféle látszana. — Jobbja felől női alak látszik, kinek nehéz ruhája ritka és nehéz ráncokban esik alá. Arczával Jupiter felé fordult lehetett, amint állásából következtethetjük. Bal kezében tarthatta a bakot, melynek ábrázolását azonban a legjobb akarattal sem mondhatjuk sikerültnek, sőt világosnak sem. De

31. sz. kép. Csiszolókő.

Fig. 31. Pierre à polir.

azért aligha csalódunk, ha *Diana* ábrázolására ismerünk ebben az alakban.

A múlt évben említést tettünk egy szürke agyagból készült edény cserepérről, melyen *en barbotine* technikával levédísz volt. Most ugyanazt a díszítést megtaláljuk egy barnás-vörös agyagból készített edény cserepén, melyen az egykori máz nyomai is látszanak. (20. kép. Lelt. sz. II. 960.) Míg szürke agyagból készült edényeknél aránylag ritka ez a technika, a most bemutatott anyagnál éppen gyakori.

Még két agyag tárgyunkra kell különösebben felhívunk a figyelmet.

Az egyikre (21. kép. Lelt. sz. II. 680.) azért, mert rendeltetését nem ismerjük és analogiáját sem. Végén fel (vagy le?) hajlított és ebben a részében kerek, egyébként lapos, vastag falu, égetett agyagtárgy ez, melynek belseje üres. Csak egyik része van meg s így azt sem tudjuk, hogy vajjon a másik vége is olyan volt-e, mint a megmaradt. A *P* helyiségben sok törmelék között találtuk. A másíkról (22. kép. Lelt. sz. II 796.) azért kell szólanunk, mert rendeltetésére nézve a téves felfogás általános. Gyűjteményünkben még két hasonló van *Portusról*. (Lelt. sz. 3695 és 3694.) A most talált nem teljes, hanem a talpa letört. Régi leltárunkban *sótartó* néven szerepelnek s ugyancsak ezt a rendeltetést tulajdonítja nekik Dr. Cserni Béla is Alsófehér megye monographiájában.¹ Ezt a meghatározást azonban sohasem tartottuk elfogadhatónak. Nem pedig azért, mert a sónak a római családi életben sokkal nagyobb cerimonialis jelentősége van, semhogy annak tartására ilyen egyszerű, a legértékteleőbb anyagból készült edényt használtak volna. Azt hisszük, hogy a *sótartónak* fémből vagy legalább terra sigillatából kellett készülnie szegényebb családoknál is, a módosabbaké pedig mindenesetre nemes fémből volt. Ebben a meggyőződésben analogiák után kutatván, sikerült a kérdésre teljesen elfogadható feleletet találnunk.

Déchelette József a galliai díszítő agyagművészegről írott munkájában² nem egy hasonlót említ s leletkörülményeiknek megfelelően *isolatornak* hívja őket. Ezekre tették a kiegészítő jobb fajta agyagedényeket, hogy ne közvetlenül az égető kemence padozatára kerüljenek azok.

Ludowici Rheinzabernben egy égető kemence maradványai között 18 darabot talált. *Untersatznak* hívja s hasonló rendelkezésűeknek mondja őket, mint *Déchelette*.³

A 23. képen egy szürke agyagból készült edény peremét mutatjuk

¹ Alsófehér vármegye története a római korban. Nagyenyed, 1901. 443. l. 5. sor.

² Les vases ceramiques ornées de la Gaule romaine. Paris, II. köt. pl. 14 nr. 7-8 és 341. lap.

³ Ludowici i. m. 30. kép, 157. lap.

be csupán azért, mert egyike annak — a nálunk különösen sok — darabnak, melyek terra sigillata formáknak ebben az anyagban való utánzását mutatják. (Lelt. sz. II. 683.) Leltük az *O* helyiségben.

A 24. képen szintén szürke agyagból készült edénynek két együvé tartozó töredékét mutatjuk be, a beléje nyomott díszítésért. A töredékek az *S* helyiségben kerültek elő s lelt. sz. II. 641—642.

Benyomott rozettákat látunk körfoglalatban a következő (25. sz.) képen ábrázolt edénytöredéken is, melyet barna agyagból gyengén égettek. A benyomott körök érintkezésénél lenn és fenn szintén benyomott patkóalakú díszeket láthatunk. A töredéket az *O* helyiségben leltük; leltári száma II. 761.

Bevésett nagy virágot találunk azon az edénytöredéken, melyet 26. képünkön mutatunk be s melyet az *N* helyiség hamurétegéből kapartunk elő. Leltári száma II. 937. Nagyon jó vörös agyagból készült, a melyet Porolissum környékén is nagy mennyiségben lehet találni. Jól kiégetett s az első kiégetés után az alapszínnél sötétebb mázzal vonták be úgy, hogy terra sigillataszerűvé lett. Azt, hogy az edény ép díszítése milyen lehetett, analógiák alapján meg tudjuk állapítani. Aligha tévedünk u. i., ha olyan díszítést tételezünk fel, amelyet a Troisdorf melletti Fliegenbergről, egy római császárkori germán-sir mellékleteként közöl C. Rademacher.¹ Az edényt azonban ő is kétségtelenül rómainak mondja. Aminthogy *Rheinzabern* műhelyeinek maradványai közt is gyakoriak az ilyen díszítésű edények.² Ez íránt egyébként nem is támadhat semmi kétségünk, ha annak díszítését nézzük. Az edény hasát ugyanis indás levéldísz borítja. Az indák lendületes vonalvezetése, végeiken a mi töredékünkön levőhöz hasonló palmetták bevéssése, feltétlenül gyakorlott kézre vall. Másfelől az elrendezés, egyszer lefelé, aztán felfelé fordított levelek; a nagyobb üres közöknek kisebb palmettákkal való kitöltése, — izlésről tanuskodik. Az edényt Rademacher a III. századba teszi.

Halvány vörös, szemcsés agyagból készült az az edény, melynek egyik darabját az *M* helyiségben hoztuk napfényre. (Lelt. sz. II. 818.) A belenyomott levéldíszek meglehetősen gyakoriak s arra engednek következtetést, hogy az edény még gyengén bevont is volt, az alapnál sötétebb festékkel. De ez igen vékony lehetett, mert a földben hosszú ideig való létel teljesen megsemmisítette, hogy nyoma is alig maradt. (28. sz. kép.)

Hasonló minőségű agyagból készült edény töredéke a II. 762. lelt.

¹ *Mannus*, Zeitschrift für Vorgeschichte, II. köt. II. táb. 2 fig. 15. lap. Nálunk 27. kép.

² Wilhelm *Ludowicz*, Urnengräber römischer Töpfer in Rheinzabern, 1905—8; 275. lap.

U. ő.: Stempelbilder römischer Töpfer in Rheinzabern, 1901—5., 256. s köv. 1.

számú is (29. sz. kép), melyet az *O* helyiségben találtunk. De az előbbinél sötétebb vörös színű s az egykori bevonás kétségtelenül megállapítható rajta. Díszítése, mely abban áll, hogy a rajta — úglátszik körülfutott — párhuzamos hurkákon bevágások vannak, egyike a legegyszerűbbeknek s nincs benne semmi jellegzetes.

Még egy edénytöredéket kell bemutatnunk (30. sz. kép). Azért, mert a rajta levő vastag hurkadísz, mely kigyóvonásban vonúlhatott végig a nagyobb méretű edény hasán, — kétségtelenné teszi, hogy az edény készítője a legprimitívusabb barbarus izlésnek akart vele hódolni. Az edény egyébként jól iszapolt vörös agyagból készült; ez töredéke a *P* helyiségben került elő s leltári száma II. 681.

Kőtárgy

mindössze egy került napfényre; az a nagyon puha homokkőből való csiszoló kő, (31. kép) melyet a *T* helyiségben kettétörve találtunk s amelynek leltári száma II. 770.

* * *

A felsorolt leleteken kívül nagy mennyiségű díszítetlen edénytöredék, sok vasszeg és egyéb töredék került napfényre. Ezek részletezésének azonban semmi értelme nem volna. De ha mindenenek végig gondolunk, nem nyomhatunk el egy feltevést, amelyet kellően igazolni nem tudunk ugyan, de azért nem egészen alaptalan. A nélkül, hogy erőltetni akarnók a ház egykori lakója foglalkozásának megállapítását, azt kell hinnünk, hogy az *fazekas* volt. Feltevésünket arra alapítjuk, hogy nemcsak nagymennyiségű, de anyagában, minőségében, nagy változatosságot mutató edénytöredék-anyag került a házban napfényre. Más bizonyítékunk fájdalom nincs, mert, amint említettük, a ház alaposan megrongálódott. De a feltevés mellett magyarázata volna a talált szerszámoknak is; pl. a stílus épen olyan jól használható díszítések bekarcolására, mint írásra, esetleg a díszítések megtervezésére. A már említett kalapácson kívül bronz *stílusokat*, *csonttűt* talált Rheinzabernben Ludowici is.¹ Másfelől igen valószínű, hogy az *S-T* helyiségek boltul szolgáltak, míg a *P-Q* műhely és raktárak lehettek.

Mindez azonban csak jóhiszemű sejtés, melyet *alaposan* bizonyítani a ránk maradtak alapján nem igen lehetséges.

Dr. Buday Árpád.

¹ Ludowici, i. m. 153. l. 14 kép; 157. lap, 32 kép.

Fouilles faites au Porolissum.

(Abrégé.)

Aux confins des communes de Zsákfalva et de Mojgrád, dans le comitat de Szilágy, s'élève, à 502 m. au-dessus du niveau de la mer, la colline nommée *Pomet*. Les ruines d'un camp romain couvrent le sommet de la colline, et celles d'une ville romaine en recouvrent les flancs. Il y a de cela quarante ans déjà, Charles *Torma* a découvert que ces ruines étaient les vestiges de la capitale d'une province

Fig. 32. Plan de Porolissum et ses environs; 1:25,000. On fait des fouilles à peu près aux lettres *om* de mot *Pometul*.

romaine, nommée *Porolissum*. Il démontra cette assertion, et elle trouva aussi droit de cité dans le vol. III. du *Corpus Inscriptionum Latinarum*, à la suite de quoi elle fut généralement admise. Ce n'est qu'en ces derniers temps qu'on en contesta le bien fondé, par la plume de M. *Martian*, dans la revue roumaine *Convorbiri Literare* (Bucarest, 1909.).

Dans cet article, l'auteur s'efforce de démontrer que Porolissum n'e se trouve pas à l'endroit indiqué par Ch. Torma, mais aux environs de la commune actuellement nommée *Bethlen*. Mais sa tentative est restée stérile, car rien ne vient justifier le bien fondé de son point de départ, qui est le suivant: Dans l'inscription gravée sur borne milliaire, communiquée dans les CIL. III. 1627, se trouvent, aux lignes 10 et 11, les mots: „*a Potaissa Napocae m. p. X.*“ Or, d'après lui, cela signifierait „*de Potaissa de Napoca*“ et non, comme nous le croyions jusqu'ici, „*de Potaissa vers Napoca*“. Mais aucun argument sérieux ne vient à l'appui de cette hypothèse. Il faut donc aussi en rejeter le corollaire qu'il en tire, à savoir que le „*Napoca*“ indiqué dans la tabula de Ca-

Fig. 33. Mur de soutènement.

storijs, ne devrait pas être cherché dans le Kolozsvár actuel, mais dans une commune voisine, Apahida. M. *Martian* reconnaît, il est vrai, que la colonie de *Napoca* se trouvait à l'emplacement du Kolozsvár d'aujourd'hui, mais d'après lui, la station militaire de cette colonie se trouvait à l'emplacement d'Apahida. *Napoca* devenant pour lui Apahida, et Porolissum devenant Bethlen, l'auteur s'efforce de situer entre Apahida et Bethlen les stations alignées, d'après la tabula mentionnée, entre *Napoca* et Porolissum, stations que l'on peut, avec un écart de quelques kilomètres, échelonner sur la ligne reliant Kolozsvár et le *Pomet*. A peu près le même écart subsisterait, si l'on voulait placer les stations de la tabula mentionnée entre Kolozsvár et Bethlen. En

effet, dans l'intérêt de sa thèse, M. Martian prend aussi Apahida comme origine. Mais malheureusement, Bethlen est loin d'offrir des trouvailles permettant de l'assimiler à Porolissum. D'ailleurs Porolissum était une station terminus; tel est aussi le cas de la localité située à Pomet, mais tel ne peut pas être le cas pour celle située sur l'emplacement de Bethlen, car ici nous avons comme voisins les emplacements des communes actuelles de Várhely (près de Besztercze) et de Alsó-Ilosva.

Nous ferons donc sagement, nous semble-t-il, de donner nos fouilles comme provenant de „Porolissum“, aussi longtemps que de nouveaux arguments ne viendront pas renverser la thèse de Ch. Torma.

Nous avons fait des fouilles sur les ruines de Porolissum pendant les étés de 1908 et 1909; et nous allons continuer nos recherches.

Un rapport sur les fouilles effectuées a paru dans la revue „Erdélyi Múzeum“ (années 1908 et 1909) mais seulement en langue hongroise. Nous en donnons donc également un résumé ici.

Le premier résultat des fouilles de 1908 fut la mise au jour d'un *mur de soutènement*, représenté par la *fig. 33.* et la coupe (*fig. 34.*). Ce mur, adossé au flanc de la montagne, protégeait contre ses glissements la route qui s'étendait devant lui. Sa longueur était de 9 m. 30, son épaisseur de 70 cm. Il est en gradins, afin de mieux épouser la forme de la montagne et d'accroître ainsi sa résistance. Les glissements de montagne en ont aujourd'hui déjà obliqué le sommet. La maçonnerie du mur était irrégulière (*opus incertum*). La solidité du mur était augmentée par des intercalations de rangées de briques. Nous avons en tous cas à faire ici à un tronçon d'une *série de murs de soutènement*. Cette série de murs de soutènement pouvait d'autant moins faire défaut à Porolissum, que la ville devait être bâtie sur de terrasses superposées.

Les fouilles mirent encore au jour les *restes de deux habitations*. (Voy. p. 71. *fig. 1.*) Le gros murs de l'une d'elles (A) sont indiqués sous *a, b, c,* et ceux de l'autre (B), sous *e, g, i, t, t₁.* Le mur *d* réunit

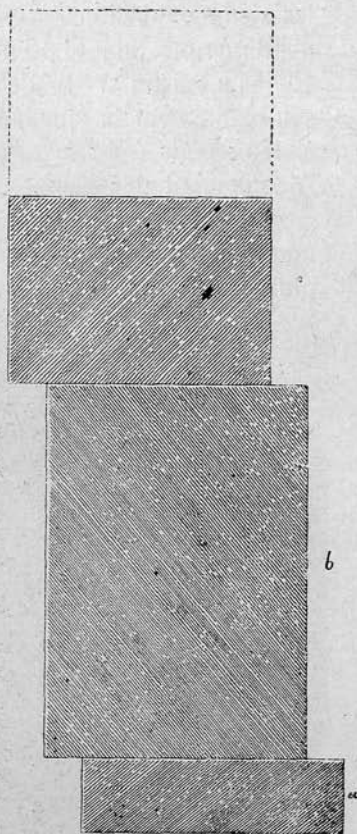

Fig. 34. Coupe du mur de soutènement. 1:200.

les deux habitations. Cette façon de bâtir est aussi usuelle ailleurs, et n'indique pas du tout pour cela qu'il ne s'agisse ici que d'un seul bâtiment.

La raison d'être de l'intervalle *C* entre les deux maisons était vraisemblablement la suivante: Chacune des habitations avait une toiture à deux pans (*displuviatum*), et *C* formait alors une courette permettant l'écoulement des eaux.

La maison *A* donnait directement sur la route, qui faisait précisément un coude à cet endroit, ce qui explique pourquoi le mur *c* y est plus court que le mur *a*. L'écartement de ces deux murs, près de la

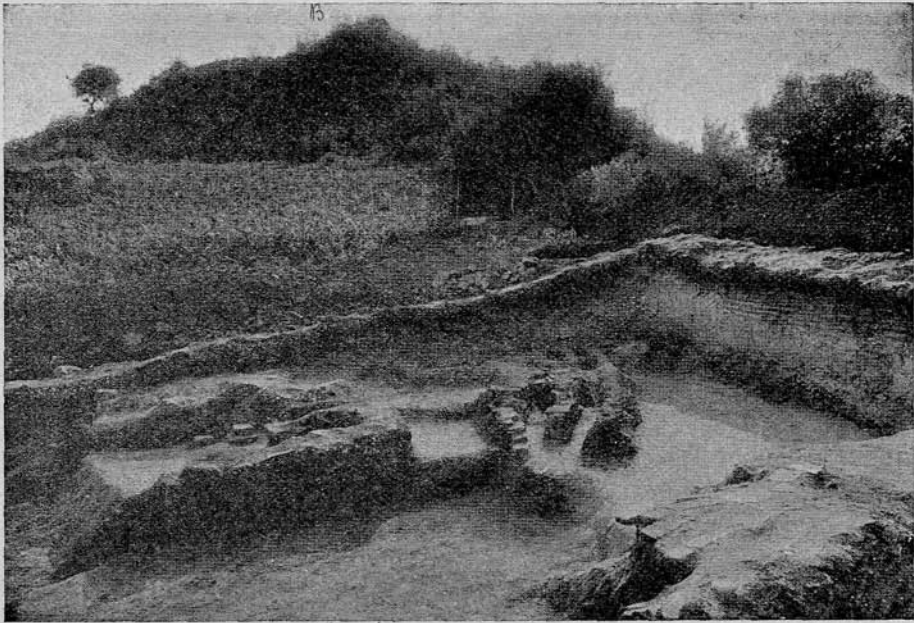

Fig. 35. Les restes du four à pain, du fourneau de cuisine et du pavement dans la localité *G* et *H*.

(*B* = *D*. Bisericii fig. 32.)

rue, est de 9 m. 05 alors que la longueur du mur du fond *b* est de 9 m. 95, intérieurement. Cette différence de 90 cm. ne peut provenir que de la négligence de l'architecte.

La partie *D* près de la rue était le *vestibulum*. Il était vraisemblablement couvert. Le vestibulum est limité postérieurement par le mur *k*, à l'extrémité duquel se voit une pierre de taille, aujourd'hui tout à fait délabrée, et qui servait probablement à l'insertion des pivots du portail. La place *E* était l'*atrium*. Nous y trouvons, en *q*, un petit autel de grès, sans inscription, et les débris d'un autre, en *q*₁. L'*atrium* était certainement *displuviatum*. Les places *E*, *G* et *H* sont à trois

niveaux différents: *H* est situé à un demi-mètre plus haut que la partie postérieure de *E* et *G*, à son tour, est à un niveau d'un demi-mètre plus élevé que celui de *H*. Il ne peut y avoir de doute, quant à la destination de ces pièces. Dans *H* nous trouvons les restes du four à pain et du fourneau de cuisine et dans *G* l'hypocaustum. (Voy. fig. 35.) La partie de cette dernière pièce, qui contenait l'hypocaustum, était pavée de briques, mais il ne reste que peu de chose de ce pavement. Le restant de la pièce était recouvert par un terrazzo de 10 cm. d'épaisseur, de même que la partie de la cuisine non occupée par les fours. Le fourneau de cuisine (à gauche de *H*), possède à l'avant une

Fig. 36. Restes d'un hypocaustum dans la localité *K*.

ouverture d'un demi-mètre de large, divisée en deux carneaux par une cloison de 18 à 25 cm. d'épaisseur. Les deux carneaux se rejoignent à environ 1.50 m. de l'entrée, et forment alors un seul canal d'une largeur de 90 cm. Là commencent les conduits de fumée, qui sont triples et conduisent jusqu'au mur de la maison. Il n'y a pas trace de cheminé, mais en cet endroit le mur est recouvert de carreaux de terre cuite de 40 cm. de long, 35 cm. de large, et 3 cm. d'épaisseur.

Sur le carrelage se voient les traces de crépissage et de peinture (mais la couleur n'en est plus déterminable). Le maçon du four à pain

ne devait pas être encore très adroit: il a dû s'aider des murs m_3 et m_4 , ainsi que des colonnes n et n_1 pour la construction de la voûte.

Du deuxième bâtiment B , il ne reste que deux pièces. Le reste est complètement anéanti. Dans l'une des pièces conservées, se voit aussi l'hypocaustum. (Voy. fig. 36.) A l'intérieur se trouvent des tuyaux alternativement carrés et ronds. Le mur h était originairement percé, afin de permettre à la chaleur de se transmettre à l'autre pièce, mais plus tard cette ouverture fut bochée, par une pierre.

Dans l'été de 1909 une troisième habitation fut mise à découvert, dans le prolongement immédiat des deux maisons mentionnées. La nouvelle maison est aussi reliée par un mur à la maison A . Entre elles-deux se trouve l'intervalle Y , correspondant à l'intervalle C . Ici aussi l'avant du bâtiment est moins large que l'arrière; mais on y rencontre encore cette autre irrégularité que l'extrémité sud-ouest du mur β est en saillie de 3 m. 90 sur l'alignement du mur b . Il reste à peine trace des murs. Des fondations il ne reste non plus que 10 à 25 cm. de hauteur. C'est pourquoi le plan n'est pas non plus complet partout. Dans S et T , par le cloisonnement en deux du vestibule, on a fait des boutiques: l'entrée devait se faire par le côté, où il y avait vraisemblablement des entrées séparées de l'ostium dans les pièces R , M , et N ; mais de cela il ne reste aucune trace. Les pièces R , P , Q , servaient d'annexes à la boutique. Elles ne pouvaient pas servir d'habitation, car elles avaient un pavement de pierres brutes. De la pièce M il est impossible de savoir si elle est divisée ou non. Elle possédait un carreau d'ardoises, aujourd'hui décomposées. Enfin dans la pièce N nous trouvons une épaisse couche de cendres, ce qui démontre qu'elle était couverte de planches, tandis que les autres l'étaient de tuiles. Enfin le creux indiqué en U était probablement une latrine.

La maison découverte par les fouilles faites près du camp de *Neckarburken* offrent un plan tout à fait semblable il en est à peu près de même pour celle qui nous est décrite près du camp de *Zugmantel* (Voy. p. 77. fig. 7. et 8.)

Parmi les objets meubles découverts, il nous faut tout d'abord mentionner le fragment d'un *diploma militare*, que nous trouvâmes dans la pièce G . Nous en joignons ici la copie (fig. 37a—b); nous pouvons y lire :

a) F. PA
 RECOGNITUM EX
 AE FIXA EST RO
 EMPLVM DIV
 INERVAM

b) SI
 CIA S V PÉ
 NERO CI
 VSQV

De la première ligne de la page a nous ne pouvons déterminer

Fig. 37. a—b. Fragment d'un diploma militaire.

avec certitude que les mots *f(ilius)* et *Pa(lmyra?)*, rien de plus. Les quatre autres lignes doivent être complétées comme suit :

*descriptum et recognitum ex
tabula aenea (aerea) quae fixa est Romae
in muro post templum divi Aug (usti)
ad Minervam.*

Des quelques lettres de la feuille *b* on peut conclure au texte suivant, sans que nous puissions encore déterminer au moyen de quelles abréviations il y figure :

*equitibus qui militaverunt in ala Siliana (?)
torquata c(ivium) R(omanorum) quae est in Dacia superiore
sub nero ci
vitatem dedit et connubium cum uxoribus quas tunc . . . etc.*

Cette *ala Siliana* a tenu garnison à Gyalu dans le courant du II. siècle et l'on connaît aussi à Magyar-Egregy la pierre tumulaire d'un *vétéran*. Les troupes de Palmyra ont passé probablement chez nous (C. I. L. III. p. 169, num. 840, 845—849, 7801.)

Le diplôme date d'une époque postérieure à l'an 128 de l'ère chrétienne, mais antérieure à l'an 158, c'est à dire à l'époque du partage en deux de la province.

Il faut encore mentionner une *plaque d'argent en forme de feuille, avec l'image en relief d'un aigle*, que nous montrons ici en grandeur naturelle. Cet objet fut trouvé dans la pièce C. Le relief montre un aigle, debout, les ailes étendues, entre deux colonnes, et regardant vers la gauche.

Fig. 38. Plaque d'argent.

Il est certain que le fût de la colonne de droite est cannelé. Près de là se trouve quelque chose, qui ressemble à un serpent, la tête dressée. Mais cela ne peut être déterminé avec exactitude, pas plus qu'on ne peut dire si ces colonnes représentent une *aedicula*, ou bien si elles portent le feu du sacrifice, dont il semblerait que l'on voit la flamme et la fumée au dessus de la colonne au fut cannelé. Il faut en tous cas y voir une distinction militaire, en corrélation avec la *legio V. Macedonica* dont les troupes auxiliaires ont tenu garnison à Porolissum, et dont l'aigle est l'*insigne* spécial, comme le montrent les médailles daciques. Comme distinction militaire elle peut être d'une forme inaccoutumée, mais non pas unique: Studniczka en mentionne de pareilles en Serbie (Arch. epig. Mitt. aus Oest.-Ung. XV. p. 184.)

Un autre exemplaire de l'image en relief d'un aigle avec un serpent Voy. Obergerm.-rhaetischer Limes, Abth. B. Lief. XVIII. Nr. 35. Obernburg, Taf. IV. fig. 2. et p. 28. 5.

Une autre trouvaille remarquable est un relief en terre cuite, trouvé dans la pièce. Nous possédons plusieurs objets de ce genre dans nos collections; il en existe de pareils dans d'autres musées de Transylvanie; en revanche, nous n'avons rien rencontré de semblable dans les musées plus occidentaux. Nous n'en trouvons pas non plus

d'autre mentionné dans la littérature. En Italie nous trouvons; dans les fouilles faites en Etrurie, parmi des objets de l'art étrusque. D'après ce que nous savons jusqu'ici, il en existe deux types: Dans le premier, le sexe des deux formes humaines du relief n'est pas déterminable, à ce type appartient aussi l'objet trouvé par nous. Dans l'autre, un homme et une femme sont assis l'un près de l'autre. Dans l'homme grâce à la foudre qu'il tient dans sa main droite, nous reconnaissons Zeus; la femme assise près de lui est Héra. Ce relief sert d'illustration à une légende grecque (Preller, Griech. Myth. I.³ p. 130) d'après laquelle Zeus et Héra vivaient déjà en état de concubinage à l'époque de Kronos, mais ne

Fig. 39. Relief en terre cuite.

convolèrent que plus tard ou justes noces. Ils avaient donc procédé de même que les soldats ou les vétérans romains.

Les trois trouvailles mentionnées nous démontrent donc que nous avons affaire ici à une habitation de vétéran.

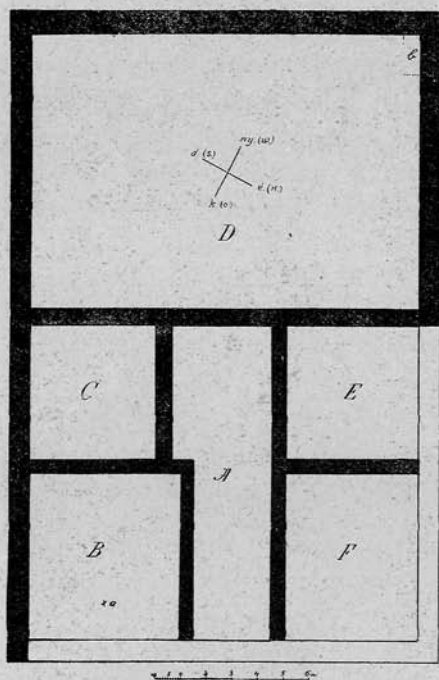
D'autres fouilles et trouvailles moins importantes intéressent plutôt des chercheurs locaux. C'est pourquoi nous ne nous y étendrons pas, et nous contenterons nous d'en annexer ici la reproduction.

Remarquons enfin que d'après le témoignage des découvertes faites, les maisons sont contemporaines: elles ont du être bâties dans la première moitié du deuxième siècle, et étaient encore utilisées dans le troisième siècle.

Rómaikori villa Dezmér határában.

Dezmér neve nem ismeretlen a régészeti irodalomban. Torma Károly innét szerzett az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára számára egy Silvanusnak szentelt oltárkövet. Ugyanő itten római kéjlak, vagy villa létezését sejtette.¹ Sejtése nem volt minden alap nélkül való.

Példa rá az 1. ábra alatt látható villa alaprajza.

1. kép. A dezmeéri rómaikori villa alaprajza.

Fig. 1. Plan de la villa romaine à Dezmér.

Erre is, mint a legtöbb régészeti leletre, a véletlen vezetett. A megboldogult Sándor Imre ny. főszolgabíró és földbirtokosnak a „Berek alatt“ néven ösmert határ részben, a Kriseny határrész mellett Dezmérrre vezető mezei úttól balra, közvetlenül a Berek alján, elterülő szántóföldjén ugyanis egy bizonyos területen az eke kőbe akadt s nem egyszer eltört. A tulajdonosnak kőre lévén szüksége, szerencsére éppen a mondott helyen kezdte azt hányatni.² Szerencsére, mert a követ hányó czigány a mellékelt alapnak éppen a sarkát kezdte meg. Ez természetesen vezette az embert, a mi rövidesen gyanút ébresztett s az esetet bejelentették az E. N. M. Érem- és Régiségtárának, melynek megbízásából még 1903 februáriusának végén és márcziusának elején ásattam e helyen.

Dezmér nem esik messze az egykori Napoca-tól. A hely, hol ennek

¹ Archaeologiai Közlemények V. 1865. p. 13. *Kolozsvár* alatt. C. I. L. III. 863.

² A be nem festett alapfalat az ásátás megkezdésekor már kiásták.

a villának alapjai felszínre kerültek, igen kedves benyomást gyakorolt: háttérben az erdős domb, a Berek, alatt pedig egyre a vízszintesbe menő völgy, melyen a Szamos folydogál végig. A Dezmérre vezető mezei út mellett egy már teljesen elhanyagolt gyógyforrás. Odább Kolozsvár felé, a Csont-hegy alján egy másik, kénes forrás. Mind olyan körülmények, melyek szerencsésen játszhattak közre, hogy itt nemcsak egy villa épüljön, hanem egész villatelep keletkezzék. S csakugyan a Krisenyen nem egy helyütt vet fel az eke köveket, melyek vakolat és cementsmárga nyomait viselik magukon. Ezekkel együtt számos rómaikori cserép- és téglatöredék kerül felszínre. Mind világos bizonyítékául annak, hogy a villa, melynek alapjait feltártam, nem állhatott egész magánosan e tájon. A biztosat természetesen csak az ásások dönthetnék el.

Az öregebb munkások egyre emlegettek valami Prodan Silvan-t, a mi egy köre volt vésvé, mit a Krisiny-en találtak, a hol szerintök koporsót is ástak ki. Az E. N. M. Érem- és Régiséggyűjteményében csakugyan ott van a Tormától említett Silvanus-nak szentelt oltárkö, melynek emléke elferdítve maradt fenn a vidék oláh lakossága között.

Szorosan a kiásott villa alapjánál maradv, terjedelme a külső falak szélességével együtt kb. $25\cdot25 \text{ m.} \times 16\cdot70 \text{ m.}$ Azért körülbelül, mert nem ismerjük biztosan az *ABF* felőli alap szélességét. Ezt u. i. a cigány már kiásta volt, mikor az ásáshoz kezdtem. Biztos támpontom se volt arra nézve, hogy milyen széles lehetett, mert a kerület falai mind különböző szélességűek. A *BCD* helyiségeké 70 cm. , a *D* helyiségé 85 cm. , a *DEF* helyiségeké pedig 80 cm. A belső alapfalak sem egyforma szélesek. Az *A* jobbsó és balsó határfala fél méter széles, a *B* és *C*, valamint az *E* és *F* határfala 45 cm. , a *D* belső határfala 60 cm. széles. Ez az egyik szabálytalanság. A másik abban áll, hogy *A* helyiségnek nincs meg a várható ketté tagolódása. Van egy harmadik is: a *B* és *C* belső határfala nem esik egy vonalba, mint az *E* és *F*-é.

A mi az egyes helyiségek belvilágát illeti: $A = 3\cdot05 \times 12\cdot28 +$

2. kép. „Opus incertum“ a dezmeri rómaikori villa alapfalából.

Fig. 2. Fondement „opus incertum“ de la villa romaine à Dezmér.

0.85×5.28 m., $B = 5.85 \times 6.55$ m., $C = 4.9 \times 5.28$ méter,
 $D = 15.20 \times 10.72$ m., $E = 5.28 \times 5.3$ m., $F = 5.3 \times 6.55$ m.

Nem terjeszkedem ki az egyes helyiségek rendeltetésére. Mindössze két jelenséget említek meg. Az egyik az, hogy a B helyiségben a -val jelzett helyen a felszíntől 27 cm. mélyen 1 m.^2 területen a föld erősen égett volt s ugyaniitt sok csont és egy pár cseréptöredék került felszínre. Mindez valószínűvé teszi, hogy konyhahelyiséggel van dolgunk. Másutt ezt nem tapasztaltam.

D helyiségben mindössze azt figyelhettem meg, hogy b -nél 1.5×0.6 m. terjedelemben vakolattal, cementmárgával, mészszel és kavicscsal vegyes törmelékes földfolt vezetett le az alapok nivójánál 40 cm.-rel lejjebb. Kérdés, van-e jogunk *cisterna* ra gondolni. Mit se leltem itten, a mi ezt a feltevést bármi mértékben is támogathatná. Minden valószínűség szerint későbbi betűrás nyoma lehetett.

Az alapok szerkezetéről a 2-ik kép ad fogalmat. *Opus incertum* ez, melynél alól mindenütt vékony kavicsrétegre rakták a cementmárgával összekötött termésköveket. Ez a kavicsréteg b -nél volt a legvastagabb.

Hátra volna még szólanom arról, hogy milyen emlékek kerültek felszínre az ásatás rendjén. Ezeket az emlékeket anyaguk szerint három csoportra oszthatjuk, u. m. vas-, agyag- és csontholmikra.

Vasból egy néhány épületszeg, egy eszkába, egy lapos karika; agyagból finom iszapolású, vörös, szürke tónusú edénytöredékek, továbbá téglatöredékek kerültek elő; csonteszközt egyet se leltem. A mi csontot találtam, az mind ételmaradékot képvisel.

Külön kell megemlítenem azt, hogy a belső területek kiásása közben egy pár darab durva mivű, őskori cseréptöredéket is vetett fel az ásó.

Dr. Roska Márton.

Villa de l'époque romaine sur le territoire de Dezmér.

(Abrégé.)

Le nom de Dezmér n'est pas inconnu dans la littérature archéologique. Charles Torma procura au Musée National de Transylvanie, pour sa collection de médailles et d'antiquités, un autel consacré à Silvanus, et provenant de là. Il y soupçonna aussi l'existence d'une villa de l'époque romaine.¹ Son hypothèse n'était pas dénuée de fondement. La preuve en est dans le plan de villa de la fig. 1., que j'ai mise à jour dans le territoire de Dezmér, à l'endroit nommé „sous Berek“, en 1903.

Sa surface, y compris la largeur des murs extérieurs, est de 25,25 × 16,70. Les murs d'enceinte sont tous d'épaisseur différente. Ceux des pièces *BCD* ont 70 cm., ceux de la pièce *D* 85 cm. 5., et ceux des pièces *DEF* 80 cm. Les murs de fondement n'ont pas non plus une épaisseur uniforme. Les gros murs de gauche et de droite de *A* ont 50 cm., celui séparant *B* de *C*, de même que celui séparant *E* de *F* ont 45 cm. et le mur limitant intérieurement *D* a 60 cm. d'épaisseur. C'est là la première irrégularité. La deuxième consiste en ceci, que la pièce *A* n'est pas cloisonnée en deux, comme on devrait s'y attendre. Il existe enfin une troisième irrégularité: les murs limitant intérieurement *B* et *C* ne sont pas sur un même alignement.

Comme important, je note que dans la pièce *B*, à l'endroit marqué *a*, le sol a été fortement brûlé sur une surface de 1 m² et sur une profondeur de 27 cm., et qu'on y trouve beaucoup d'ossements et quelques tessons de terre cuite. Il est vraisemblable que nous avons affaire ici à la cuisine.

En outre, dans la même pièce *D*, au point *b*, le sol, sur une surface de 1,50 × 0,60 était mélangé de débris de crépis, de ciment marneux, de chaux et de cailloux. Ces débris s'étendent en profondeur

¹ Archaeologiai Közlemények. V. 1865. p. 13 sous le nom: *Kolozsvár*. C. I. L. III. 863.

² Les murs de fondement non teints avaient déjà été mis au jours au commencement des fouilles.

jusqu'à 40 cm. plus bas que le niveau des fondements. Avons-nous le droit de croire ici à l'existence d'une cisterna? Nous n'avons rien trouvé qui vînt appuyer cette hypothèse. C'est plutôt le résultat d'un enfouissement ultérieur.

La fig. 2. nous donne une idée de l'appareil des fondement. C'était un *opus incertum*, ou l'on entassait par en dessous, sur une couche mince de cailloux, des moellons cimentés avec un ciment marneux. La couche de cailloux avait en *b* l'épaisseur maximum.

Voici l'ouverture intérieure des diverses pièces :

$A = 3,05 \times 12,28 + 0,85 \times 5,28$ $B = 5,85 \times 6,55$ $C = 4,9 \times 5,28$
 $D = 15,20 \times 10,72$ $E = 5,28 \times 5,30$ $F = 5,30 \times 6,55.$

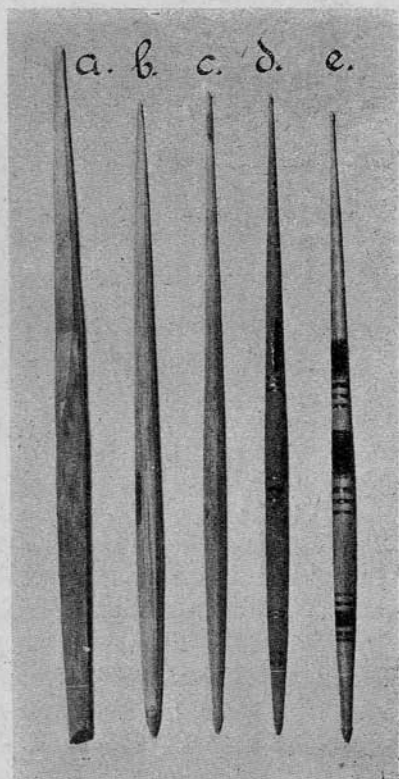
Au cours des fouilles nous mîmes au jour quelques clous, un crampon, un anneau, le tout en fer; en outre quelques fragments de terre cuite d'une pâte fine de tons rouges et gris; enfin quelques débris de tuile. Les os trouvés représentent des restes de repas.

A tárgyi néprajz köréből.

A néprajz terén munkálkodóknak egyik fontos feladata a falusi kis mesterségek termékeinek felgyűjtése, nyelvkészletének feljegyzése. Kétségkívül tanulságos és úgy az iparművesség, mint a nyelvészet szempontjából eléggé nem értékelhető dolog. Csak például említem meg, hogy míg az asztalosok feltűnően sok idegen elnevezést használnak, addig szűcsiparosainknál kizárólag magyar elnevezéseket találunk úgy a szerszámokra, mint a szűcstermékekre, valamint a díszítő elemekre is.

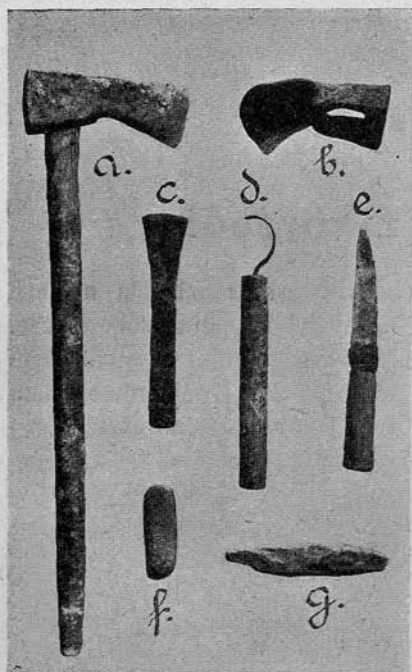
A nemzetiségektől lakott vidékeken, mint pl. Erdélyben, az sem mellőzhető szempont, hogy az oláh a kovácsot *kávács*-nak, a szabót *szabău*-nak, a tímárt *tyimárj*-nak, a szűcsöt *szucs*-nak, az asztalost *asztălus*-nak hívja, a korongot *kring*-nek, a vésőt *viséu*-nak, a czirkalmat *czirkălum*-nak nevezi.

Harmadik éve múlt, hogy Szolnokdoboka vármegye néprajzának felgyűjtését végzem. Az ősrégészettel való foglalkozás arra tanított, hogy a tárgyi néprajz terén csak akkor végzünk tökéletes munkát, ha az egyes tárgyakat megmunkálásuk különböző fokozatain is bemutatjuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy a szemléltetve való tanítás így sokkal intenzívsabb, az ily módon bemutatható tárgyak, mint analógiák, megbecsülhetetlen útbaigazításokkal szolgálnak különösen az őskor kézművességének a technika szempontjából való megoldására.

1. kép. Az orsószár megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 2. Degrés successifs de la fabrication de tiges de fuseaux.

2.kép. Az orsógomb, orsósászár, tekenő, tál, kalán készítéséhez szükséges eszközök.

Fig. 2. Outils servant à la fabrication de tiges de fuseaux, de fusaïoles, de cuillers, de pétrins et d'écuelles.

Eleddig az orsósászár, orsógombot, a fa evő és vízivó kanalat, tekenőt, fatálat, két kosár-typust, puliszkaverőt, laskanyújtót, vetéltöt és bocskort mutathatom be megmunkálásuk egyes fokozatain. Mindezek, a bocskor kivételével, a falusi cigány keze alól kerülnek ki. A maga bocskorát csaknem minden harmadik ember el tudja készíteni. Orsót, tekenőt, fakanalat, fatálat stb. a cigánytól vásárol. Magam is cigányokkal készíttettem el a fent felsorolt tárgyakat.

Ezúttal csak az orsósászár, orsógombot, fa evő- és vízivó-kanalat, fatálat, tekenőt (mindkettőt kisebbített kiadásban), a puliszkaverőt, laskanyújtót, melyek öt-öt megmunkáláson mennek keresztül és a vetéltötnek egyik legegyszerűbb formáját melyre a cigány csak három munkát tesz, és a bocskort mutatom be. Adom egyúttal azoknak a szerszámoknak a képét is, a melyekkel ezek a tárgyak készülnek.

1. Orsósászár.

(1. kép.)

A cigány előre hasogat magának fejszével (2 kép *a*) olyan fapálczikákat, milyent, mint első megmunkálási fokon állót (1. kép *a*) alatt mutatok be. Ezt azután késsel (2. kép *e*) addig faragja, míg nagyjából eléri az orsósászár formáját (1. kép *b*), egyúttal pergetéssel kítapasztalja egyenes voltát. Ekkor az orsósászár a második megmunkálási fokon készen ven. Következik a harmadik, a mely komplikáltabb is, több munkát is kíván. Ehez szükséges az ú. n. cigányeszterge (3. kép *a*) és egy lapos véső (2. kép *c*). A cigány ráteszi a második megmunkálási fokon álló orsósászárát az esztergára, a vonóval forgatja (3. kép *b*), a lapos vésővel pedig addig munkálja, míg a szükséges alakot eléri (1. kép *c*).¹

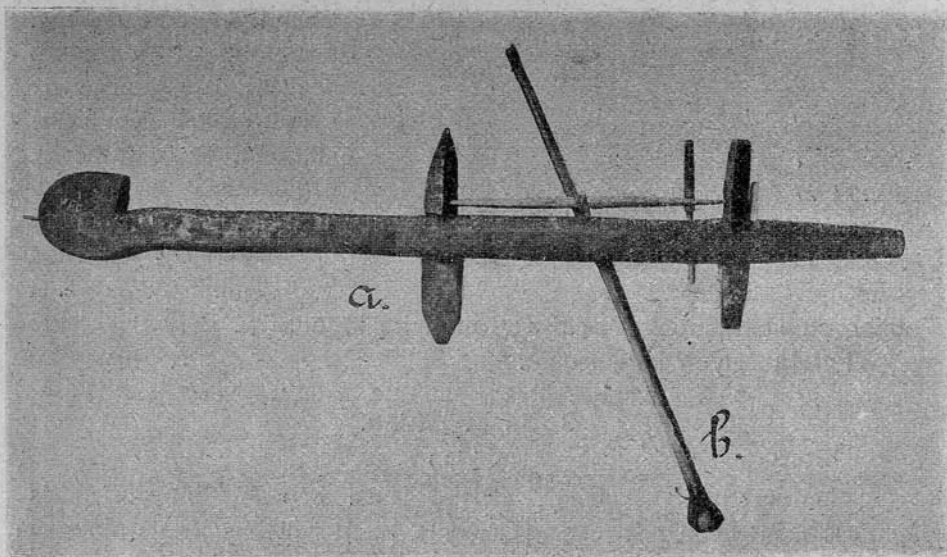
¹ 2. kép *f*) = fenkő, *g*) = sorvevő kő, a fejsze, véső és kanálvájó kifenésére.

Az orsósár így a harmadik megmunkálási fokon voltaképpen készen volna, de díszíteni szokták. Még pedig kétféleképpen. Egyszerű ácsplajbászszal és vadalmagombával. Az orsósár még mindig az esztergán van, mikor készítője az ácsplajbászszal köröket rajzol rá. Ez a negyedik megmunkálási fok (1. kép *d*). Az ötödik megmunkálási fokon (1. kép *e*) a vadalmagombát tartja az orsósárhoz s a plajbászszal rajzolt körök közé lapos sávokat von azon. Készítettem Felsőkosályon.

2. Orsógomb.

(4. kép.)

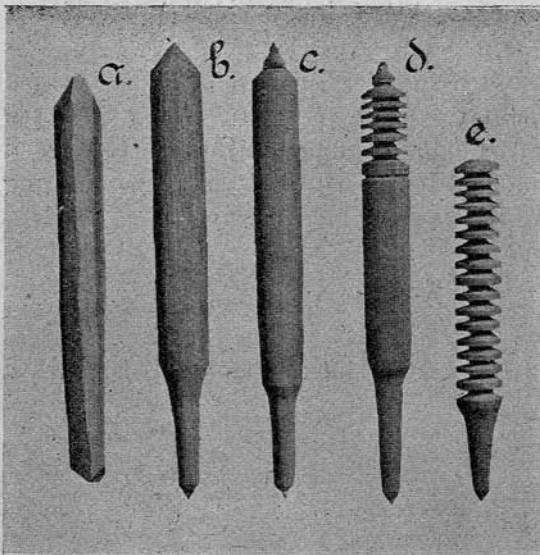
Öt megmunkálási fokon megy keresztül az orsógomb is. Erre a

3. kép. Czigányeszterga (a) és vonó (b), az esztergán orsósár.

Fig. 3. Tour de tzigane (a) et l'archet (b); sur le tour une tige de fuseau.

czélra a legalkalmasabb a jegenyefa. Az első megmunkálási fokon (4. kép *a*) fejszével szokás kinagyni a fát. A másodikon pedig (4. kép *b*) a cigány a késsel egyenletesebben megfaragja. Ekkor rákerül a cigányesztergára, a hol a harmadik megmunkálási fokon az orsósárnál említett vésővel adja meg neki a végső simítást (4. kép *c*). Ezzel előkészítette a fát annyira, hogy a véső segítségével aránylag rövid idő alatt kivési a hengeres fából az orsókarikákat, vagy gombokat (4. kép *d*). Ezt a kivést az egész fán elvégzi, (4. kép *e*), azután az egyes karikákat egyszerűen lecsavarja a hengerről s az orsósárra erősíti. A mennyiben az orsógomb nyílása nem volna megfelelő, a késsel segít azon.

4. kép. Az orsógomb megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 4. Degrés successifs de la fabrication de fusaioles.

Megjegyzendő, hogy a fának egy kissé nyirkosnak kell lennie, különben a kivésett karikákat nem fejtheti le könnyen a hengeres fa belsején a kivésés után maradt csapról. Nyirkos fánál hihetetlen könnyűséggel és gyorsasággal megy az.

Ez a munka látszólag igen hosszadalmas. Valójában igen gyorsan megy. A legtöbb helyen a gomb lefejtését az asszony, vagy rajkók végzik, ők is illesztik bele az orsósárba. Érthető tehát, hogy a teljesen felszerelt orsót egy pár filléért képesek áruba bocsájtani. Szerepe lehet

ebben annak is, hogy a faanyag többnyire lopott.

Felsőkosályon készítettem.

3. Fa evőkalán.

(5. kép.)

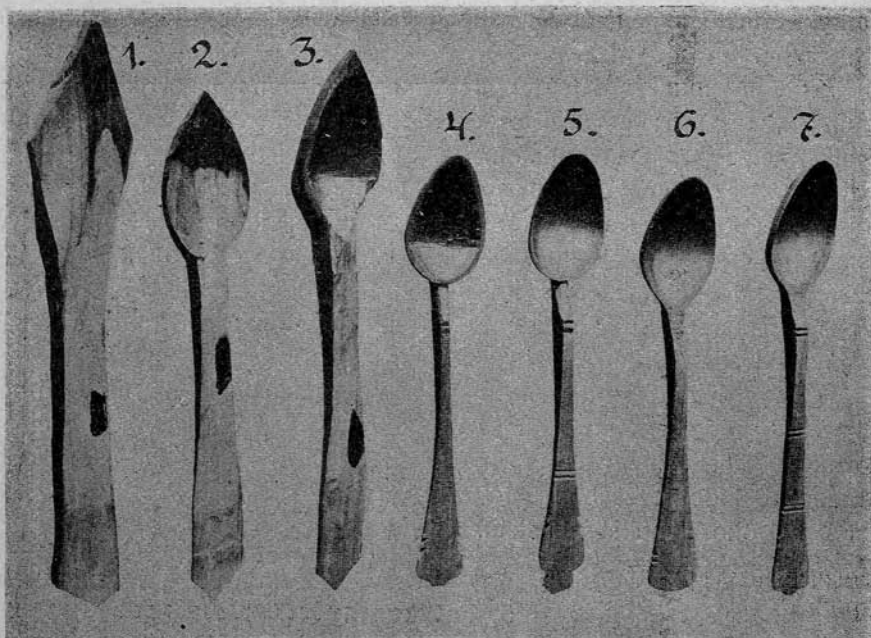
Nemcsak azért általános, mert a falusi nép legkönnyebben és legolcsóbban jut hozzá, hanem azért is, mert állítólag a tejspuliszka sokkal jobb ízű, ha fakanállal eszik, mintha lemez, vagy czin stb. kalánnal ennék. Valószínűbb, hogy itt is a szokás hatalmával, konzervatívizmussal állunk szemben.

Öt megmunkálási fokon megy keresztül s négy eszköz szükséges hozzá: a fejsze, kés, favájó fejsze és kanálvájó.

Az első megmunkálási fokon a jegenyefának formát ad a cigány (5. kép 1.) A második megmunkálási fokon (5. kép 2.) ezt a formát fejszével tovább tökéletesíti. A harmadikon (5. kép 3.) kivájja a favájó fejszével (2. kép *b*), a negyediken (5. kép 4.) késsel tovább idomítja, az ötödiken (2. kép 5. 6. 7.) a kivájást a kalánvájóval (2. kép *d*) egyenletessé teszi.

A képen bemutatott példák egyszerű bevágásokkal vannak díszítve. Ezeket a bevágásokat a cigány a negyedik megmunkálási fokon végezte el, mikor a késsel tovább idomította a kanalakat.

Felsőkosályon csináltattam.

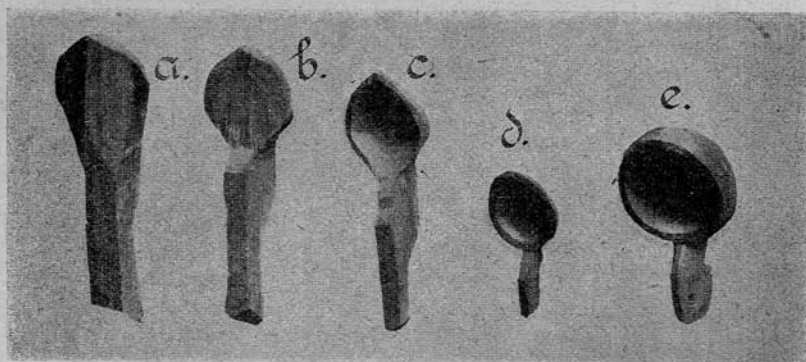

5. kép. A fa evőkalán megmunkálása különböző fokozatain.
Fig. 5. Degrés successifs de la fabrication de cuillers en bois.

4. Fa vízivókalán.

(6. kép.)

Nemcsak a pásztoréletben, de a házi használatban is ott látjuk. Megtaláljuk csorgóknál, kútaknál is, hogy az arra menők kényelmesebben ihassanak. Ez utóbbi szokás azonban egyre szórványosabb lesz,

6. kép. A fa vízivókalán megmunkálása különböző fokozatain.
Fig. Degrés successifs de la fabrication de cuillers à eau, en bois.

minek érthető magyarázatát abban találhatjuk meg, hogy lába szokott kelni.

Öt megmunkálási fokon megy keresztül, mint az evőkanál, megmunkálása is ugyanazokkal az eszközökkel és ugyanazon módon történik. A 6. kép *a*) alatt mutatom be, a mint a cigány fejszével megadta nagyjából a formáját. A második megmunkálási fokon ugyancsak a fejszéjével tökéletesbíti ezt (6. kép *b*), a harmadikon a favájó fejszével azonképpen vájja ki, mint az evőkanalat (6. kép *c*). Ezután jön a kés szerepe. (Negyedik megm. fok, 6. kép *d*). Megjegyzem, hogy a nyele vastagon marad, hogy mikor az ötödik megmunkálási fokon a kanálvájóval kivájja (6. kép *e*) el ne törjék.

Ez a legegyszerűbb formája a vízivó-kanálnak. A díszesebbek átmennek még egy megmunkálási fokon. Ez a díszítés, a mi jelentkezik a kanál felületének czifritásában és a nyélnek különlegesebb, díszesebb kidolgozásában.

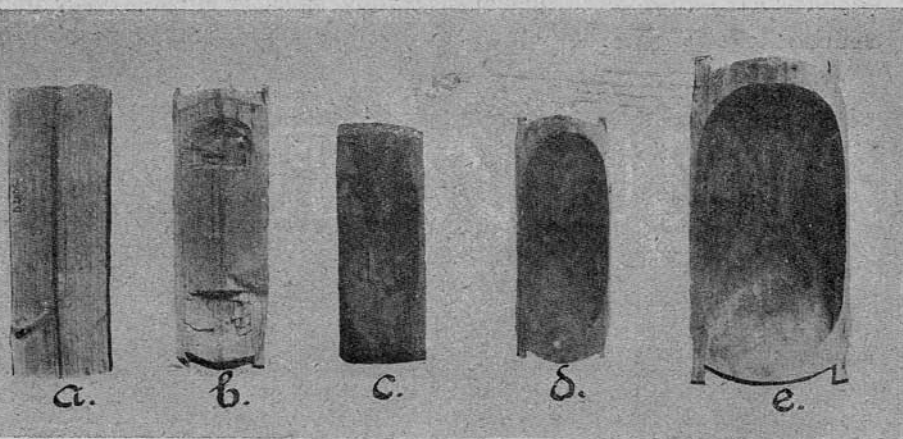
Felsőkosályon készítettem.

5. Fatekenő.

(7. kép.)

Felsőkosályon készítettem el a fatekenő kisebbített kiadását. Négy megmunkálási fokon megy keresztül, míg elkészül.

Első sorban is fejszével tekenőformát adnak a 7. kép *a*) alatt látható s előre kihatott fának (7. kép *b*), azután pedig a favájó fejszével kivájják. (Itt az első megmunkálási fokon álló példánál a kivájás meg-

7. kép. A fatekenő megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 7. Degrés successifs de la fabrication de pétrins en bois.

kezdése is meg van.) Az így kivájt fa adja a teknőt a második megmunkálási fokon. (7. kép *c*). Ezt azután késsel dolgozza tovább a cigány, míg eléri a 7. kép *d* alatt látható formát, mely a tekenőt a harmadik megmunkálási fokon tünteti fel. A negyedik megmunkálási fok abban áll, hogy az előbb durván kivájt tekenőt a kanálvájóval tökéletesebben kivájja (7. kép *e*).

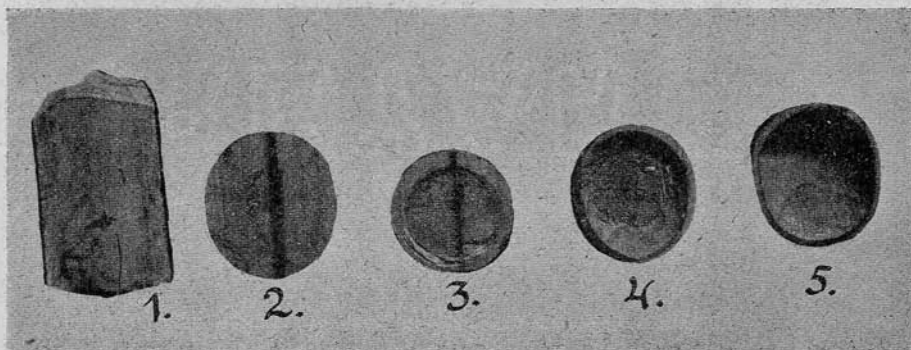
6. Fatál.

(8. kép.)

Ez is Felsőkosályon készült s négy megmunkálási fokon megy keresztül.

Az elsőn a 8. kép 1. alatt látható, előre lehasított fából fejszével tálformát farag (8. kép 2). A másodikon ezt favájó fejszével kivájja (8. kép 3.), a harmadikon az így kivájt tál peremét késsel egyenletessé teszi (8. kép 4.), az ötödiken pedig kanálvájóval adja meg neki a végső simítást (8. kép 5.). Az itt bemutatott tál kisebbitett kiadásban készült s a második megmunkálási fokon álló példánál a favájó-fejszéval való kivájás megkezdése látható.

Teljesen úgy készül tehát, mint a tekenő.

8. kép. A fatál megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 8. Degrés successifs de la fabrication d'écuelles en bois.

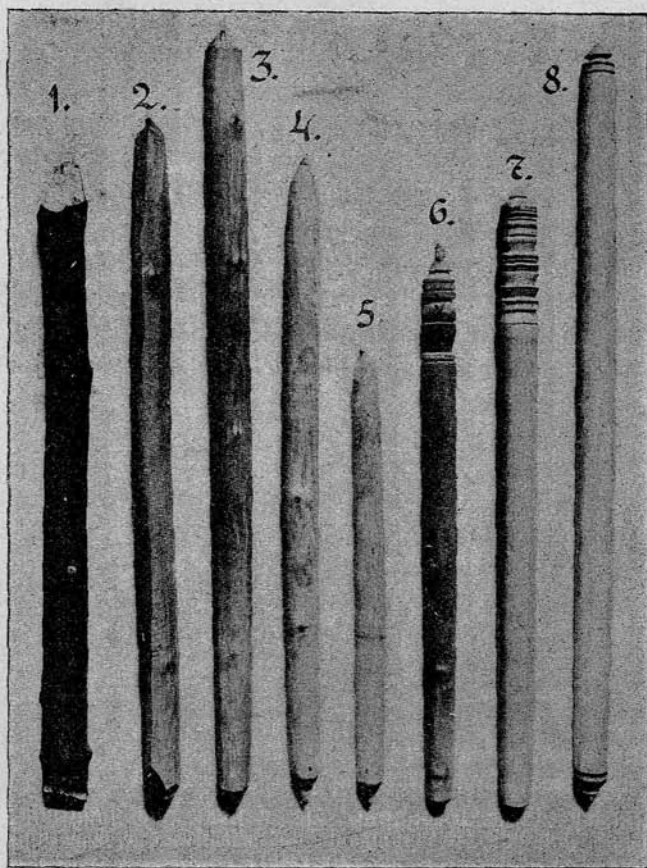
7. Puliszkakeverő.

(9. kép.)

A puliszka az erdélyi oláhnak nemzeti és leggyakoribb étele. A keveréséhez szükséges eszközt is a cigány állítja elő. Öt megmunkálási fokon megy keresztül és előállításához a fejszét, kést, cigányesztergát, lapos vésőt használják.

A 9. kép 1. alatt a fát látjuk, melyből készül. Először is a fejszének

jut szerepe. Ezzel dolgozza ki a cigány a fát, míg a kellő vékonyságot eléri (9. kép 2.) Azután a késsel ad neki tökéletesebb és egyenletesebb formát (9. kép 3), miáltal a fa átesett a második megmunkálási fokon. Most aztán rákerül a fa a cigányesztergára, a hol a lapos véső segítségével dolgozza ki annyira, hogy a használhatóságát tekintve, teljesen

9. kép. A puliszkakeverő és laskanyújtó megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 9. Degrés successifs de la fabrication de rouleaux à gaudes et de rouleaux à nouilles.

megfelelne rendeltetésének (9. kép 4.). Ilyen három megmunkálási fokon álló puliszkakeverő van is használatban bőséges számban. Egyik embert a szegénysége, a másikat a fősvénysége, a harmadikat egyszerűsége nem engedi, hogy tökéletesebben, izlésesebben, díszesebben előállított puliszkakeverőt vegyen magának.

Az annak rendje és módja szerint készült puliszkakeverőre azonban még két munkát tesz a cigány. Mind a kettő voltaképpen díszítés. Az egyik (negyedik) megmunkálási fok (9. kép 6.) abból áll, hogy a cigány a laposvéso segítségével bevágásokat eszközöl a puliszkakeverő egyik végén s ezekkel tagolja azt. A másikkal találkoztunk az orsószárnál, mikor említettük, hogy annak ötödik megmunkálási fokán ácsplajbászszal rajzol rá köröket a cigány. Ugyanez az eset a puliszkakeverőnél is az ötödik megmunkálási fokon (9. kép 7.) Magyarköblösön készíttettem.

8. Laskanyújtó.

Megmunkálása éppen úgy és azokkal az eszközökkel történik, mint a puliszkakeverőé. Egy kész példát mutatok be 9. kép 8. alatt. A kettő között csak abban van eltérés, hogy a laskanyújtó természetesen hosszabb és hogy ennél a puliszkakeverő egyik végén látható tagoló bevésések helyett mind a két végén gombosan vésett. Ez a gomb lehet díszítő tag is a laskanyújtón. Készítője azonban nem tekinti díszítésnek. Arra való, hogy rá zsinetet lehessen kötni s hogy ettől fogva a laskanyújtó felakasztható legyen.

Itt említtem meg a 9. kép 5. alatt látható példát. A cigány ezt zsidó laskanyújtónak mondja. Voltaképpen nem egyéb, mint a laskanyújtó kisebbített kiadása a harmadik megmunkálási fokon.

Magyarköblösön készíttettem.

9. Vetélő.

(10. kép.)

Az eddig bemutatott holmiknál sokkal primitivusabb. Formája a legegyszerűbb. Előállítás is valamennyi között a legkönnyebb és a leggyorsabb. Voltaképpen csak három megmunkálási fokon megy át míg elkészül. Készítéséhez szükséges a fejsze, favájó-fejsze és a kés.

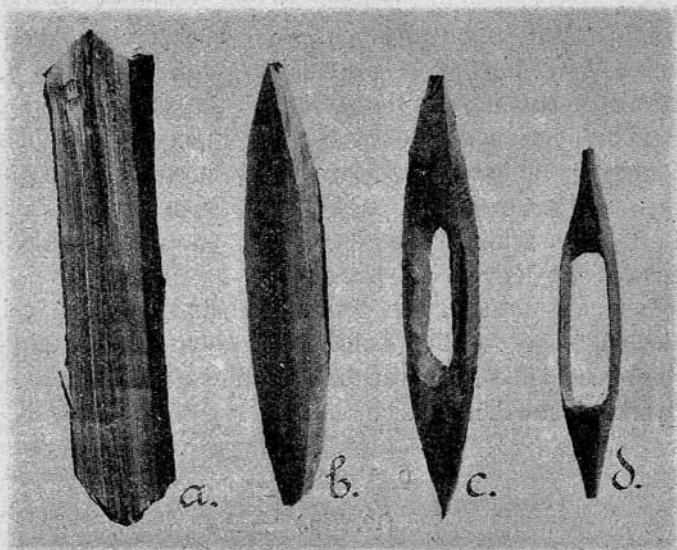
A cigány az arra alkalmas fából (10. kép *a*) fejsze segítségével kifaragja nagyjából a vetélőt. (Első megmunkálási fok 10. kép *b*). A favájófejszével kivájja, minek elvégzése után előttünk áll a vetélő a második megmunkálási fokon (10. kép *c*). Következik erre a vetélő végső kidolgozása késsel. Ezzel tünteti el a faragási egyenetlenségeket, ezzel adja meg a vetélő belső felén a kivájás után szükséges végső simítást s ugyancsak ezzel vágja ki a csőtartó pálczika megerősítésére szükséges lyukakat is (10. kép *d*).

A magam részéről hajlandó volnék különbséget tenni, külön megmunkálási fokon állónak tekinteni a vetélőt, míg a csőtartó pálczika részére nem készült el rajta a fent említett lyuk. Ez volna a harmadik

megmunkálási fok. A negyedik megmunkálási fokon állana a vetélő, ha elkészült rajta a csőtartó pálcza számára szükséges lyuk is.

Tekintettel pedig arra, hogy a vetélőt sok esetben díszíteni szokták, az olyan vetélőt, amelyen díszítés is van, még pedig egyfajta díszítés (pl. égetés, bemetszés stb.), az ötödik megmunkálási fokon állónak tekinthetjük. Az olyant pedig, a melyen két fajta díszítés van, azt a hatodik megmunkálási fokon állónak vehetjük.

A most bemutatott példánál, melyet Magyaroklőblösön készíttettem, ugyanaz a kép adja a vetélőt a harmadik és negyedik megmunkálási fokon.

10. kép. A vetélő megmunkálása különböző fokozatain
Fig. 10. Degrés successifs de la fabrication de cannetes.

10. Bocskor.

(11. kép.)

Bár a csizma meglehetősen háttérbe szorította, viselése mégis eléggé tartja magát. Vidékek szerint változni szokott. Az alábbiakban a magyarköblösi paraszt bocskorának készítését írom le a megfelelő képek kíséretében.

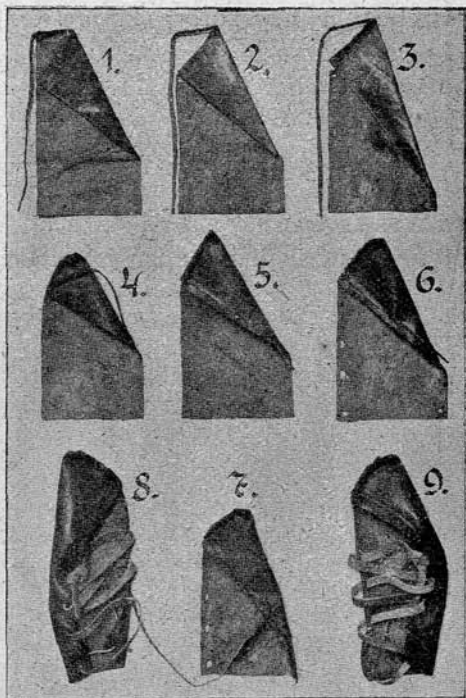
Szükséges ehhez természetesen a bocskorbőr, melyet a paraszt készen vásárol. Eszközökül pedig egy kés (12. kép 4.), vagy kaczor, az ú. n. bocskorár (12. kép 3.) szolgál, melyet bármely más ár, sőt az orsószár, vagy hegyes pálczika is pótol; egy keskeny véső (12. kép 2.) s végül

egy kalapács, mit rendszerint a kaszaverő kalapács pótol (12. kép 1.)

A kettéhajtott bocskorbőrt a paraszt vízbe áztatja s a kés-sel, vagy kaczorral középpütt kettévágja. Az egyik félből a jobb, a másiktól a bal lábra való bocskor készül.

A legelső teendő abból áll, hogy a téglalap alakú fél-bocskorbőrt olyanformán hajtja be az elülső jobb, vagy bal sarkánál fogva, a szerint, a mint a jobb, vagy a bal lábra való bocskort akar az illető készíteni, hogy a szélén egy pár milliméternyi a 11. kép 1. alatt látható szíjt levághatására fennmaradjon. Mikor ezt a szíjat a képen látható módon levágta, készen van a bocskor az első megmunkálási fokon. A második rendjén a behajtás után a sarkon fennmaradó háromszög alakú bőrdarabot, mint teljesen

hasznavehetetlent, levágja (11. kép 2). Következik a harmadik, vagyis a bocskor orrának átlyukasztása (11. kép 3.), mi úgy történik, hogy a keskeny-véső és kalapács segítségével annyi lyuknak való helyet üt át, a mennyi a kocskor nagyságához mérten szükséges. Ezeken az átötött hosszúkás lyukakon nem lehetne áthúzni a bocskor befűzésére szolgáló s az első megmunkálási fokon levágott szíjat. Arra való az ár, hogy ezzel a lyukakat megelőző nagyságra kitágítsa. A negyedik megmunkálási fokon megtörténik a bocskororr befűzése (11. kép 4.). Ez az első átfűzés, melyet az ötödik fokon egy másik követ, még pedig kettősen, a bocskor jobb, vagy bal oldalán (itt [11. kép 5.] jobb lábra való gyermekbocskoron természetesen a jobb oldalán). Ha ez készen van, a hatodik megmunkálási fokon megtörténik a bocskor lábra erősítésére szolgáló szíj számára való lyukak kivágása késsel, mit úgy eszközöl a paraszt, hogy a megfelelő helyeken betűri a bőrt s kivág belőle a fűzőszíj szélességének megfelelő darabkákat (11. kép 6.) A hetedik megmunkálási fokon a magából a bocskorból kivágott s jó

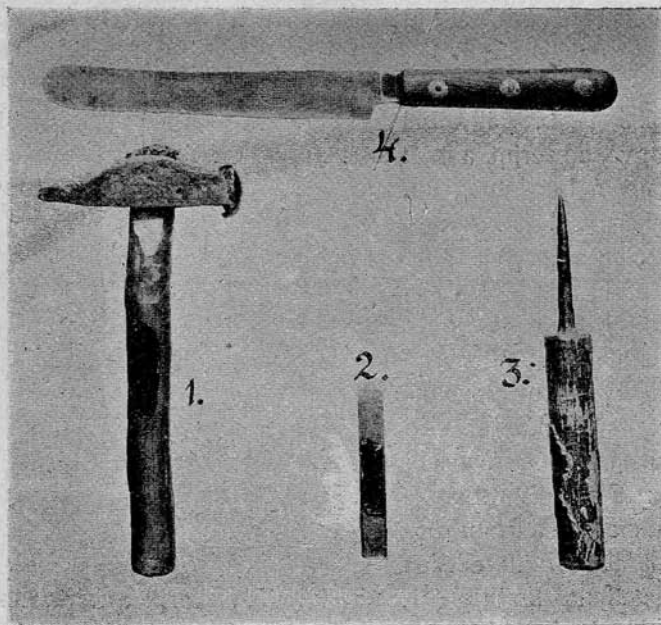

11. A bocskor megmunkálása különböző fokozatain.

Fig. 11. Degrés successifs de la fabrication des sandales à courroie nommées *bocskor*.

részében a bocskororr bevarrására szolgáló szíj szabadon maradt végéhez hozzáköti a paraszt azt a szíjat, a melynek segítségével a bocskort a lábra felkötik (11. kép 7). Ezt a szíjat a legtöbb esetben kendermadzag is pótolja.

A Magyaroklósön ily módon készült bocskorok minden cifraság nélkül valók. Szórványosan előfordulnak olyanok is, melyeknél cikk-czakkos bevágások vannak. Az itt 11. kép 7. alatt bemutatott példa éppen ilyen. Ez tehát voltaképpen nyolcz megmunkálási fokon ment keresztül.

12. kép. A bocskor készítéséhez szükséges eszközök.

Fig. 12. Outils servant à la fabrication de sandale nommée *bocskor*.

A bocskor elkészítését a jobb lábra való gyermekbocskoron mutattam be. Azért nem férfi-bocskoron, mert ez egy kicsit sokba került volna.

A 11. kép 8. és 9. alatt mutatom be a férfi-bocskort úgy, a mint az fel van kötve. Az 8. sz. a jobb, az 9. sz. pedig a bal lábra való.

* * *

E tárgyak készítésének leírásával nem pusztá közlést óhajtottam végezni. Célom volt vele. Ez a cél nem lehetett más, mint az érdeklődésnek felkeltése. Alig van Magyarországon falú, a melyben ne akadna olyan kis mesterember, kinek készítményeit ne lehetne a különböző megmunkálási fokon bemutatni.

Magam voltaképpen csak a kezdet kezdetén vagyok a most ismertett dolgokkal. Bizom benne, hogy rövidesen gazdagabb sorozatokkal számolhatok be. Hiszen, hogy többet ne említsek, ott van a paraszt fazakas, ott sok községben a kosárfonó stb. Ezek készítményei mind olyan természetűek, hogy nagyon is kívánatos azokat a megmunkálásuk egyes fokozatain látni, bemutatni. Hogy pl. a fazakastermékek ily módon való bemutatása milyen tanúlsággal járhat csak az őskori kerámika technikájára nézve, azt, úgy vélem, fölösleges is hangsúlyoznom. Egy kis jóakarát, türelem, mert bizony türelem kell hozzá, hogy az ember kibőjtölje, míg a gyanakvó paraszt egy-egy holmit elkészít, mindent meghoz. A költséget nem említem. Különösebb említésre sem érdemes. Mindössze az egyes holmik készítésénél használt eszközök megszerzése járhat egy kis nehézséggel. Kenyérkereseti tárgyak azok, miktől nem szívesen válik meg senki. Mindenütt lehet azonban ócska szerszámot találni, a mi bemutatásra tökéletesen elég, aztán utána is lehet csináltatni azok jó részét. Végső esetben a be nem szerezhetőkről készült fénykép is megteszi a szolgálatot.

Vajha mielőbb minél többen még szebb eredményekről számolhatnának be, mint a milyenekkel magam a dolgot megkezdttem.

Dr. Roska Márton.

Sur l'étude ethnographique des objets manufacturés.

(Abrégé.)

L'étude préhistorique nous montre que nous ne pourrions produire un travail complet dans le domaine ethnographique, qu'à condition de représenter les degrés successifs de la fabrication des objets étudiés. Les objets ainsi examinés nous fourniront de nombreux points de repère pour l'étude de la technique manuelle de l'archéologie préhistorique.

A titre d'exemple, je montre ici les degrés successifs de fabrication de certains objets du comitat de Szolnok-Doboka, et je dessine aussi les outils qui servent à la fabrication de ces objets.

1. *Tige de fuseau* (fig. 1.) Le tzigane prépare avec sa hache (fig. 2. *a*) des baguettes, (fig. 1. *a*), qu'il taille au couteau (fig. 2. *e*) jus-qu'à ce qu'il obtienne la forme du fuseau (fig. 1. *b*). Il place ensuite celui-ci sur le tour de tzigane (fig. 3. *a*), sur lequel il le tourne avec l'archet (fig. 3. *b*) et l'entaille avec un ciseau plat (fig. 2. *c*)¹ jusqu' à ce qu'il atteigne la forme (fig. 1. *c*), ou troisième degré de fabrication. Les quatrième (fig. 1. *d*) et cinquième (fig. 1. *e*) degrés consistent à orner le fuseau par le crayon du charpentier et par des agarics (*Agaricus squarrosus*).

2. *Fusaïole* (fig. 4.) On donne d'abord au bois une forme grossièrement cylindrique, (fig. 4. *a*), et l'on égalise ensuite au couteau (fig. 4. *b*). En troisième lieu, on donne, au moyen du ciseau plat, sur le tour de tzigane, le dernier poli (fig. 4. *c*). En quatrième lieu, on découpe au moyen du même ciseau la rondelle (fig. 4. *d*) que l'on détache finalement du cylindre (fig. 4. *e*).

3. *Cuiller à bouche, en bois* (fig. 5.) Le tzigane donne d'abord à coups de hache une forme de cuiller, au bois (fig. 5. n. 1), forme qu'il perfectionne encor à la hache, (fig. 5. n. 2). En troisième lieu, il entaille (fig. 5. n. 3) avec l'herminette (fig. 2. *b*), en quatrième lieu il façonne au couteau (fig. 5. n. 4), enfin, avec la gouge (fig. 2. *d*) il achève l'entaillage (fig. 5. n. 5).

¹ Sur la fig. *f* est une pierre à aiguiser, *g* une affiloir, pour l'affilage de la hache, du ciseau et de la gouge.

4. *Cuiller à eau, en bois* (fig. 6.) Se fait avec les mêmes outils, et de la même façon que la cuiller à bouche.

5. *Auge de bois* (fig. 7.) Le tzigane donne d'abord au moyen de la hache la forme d'une auge au bois, (fig. 7. *b*) entaille ensuite avec l'herminette (fig. 7. *c*) façonne en troisième lieu au couteau (fig. 7. *d*) achève enfin le façonnage avec la gouge (fig. 7. *e*).

6. *Écuelle de bois* (fig. 8.) Se fait avec les mêmes outils, et de la même façon, que l'auge.

7. *Rouleau à gaude (bouillie de maïs)* (fig. 9.) Nous voyons (fig. 9 n. 1) l'arbre servant à la fabrication. Au premier stade, l'arbre est taillé à la hache jusqu'à la minceur voulue, (fig. 9 n. 2.) au deuxième stade est façonné (fig. 9. n. 3.), est, en troisième lieu, égalisé sur le tour de tzigane au moyen du ciseau (fig. 9. n. 4.) Le quatrième stade consiste à entailler des ornements au moyen du ciseau plat (fig. 9. n. 6.) et le cinquième, à y faire des dessins avec le crayon de charpentier (fig. 9. n. 7.)

8. *Rouleau à nouilles* (fig. 9. n. 8.) Se fait de la même façon, et avec les mêmes outils, que le rouleau à gaude.

Dans la fig. 9. n. 5, nous voyons un troisième stade de fabrication du rouleau à nouilles, que le tzigane appelle rouleau juif à nouilles.

9. *Cannette* (fig. 10.) Le tzigane donne au bois (10. *a*) la forme extérieure d'une cannette au moyen de la hache (fig. 10. *b*), l'entaille ensuite avec l'herminette (10. *c*) et le façonne enfin au couteau (fig. 10. *d*).

10. *Sandale spéciale à courroie, nommée bocskor*. (fig. 11.) Il faut pour les fabriquer, le cuir à sandales, que le paysan achète tout prêt. Comme outils, il emploie un couteau (fig. 12. n. 4.) ou serpette, une alène (fig. 12. n. 3) ou à son défaut la tige du fuseau, un burin étroit (fig. 12. 2) et un marteau (fig. 12. 1). Le travail se fait en sept stades. Le paysan replie le cuir, le trempe dans l'eau, puis le coupe en deux au couteau. La demi pièce de cuir, de forme rectangulaire, est ensuite repliée, de façon à laisser sur le bord quelques millimètres pour pouvoir découper les courroies (fig. 11. n. 1). Ensuite le paysan découpe, comme inutilisable, le morceau de cuir, de forme triangulaire, restant à l'angle (fig. 11. n. 2) en troisième lieu, il perce le bout de la sandale avec le burin et l'alène (fig. 11. n. 3), en quatrième lieu il y passe des lacets (fig. 11. n. 4) en cinquième lieu il fait encore un entrelacement double au bout de la sandale (fig. 11. n. 5), en sixième lieu il prépare les trous pour les lacets du pied (fig. 11. n. 6) enfin il y fixe les courroies devant serrer la jambe (fig. 11. n. 7). Dans la même figure, au n. 8. 9. nous voyons un bocskor d'homme pour le pied droit, et au n. 9 un autre pour le pied gauche, tels qu'ils sont attachés à la jambe. Les num. 1—7 représentent la fabrication d'un bocskor d'enfant, pour la jambe droite.

Kisselyki éremlelet.

1909 szeptember hó 16-án Nagy-Küküllő vármegye közigazgatási bizottsága nevében Apáthy főispán megküldötte az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának a Nagy-Küküllő megyében Hermann János kisselyki lakós háztelkén talált 3491 gr. súlyú éremleletet.

Az éremleletet intézetünk feldolgozta és munkájának eredménye a következőkben foglalható össze:

Az éremlelet egyike az erdélyi részekben gyakrabban előkerülő éremleleteknek. Tartalmazott összesen 4790 drb. ezüst és 2 drb. arany érmet. A lelet javarésztét újkori magyar és külföldi érmek teszik tekintélyes számú középkori érem társaságában.

És pedig: *erdélyi* ezüst érem Báthori Zsigmond, Bocskai István, Báthori Gábor, Bethlen Gábor idejéből 36 drb., *magyar* ezüst érem Hunyadi Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos, Szapolyai János, I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf és II. Mátyás idejéből 3518 drb., *cseh* ezüst érem II. Ulászló, Lajos, I. Ferdinánd, II. Miksa, II. Rudolf, II. Mátyás idejéből 144 drb., *lengyel* ezüst érem V. Ulászló, IV. Kázmér, J. Albert, Sándor, I. Zsigmond, Báthori István, III. Zsigmond idejéből 763 drb., *lithván* ezüst érem I. Zsigmond, Zsigmond Ágoston, Báthori István, III. Zsigmond idejéből 55 drb.; *rigai* ezüst érem Báthori István és III. Zsigmond idejéből 71 drb.; *kurlandi* ezüst hármas garas Kettler Frigyes idejéből 2 drb.; *porosz* ezüst érem I. Zsigmond és Albert idejéből 86 drb.; *liegnitz-briegi* ezüst érem Frigyes idejéből 8 drb.; *porosz-brandenburgi* ezüst érem János idejéből 2 drb.; *danzigi* ezüst érem I. Zsigmond és Báthori István idejéből 13 drb.; *elbingi* I. Zsigmond ezüst széles garasa 1 drb.; *schweidnitzi* ezüst félgaras Lajos idejéből 82 drb.; *breslaueri* ezüst garas 1 drb.; *höxteri* ezüst garas 1 drb.; *Hammeln város* ezüst garasa 1 drb.; *wiesmari* ezüst garas 1 drb.; *Constanz város* ezüst krajczárosa 1 drb.; *Solothurn kanton* ezüst garasa 1 drb.; *salzburgi* ezüst krajczár 1 drb.; *tescheni* ezüst krajczár 1 drb.; *jägerndorfi* ezüst hármas garas 1 drb.; *tiroli* ezüst krajczár 1 drb.; Rudolf talléra 1 drb.; *gelderni* egyes arany 1596-ból 1 drb.; *utrechtii* egyes arany 1605-ből 1 drb. A legmagasabb évszám 1626.

A lelet túlnyomó része denarius, garas, fél, hármas és széles garas; köztük kevés számú egykorú hamisítvány, bélelt érmek s ilyeneknek a töredékei; továbbá kopott, gyenge fentartású érmek.

Az E. N. M. éremtára számára megtartottunk a leletből 127 drb. kisebb ezüst érmet, a többi visszaküldöttük Nagy-Küküllő vármegye közigazgatási bizottságának.

Magoss Irén.

Trouvaille de Kisselyk.

Abrégé.

En l'été de 1909 on a trouvé à Kisselyk (comitat Nagy-Küküllő) 4792 pièces de monnaies d'argent et 2 pièces d'or. C'est une des trouvailles les plus fréquentes dans notre pays. A l'exception des deux pièces d'or de Hollande, la trouvaille se consiste en pièces du moyen âge et des temps modernes (1434—1626). La plupart en sont hongroises et transylvaines. Parmi les pièces étrangères il y en a de Bohême, de Pologne, de Lithvanie, Riga, Courlande, de Prusse, Liegnitz-Brieg, Brandenburg, Danzig, Elbingen, Schweidnitz, Breslau, Hörter, Hameln, Wiesmar, Constance, Solothurn, Salzburg, Teschen, Jägerndorf, Tirol, Geldern et Utrecht; les deniers, les gros, les demi gros, les triples gros, et larges grès dominant en nombre. Il n'y a qu'un écu. Des obulus, des monnaies fausses contemporaines et des pièces usées s'y trouvent en petit nombre.

Le système monétaire de l'Etrurie.

[Magyarúl megjelent az „Erdélyi Múzeum“ című folyóirat (Kolozsvár) 1909 évi 2-dik (májusi) füzetében.

L'édition hongroise a paru dans la 2e livraison de la Revue *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár (mai) 1909.]

I.

La classification scientifique d'un des plus intéressants et des plus instructifs groupes de monnaies antiques, celle des monnaies étrusques, a été entreprise pour la première fois par *W. Deecke* dans son oeuvre parue sous le titre : „*Das etruskische Münzwesen*“, comme deuxième livraison des „*Etruskische Forschungen*“ (Stuttgart, 1876.) Avant, aussi bien qu'après lui, d'éminents numismatistes, des métrologues et des historiens se sont occupés de la question, soit dans le domaine numismatique en général et principalement par rapport à l'Italie, soit en des traités sur un sujet spécial.

Au lieu de faire connaître toute cette littérature très étendue, je désire attirer l'attention sur une ou deux opinions qui pourront servir à guider dans des recherches futures. Je parlerai donc d'abord du livre de *Th. Mommsen*,¹ et puis surtout de l'oeuvre de *Deecke* qui marche dans les traces du premier. Dans une monographie à part *Deecke* résume les résultats de toutes les recherches faites jusqu'à son époque. Il présente les fruits de ses recherches personnelles comme des vérités dogmatiques sur lesquelles jusqu'en ces derniers temps, numismatistes, historiens d'art et historiens se sont appuyés sans l'ombre d'une critique.

Je déclare d'avance que dans la plupart des cas je ne suis pas de l'avis de *Deecke*. Appuyé sur les résultats des recherches métrologiques et numismatiques des temps modernes, je tâcherai de prouver que le système établi par *Deecke* est au fond erroné. Dans le système monétaire d'Etrurie il y eut beaucoup plus de légalité et de conservatisme que *Deecke* n'y semble voir, et il ne fut pas autant sous l'influence des systèmes monétaires italique, sicilien et grecque que l'oeuvre en question l'affirme.

Lorsque j'essaierai de mettre en système les monnaies étrusques parvenues jusqu'à nous, ce sera d'abord sur un fond métrologique sans toutefois faire abstraction des points de vue typologique et artistique; car seule la considération simultanée des trois points de vue

¹ *Th. Mommsen* Geschichte des röm. Münzwesens, Berlin, 1860. Traduit en français par *Blacas*.

conduira au résultat voulu. Et si, dans les points de vue artistiques, mon travail sera guidé par la métrologie, souvent aux dépens de la typologie, cette circonstance s'expliquera par ce trait particulier des monnaies étrusques que presque chaque pièce porte une marque de valeur, et qu'ici la typologie n'a pas le rôle indépendant dans la systématisation qu'elle a dans beaucoup d'autres groupes de monnaies de la Grèce antique.¹

Les métrologues considèrent l'utilisation correcte de la matière métrologique comme la plus importante des tâches scientifiques de la numismatique. Sans partager cet avis, il faut convenir qu'en servant d'appui à la métrologie, la numismatique est d'une grande utilité pour la science. La métrologie antique surtout doit à l'aide de la numismatique une bonne part des fondements dont elle dispose aujourd'hui. Appuyée sur les monnaies et sur les systèmes monétaires qu'elles représentent la métrologie a pu décider mainte question incertaine; car dans l'antiquité il y eut plus de rapport que de nos jours entre les systèmes pondéraux et les systèmes monétaires, ils furent même identiques. Sans nous arrêter aux exemples grecs — nous en trouvons le plus bel exemple dans le système monétaire et le système pondéral romains où la libra² — la livre et ses divisions qui servaient d'unité de poids, donnèrent aussi leur nom et leur poids à l'unité supérieure du système monétaire et aux divisions de cette unité.

Cependant ces relations étroites ne sont pas propres à tous les systèmes pondéraux et monétaires. Là où de différents systèmes pondéraux furent employés également et en même temps pour peser des marchandises de diverses sortes, il va sans dire que le système monétaire ne pouvait s'accorder qu'avec un seul; à Rome p. ex. où encore vers la fin de l'époque impériale on se servait pour peser l'huile de la livre de 273 gr. dite livre osque en même temps que du poids commercial ordinaire de 327·45 gr. — ou bien à Athènes où la mine de Solon servait en même temps que l'unité pondérale commerciale *μνᾶ ἀγοραία*. Mais à mesure que l'un ou l'autre des systèmes se développe et change, les systèmes les plus étroitement liés se séparent et continuent à se développer indépendamment. C'est encore le système monétaire ultérieur de Rome qui en offre l'exemple le plus frappant: l'unité supérieure, l'*as*, se divisait de la même manière et sous les mêmes dénominations qu'à l'origine, tandis qu'il perdait peu à peu son poids original, ne pesant plus une livre entière, mais la moitié, le tiers, le douzième de la livre romaine.

Donc, si la numismatique peut rendre des services importants à la métrologie, elle peut aussi devenir la source de plus d'une erreur fatale si nous ne faisons usage de la matière avec soin et méthode.

D'un autre côté, la métrologie peut rendre à la numismatique des services tout aussi importants. La systématisation des monnaies de diffé-

¹ P. ex. chez les monnaies de Corinthe où l'entière figure du Pégase ailé se trouve seulement sur les drachmes et didrachmes, tandis que les demi-drachmes ne portent que la première moitié du corps de Pégase. *Head*, Catalogue of Greek Coins, I—II.

² Selon Böckh 327·45 gr.

rentes sortes et de différentes époques est nécessaire, car elle nous aide à reconnaître le degré de développement d'un système et par là à juger du développement de la politique financière d'un état; nous verrons p. ex. quels furent les moyens pratiques employés à résoudre les crises financières arrivées de temps en temps dans l'économie de l'état. Pour la systématisation il nous faut connaître l'unité pondérale dont les monnaies en question forment les facteurs et les lois qu'elle suit en se divisant — nous saurons donc quelle fut la valeur des monnaies au moment de leur émission. Cette connaissance est surtout importante parce que dans les cas où les systèmes passent à d'autres états, elle nous éclaire sur les relations commerciales, économiques et souvent politiques qui existaient entre les différents peuples civilisés.

Pour bien juger des systèmes pondéraux et monétaires en usage sur le terrain d'Étrurie et pour démontrer avec justesse leur origine, il faut en quelques mots nous rappeler les résultats des recherches les plus récentes dans le domaine de la métrologie, et cela d'autant plus que, depuis le traité sur les poids et mesures de l'antiquité de Henri *Finály*¹ se rattachant de près à *Böckh*, *Brandis* et *Hultsch*, et paru dans l'édition de l'Académie hongroise des sciences, il y a à peine eu du nouveau à ce sujet dans notre littérature.

* * *

Les fondements scientifiques de la métrologie comparative furent posés par Augustin *Böckh*.² Il devinait que tous les systèmes pondéraux antiques eurent leurs racines au centre babylonien. Son activité relative au terrain d'Italie fut continuée par Th. *Mommsen*,³ son travail sur l'Asie par *Brandis*.⁴ *Dörpfeld*⁵ fit déjà un pas de plus en supposant dans la plupart des états antiques un système *uni* de mesure, fondé sur la mesure de longueur.

Cette supposition fut acceptée par *Nissen*⁶, tandis que *Lehmann*⁷ dans son discours de Stockholm lors du congrès des orientalistes n'accepte le système uni que pour la Babylonie. Selon lui ce serait de là qu'aurait passé aux autres peuples civilisés de l'antiquité certaines parties, tantôt une unité de poids, tantôt une mesure de longueur, suivant le besoin. *Brugsch*⁸, *Nissen* et *Hultsch* au contraire réclament la priorité pour l'Égypte. *Hultsch* réunit dans son oeuvre les résultats des recherches

¹ Henri *Finály*: Az ókori súlyokról és mértékekről (Des poids et mesures antiques). Budapest, 1883.

² A. *Böckh*: Metrologische Untersuchungen iib. Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Altertums in ihrem Zusammenhange. Berlin, 1838.

³ Th. *Mommsen*: oeuvre citée.

⁴ *Brandis*: Das Münz-, Maass- und Gewichtswesen in Vorderasien. Berlin, 1886.

⁵ *Dörpfeld*: Mitth. d. kais. deutsch. arch. Instituts. Athenische Abth. VII. Bd.

⁶ H. *Nissen*: Griech. u. röm. Metrologie. Iwan Müller'sches Handbuch d. klass. Alterthumswissensch. I. Bd. *Sonderausgabe*, Nördlingen, 1886.

⁷ C. F. *Lehmann*: Das altbabylonische Maass- und Gewichtssystem als Grundlage des antiken Gewichts-, Münz- u. Maasssystems. (Actes du 8-e congrès international des orientalistes, tenu en 1889. à Stockholm et à Christiania. Section I. Leyde, 1891.)

⁸ *Brugsch*: Die Lösung der altägyptischen Münzfrage. Zeitschr. für ägypt. Sprache u. Alterthumskunde. Irg. 1889.

métrologiques jusqu'en 1882.¹ Lehmann attaqua les affirmations de Brugsch et de Nissen et démontra par de sérieux arguments que la livre égyptienne, c. à d. son dixième le *keth*, n'était que le poids secondaire déduit du système pondéral de la Babylonie antique découvert par lui. De sorte que c'est pourtant la Babylonie qu'il faut regarder comme le pays d'origine du système pondéral et du système sexagésimal.² Ici nous ne remarquerons que brièvement l'essentiel de la découverte faite par Lehmann. Il a trouvé une unité pondérale datant du temps du roi sumir Gudea, plus ancienne et un peu plus légère que les unités de poids dites royales babyloniennes-persanes³ représentées par les poids de bronze et de pierre que Layard avait trouvés parmi les ruines de Ninive, lesquels poids comparés aux premiers ne pouvaient être comptés qu'avec l'addition d'un $\frac{1}{30}$ du poids Layard.⁴

Les poids les plus anciens connus jusqu'à présent sont ceux qui furent trouvés à Ninive, bronze coulé sous la forme d'un lion en repos, et poids de pierre en forme de canard.

Voici les unités de poids — mines — légères et lourdes qu'ils donnent :⁵

Unités de poids	lourdes légères	
	gr.	gr.
1. Mine commerciale --- --- --- --- ---	1010	505
2. Mine d'or --- --- --- --- ---	842	421
3. Mine d'argent babylonienne-persane	1122	561
4. Mine d'argent phénicienne --- --- ---	746	373

Ces unités sont représentées dans les systèmes monétaires par le *dareikos* et le siglos persans, celui là de 8.4 gr. comme $\frac{1}{50}$ de la mine d'or légère, celui-ci de 5.61 gr. comme $\frac{1}{100}$ de la mine d'argent légère, et par les monnaies d'argent phéniciennes. De ces unités de poids les différents systèmes pondéraux de l'antiquité ne pouvaient être déduits du tout, ou bien seulement avec des arrondissements, des additions et des soustractions. Déjà, Brandis pressentit qu'un système de poids plus léger devait servir de fondement à ce système pondéral d'une origine comparativement retardée.⁶ Lehmann fit cette découverte dans plusieurs poids de pierre de la Babylonie antique qui datent du milieu du 3e mille av. J.—C. et portent une inscription sumir. Ces poids de pierre représentent une mine commerciale de 492 gr., de laquelle se développèrent les poids servant au pesage de l'or et de l'argent comme poids secondaires dans les grandeurs suivantes :⁷

¹ *Hultsch*: Griechische u. römische Metrologie. Berlin, 1882.

² C. F. *Lehmann*: Altbabyl. Maass u. Gewicht u. deren Wanderung. Zeitschr. f. Ethnol. 1889. XXI. Bd. p. 245—328.

³ Leur description chez *Brandis*, oeuvre citée p. 46—53.

⁴ Leur description chez *Lehmann* (Actes du congr. internat. etc.)

⁵ *Lehmann*: Zeitschr. für Ethnol. p. 254. *Brandis* oeuvre citée p. 158—9.

⁶ Oeuvre citée p. 99. 158.

⁷ *Lehmann*, oeuvre citée p. 257.

Unités pondérales	lourdes		légères	
	gr.		gr.	
1. Mine commerciale --- --- --- ---	982·4	491·2		
2. Mine d'or — --- --- --- --- ---	818·6	409·9		
3. Mine d'argent babylonienne --- ---	1091·6	545·8		
4. Mine d'argent phénicienne --- ---	727·6	365·8		

La mine commerciale de 492 gr. serait donc l'ancêtre de tous les systèmes pondéraux. Elle et les mines d'or et d'argent qui en dérivent sont dans le cours de l'antiquité immédiatement suivies du loth égyptien qui est le $\frac{1}{60}$ de la mine d'argent originale babylonienne ($545 : 60 = 9·1$). Celle-ci est représentée par les plus anciennes monnaies phéniciennes, lydiennes, par celles de Cyzique et de la Thrace, ainsi que par leurs formes réduites : les mines d'Égine, de Corinthe, d'Eubée, l'antique livre italienne (273 gr.) etc.

Cependant, sur quelques terrains les poids originaux montrent des unités plus grandes, augmentées par de certaines additions. Ainsi les poids babyloniens-persans mentionnés plus haut, les seuls connus jusqu'à présent, pèsent $\frac{1}{30}$ de plus que les poids babyloniens originaux. Lehmann distingue aussi des systèmes de poids augmentés d'une addition d'un $\frac{1}{24}$, d'un $\frac{1}{20}$.

Nous n'avons besoin que des systèmes originaux babylonien et babylonien-persan ; une énumération détaillée des autres est donc inutile pour nous. Nous verrons que des deux systèmes en usage en Étrurie, l'un se rattache au système original babylonien et l'autre au système babylonien-persan.

II.

C. Casati de Casati déclare le système monétaire d'Étrurie comme un système homogène d'un caractère si particulier¹ qu'il faut accorder aux monnaies étrusques une place indépendante, en dehors des séries de monnaies antiques grecques et romaines, et il désapprouve la coutume de ranger les pièces d'or et d'argent parmi les monnaies grecques et les pièces de bronze parmi les monnaies romaines d'une collection. Si, dans la division en deux groupes des monnaies antiques, nous acceptons les points de vue d'*Eckhel*,² nous ne pouvons classer les monnaies étrusques parmi les monnaies grecques. Les autorités de l'état romain n'ont jamais émis de la monnaie pour l'Étrurie. Mais avec leurs traits particuliers vraiment originaux les monnaies étrusques doivent occuper une place d'autant plus importante dans la subdivision italique des monnaies grecques.

Voici en peu de mots leurs traits caractéristiques :

1. Des séries d'or, d'argent et de bronze existent l'une à côté de l'autre, même simultanément.

2. Les plus anciennes monnaies étrusques ont devancé au moins d'un siècle et demi les premières monnaies romaines.

¹ Congrès international de numismatique à Paris, 1900, p. 102.

² *Eckhel*: *Doctrina nummorum veterum*. Wien, 1792—98.

3. Leur valeur au moment de l'émission est purement babylonienne, relativement persane, pourtant certaines de leurs valeurs nominales se rattachent intimement aux monnaies d'autres terrains de l'Italie centrale et méridionale.

4. La plupart est pourvue d'une marque de valeur.

5. Leur trait le plus caractéristique c'est qu'elles sont à une face plane, ce qui d'ailleurs caractérise surtout les monnaies de l'île de Chypre. Ses premiers types de monnaies montrent aussi une influence orientale, mais qui est plus tard remplacée par l'influence grecque.

Pour bien juger ces traits tout à fait particuliers des monnaies étrusques, il faut savoir que les premiers habitants de l'Italie, de la Sicile et de la côte septentrionale de la Mer Noire (terrain des Scythes) choisirent le cuivre pour étalon de valeur, à ce degré de développement du commerce d'échange où tous les peuples tâchent de se fixer sur quelque matière d'une valeur relativement permanente, et constamment recherchée. A ce centre de la civilisation de l'est et du sud, en Babylonie, en Assyrie et en Égypte au contraire, l'or et l'argent remplirent ce rôle. Ici l'or et l'argent, là le cuivre furent mis en circulation en bâtons, coulés en anneaux, en forme de fil ou en lingots sans forme, et dans les transactions du commerce, leur poids fut établi par le pesage. Le système pondéral en Babylonie et en Assyrie fut le système sexagésimal qui est encore en usage de nos jours, p. ex. dans notre chronologie. En Italie et en Sicile ce fut le système duodécimal où l'unité se divise toujours par douze, ce qui est aussi une partie constituante du système sexagésimal. En Égypte enfin régnait le système décimal, le même qui caractérise notre système monétaire moderne.

Il est tout naturel qu'avec le temps les métaux précieux triomphèrent partout des métaux communs. Mais lorsque les Grecs et les Phéniciens, les colonisateurs du bassin occidental de la Méditerranée, arrivèrent dans l'île de Sicile et sur la côte méridionale de l'Italie avec une des plus belles inventions de l'esprit humain, avec la véritable monnaie, ils trouvèrent le cuivre comme mesure de valeur dans les deux contrées. À part des colonies grecques, l'Etrurie fut le premier état de la péninsule italienne qui, cédant à l'influence venue de l'Orient, adopta déjà au commencement du Ve siècle av. J.-C. à côté du cuivre d'abord l'argent, puis l'or, pour servir de mesure de valeur en forme de véritable monnaie.

* * *

Des pièces d'or, d'argent et de bronze d'à peu près deux siècles et demi de monnayage étrusque sont parvenues jusqu'à nous. On dirait que les trois métaux circulaient en même temps comme s'il y eut eu une triple évaluation sur le terrain étrusque. Cependant la classification chronologique et métrologique prouve distinctement que tantôt l'or tantôt l'argent servait de métal d'évaluation; et au commencement le cuivre gardait son ancien rôle à côté d'eux, ne servant que d'instrument d'échange en général dont la valeur fut établie en le pesant à chaque fois, mais qui par son unité pondérale fut pourtant en relation avec le système monétaire par le fait que la petite unité des monnaies d'argent au rapport de valeur de 1 : 120 répondait à une masse de cuivre brut d'un poids déterminé (une livre). Les pièces de bronze ne

furent émises que plus tard, mais il paraît qu'alors elles servaient déjà de monnaie de change pour le commerce intérieur à côté des deux étalons légaux, l'or et l'argent.

Les monnaies d'or et celles d'argent, aussi bien sous le point de vue de l'exécution technique que sous celui du système de compte, forment un groupe à part — séparées de la partie considérable des pièces de bronze. Elles furent toujours *frappées* et leurs multiples dérivent toujours des unités selon le système décimal et ses variations. *Les monnaies de bronze* forment quatre groupes: 1. *La série dite série lourde de l'æs grave* dont les exemplaires les plus antiques furent sans doute fabriqués par la fonte en poids étrusques; 2. se joignant au premier groupe, *la série légère* dont la plus grande part ne fut pas coulée, mais frappée. Le système duodécimal caractérise les deux groupes. A ceux-ci se joignent comme *troisième* groupe ces singulières monnaies de bronze qui furent *frappées* avec une technique semblable à celle des *numi incusi* de la Grande-Grèce et dont le système de compte est de nouveau celui de dix. Comme *quatrième* groupe figureront les monnaies de bronze qui ne peuvent être rangées dans aucun des autres groupes et dont l'appartenance est incertaine.¹

* * *

Quant à l'âge des monnaies, les pièces les plus anciennes se trouvent parmi les séries de monnaies d'or et d'argent. Une partie de ces monnaies montrent des traits archaïstiques très prononcés tandis que l'autre partie représente un style artistique plus développé, plus dégagé. Par rapport à la classification chronologique, l'on rencontre les vues les plus opposées. *Deecke*² et *Hultsch*³ p. ex. tiennent pour la plus antique la belle médaille d'or⁴ d'un style développé de laquelle *Haebelin*⁵ a prouvé d'une manière convaincante qu'elle est la plus récente. Il en est de même de la pièce d'argent qui montre une tête virile à l'avant et dont le revers est généralement lisse, au poids variant entre 11·38 et 10·56 gr.⁶ *Deecke*⁷ et *Klugmann*⁸ la considèrent comme la plus ancienne monnaie de frappe étrusque (500—450 av. J.-C.), tandis que *Sambon*⁹ y voit l'influence macédonienne et en met l'origine au IVe siècle. Cependant tous sont d'accord sur ce que les plus anciennes monnaies d'or et d'argent étrusques parvenues jusqu'à nous datent du commencement du Ve siècle av. J.-C.; telles que les pièces d'or de caractère archaïstique à la tête de lion, et les pièces d'argent montrant des chimères, des hippocampes, des sphinx et des Gorgones courantes etc. Cela suffit pour que nous les prenions comme point de départ dans notre classification. Seules les monnaies d'argent à la tête virile men-

¹ Monnaies au type éléphant.

² Oeuvre citée.

³ Oeuvre citée p. 684—689.

⁴ A. *Sambon*: Les monnaies antiques de l'Italie. Paris, 1906. p. 40. (Tête juvénile couronnée de myrte, — Taureau, au-dessus une colombe au vol.)

⁵ Zeitschrift für Numismatik. Jhrg. 1908.

⁶ *Sambon*: Oeuvre citée p. 65—66.

⁷ Oeuvre citée.

⁸ Bulletino dell' Instituto. Rome, 1877.

⁹ Oeuvre citée, p. 19—20.

tionnées plus haut présentent quelque difficulté quant à leur classification chronologique. Mais là encore nous viendront en aide la métrologie, et la circonstance digne d'être remarquée que dans d'autres illustrations¹ elles montrent beaucoup plus de traits archaïstiques que chez Sambon.

Ce qui est plus difficile c'est d'établir l'âge tant discuté des séries de l'aes grave relativement aux autres monnaies étrusques et aux semblables monnaies romaines; car les difficultés qui s'opposent à la solution de cette question sont au moins aussi grandes que son importance. Il est certain que dans les séries de l'aes grave nous chercherions en vain des traits archaïstiques. Elles ne peuvent donc faire partie du groupe chronologique des monnaies d'or et d'argent les plus antiques. Les monnaies d'or et d'argent montrent longtemps un grand conservatisme dans l'exécution des types, tandis que d'autre part apparaissent aussi bientôt les séries légères de cuivre. Les deux manières différentes mêmes dans l'exécution technique présentent des difficultés pour le jugement correct du style artistique; vu que la technique du coulage et la technique de la frappe remplissent des tâches différentes. Il ne nous reste donc qu'à établir aussi exactement que possible le rapport de valeur de l'argent et du cuivre et à désigner ainsi la place qui revient aux monnaies de bronze à côté des monnaies d'or et d'argent.

Récemment on trouve l'opinion de plus en plus confirmée que Rome émit ses premières grandes monnaies de bronze, non au milieu du Ve siècle av. J.-C., comme dit *Mommsen*, mais plus tard, au commencement — ou même au milieu — du IVe siècle. Quant à la question si c'est l'Étrurie qui a donné l'exemple à Rome ou si l'usage a passé de Rome à l'Étrurie, elle restera encore longtemps indécise. Sans entièrement partager l'avis de *Lepsius*,² nous constatons brièvement que les lourdes monnaies étrusques montrent des types beaucoup plus simples que les monnaies romaines, quoique au commencement du IVe siècle av. J.-C. l'Étrurie pût se vanter de posséder un art décidément plus développé que celui de Rome. De plus, il est certain que la puissance maritime et politique et l'Étrurie était anéantie lorsque Rome — en 268 av. J.-C., à peine un siècle après l'émission de ses premières monnaies, — commença à faire frapper des pièces d'argent, et l'époque républicaine avait déjà succédé à l'époque impériale, lorsque Rome commença à faire frapper régulièrement des pièces d'or.

* * *

Un des traits caractéristiques des monnaies étrusques c'est que la plupart portent une marque de valeur. Ceci nous permet de connaître à fond les deux différents systèmes monétaires compris dans le monnayage étrusque. Sur les pièces d'or l'on trouve toujours — et à peu d'exceptions près aussi sur les pièces d'argent — la valeur marquée en chiffres romains antiques, disons: étrusques. Des marques de valeur sur les pièces d'or³ les suivantes sont connues jusqu'à présent: † = 50;

¹ *Garucci*: Le monete dell' Italia antica. Roma, 1885. LXXII. No. 20. 21.

² *Lepsius*: Ueber die Verbreitung des italischen Münzsystems von Etrurien aus etc. Leipzig, 1842.

³ A. *Sambon*: Oeuvre citée, p. 37—40.

$XX\wedge = 25$; $XII< = 12\cdot5$; $\wedge = 5$; $XX = 20$ et $X = 10$. Une partie des monnaies d'argent n'a pas de marque de valeur;¹ il paraît que ce sont les plus antiques. Des pièces de l'époque plus avancée on peut dire qu'elles montrent toutes la division suivante: $I = 1$; $II<$ ou IIV ou $>II = 2\frac{1}{2}$; I ou $V = 5$; $X = 10$ et $XX = 20$.

Évidemment ces marques de valeur augmentent et diminuent selon le système décimal. Le 10 est le facteur principal de ce système de compte, mais le 2 et le 5 en sont des facteurs aussi. Dans la série des marques de valeur étrusques nous voyons le rôle diviseur et multiplicateur de ces subfacteur, dans la fraction du pur système décimal.

Maintenant, en quoi consiste l'essence du pur système décimal? En ceci que le 10 est le facteur qui sert à former les unités, que chaque unité plus grande est le décuple de l'unité plus petite la plus rapprochée, et que toute unité plus petite est le dixième de l'unité plus grande la plus rapprochée. Le système se développe donc de la façon suivante: 1000, 100, 10, 1, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{100}$, $\frac{1}{1000}$.

Les facteurs élémentaires du dix sont 2 et 5. Par leur multiplication nous arrivons du 10 au 20; d'autre part, par une division répétée, nous arrivons du 100 au 50, au 25, au 12·5, et du 20 au 10, de là au 5, au 2·5 et enfin à l'unité. Pas une seule marque de valeur sur les monnaies d'or et d'argent qui n'entre dans ce système. Le système d'évaluation des monnaies étrusques est donc un système décimal et l'on aurait tort de le considérer, à l'exemple de Mommsen, comme système vicésimal.

Une forme encore plus complète de ce système se voit dans les marques de valeur des monnaies de bronze *archaïstiques*, où se trouvent à côté de la grande unité $)(= 100$, les marques $\uparrow = 50$, $XXX = 30$, $XX\wedge = 25$, $XII< = 12\cdot5$, $\wedge = 5$ et $I = 1$.

Il est probable que de nouvelles trouvailles compléteront cette suite. Mais parmi ces marques de valeur il s'en trouve une que nous n'avons pas rencontrée jusqu'à présent, c'est le 30.

On peut le considérer comme partie intégrante du système décimal, dérivant du 10 par addition; mais on y remarque aussi l'influence qu'exerce sur le système décimal le facteur du système duodécimal, ou bien du système sexagésimal, le 3, d'autant plus que par hasard les différents systèmes étaient également en usage; leur influence réciproque est donc bien naturelle.

Néanmoins des marques de valeur des monnaies d'or et d'argent étrusques et celles d'un groupe de monnaies de cuivre ont distinctement le caractère du système décimal. La constatation en est importante car, à notre avis, l'étalon selon lequel furent émises les monnaies d'or et d'argent se divisait d'abord aussi en unités suivant le système décimal, qui s'est même fait valoir dans l'adoption du système pondéral de l'Étrurie. Or, ce système ne se trouve ni dans le système monétaire de la Grèce ni dans celui de l'Orient, ni même en Italie avant que l'Étrurie n'en ait donné l'exemple. C'est l'Égypte qui fut le pays originaire du système décimal. De là il entra aussi dans le système sexagésimal² qui

¹ A. Sambon: Oeuvre citée, p. 41—44.

² Lehmann: Oeuvre citée.

caractérise les systèmes pondéraux d'Asie. Nous le trouvons employé dans le système de la litra d'argent de Sicile,¹ mais la division qu'il a en Étrurie n'apparaît que plus tard aussi là. On peut donc le nommer tout court: système étrusque.

Les lourdes pièces de bronze et les bronzes légers qui s'y joignent sont — au contraire des monnaies d'or et d'argent — caractérisés par leur évaluation selon le système duodécimal employé depuis les premiers temps sur les terrains italiques et siciliens. L'unité pondérale, la livre (litra, libra) qui fut différente selon les pays, se divisait toujours en douze parties sur ces terrains. Il en fut ainsi p. ex. de la livre romaine de 327.45 gr. dont le douzième, l'once, servait de petite unité.

Les systèmes pondéral et monétaire étant étroitement liés, cette classification passa aussi dans le système monétaire romain, sous les mêmes dénominations. La marque de valeur de la grande unité monétaire romaine, de l'*as* fut sur les monnaies le trait vertical (|) tandis que ses parties, c. à. d. les multiples de l'once, furent marqués par la répétition d'un point ou d'une petite sphère, de manière à ce qu'il y eut sur la monnaie autant de points qu'elle contenait d'onces. Le *semis* seul fit exception étant généralement marqué de la lettre S.² Les mêmes marques de valeur se trouvent aussi sur les monnaies étrusques des groupes mentionnés plus haut, avec la différence qu'ici le *semis* est marqué de la lettre C et que la grande unité est souvent marquée de douze petites sphères.³

Beaucoup de chercheurs tirent de ce fait des conséquences qui vont loin et, comme Lepsius,⁴ ils prouvent par des motifs typologiques que les bronzes lourds d'Étrurie sont plus anciens que ceux de Rome. Nous constatons seulement que les monnaies portant ces marques de valeur se trouvent dans les séries qui — comparées aux autres — sont généralement regardées comme les plus anciennes, celles du type roue-roue, et que cette procédure montre une ressemblance de principes au système d'évaluation étrusque mentionné plus haut, puisque ici de même le rôle principal revient à la petite unité et que de celle-ci dérive la grande unité, mais déjà suivant le système duodécimal.

Varro dit de l'*as* romain: *as erat libra pondus*.⁵ La grande unité monétaire romaine eut donc le poids d'une livre romaine. Le même principe se fit valoir dans la litra de cuivre de Sicile. Du moins au commencement, l'unité monétaire autochtone de la Sicile, la litra de

¹ *Hultsch*: Oeuvre citée p. 275.

² Voici les marques de valeur des monnaies de bronze romaines les plus fréquentes:

as		Marques des multiples de l' <i>as</i> :
semis	S	dupondius II
triens	quincussis V
quadrans	decussis X
sextans	
uncia	

³ *Garucci*: Le monete dell' Italia antica. Roma, 1885. pl. LII. 2 et pl. LIII. 2.

⁴ *Lepsius*, Oeuvre citée.

⁵ *Varro*, De ling. lat. V. 169.

cuire¹, répondait à l'unité pondérale, à la livre sicilienne. Sûrement il en fut ainsi en Étrurie, et c'est pourquoi les plus anciennes monnaies étrusques représentent aussi le poids de la livre étrusque. Les séries de l'*aes grave* étrusque jouent donc probablement un rôle décisif dans l'établissement de cette livre. Nous reviendrons à cette question importante. À présent nous remarquerons seulement que l'introduction du système pondéral duodécimal — qui régnait dans les terrains italiques depuis les premiers temps — dans le système monétaire étrusque des bronzes lourds forment une preuve de grande portée pour le fait que le système pondéral indigène d'Étrurie se rattache immédiatement aux séries de l'*aes grave*, et non pas au système des monnaies d'or et d'argent. Il est naturel aussi que le bronze, la plus ancienne matière d'étalon de la péninsule, se divisât selon l'ancien système qui caractérise les terrains italiques alors même quand l'or et l'argent nouveaux-venus apportèrent un système différent.

III.

Avant d'étudier les étalons étrusques, jetons un coup d'œil sur le groupement des monnaies étrusques selon leur matière et autant que cela se pourra, selon leur âge.

Je me suis servi, pour la classification, de l'oeuvre d'A. Sambon² qui traite le sujet à fond. Faute de place dans mon livre j'ometts la description détaillée, marquant seulement les types principaux et indiquant les numéros sous lesquels Sambon décrit ces monnaies. Pour donner un aperçu rapide du poids, je fais suivre chaque espèce de sa marque de valeur ainsi que du minimum et du maximum de poids en grammes qui désignent les limites de la fluctuation. Où les monnaies n'ont point de marque de valeur, elle manquera naturellement aussi dans ce tableau.

Or.

Z	Type de l'avvers et du revers	Marque de valeur					Poids.
1	Hippocampe—4 étoiles 6 dents(?) sur un champ lisse 8 ³ —	—	—	—	—	5	2.75 (1) ⁴
2	Tête de lion — lisse 1 —	50	—	—	—	—	2.82 (2)
	2 —	—	25	—	—	—	1.50—1.38 (3)
	3 —	—	—	12 ¹ / ₂	—	—	0.76 (1)
3	Tête virile imberbe — lisse 4 —	—	25	—	—	—	1.43—1.36 (5)
	6, 7 —	—	—	—	10	—	0.60—0.53 (9)
4	Tête de femme — lisse 5 —	—	25	—	—	—	1.38—1.30 (3)
5	Tête juvénile couronnée de myrte — taureau, au-dessus colombe À l'exergue: <i>Velz-</i> <i>papi</i> 9 —	—	—	20	—	—	4.67 (1)
6	Tête de femme — chien courant, inscription peu distincte 10	—	—	—	—	5	1.15—2.12 (2)

¹ *Hultsch*, Oeuvre citée p. 275.

² Les monnaies antiques de l'Italie. Paris, 1903. p. 1—83 et pl. I.

³ Numéros sous lesquels Sambon décrit ces monnaies.

⁴ Les chiffres en parenthèse marquent le nombre des exemplaires connus.

Argent.

N ^o Z	Type de l'avers et du revers	Marque de valeur				Poids.
1	Chimère: lion dont la queue se termine en tête de serpent — lisse 18	—	—	—	—	16.67—16.33 (4)
2	Sanglier — lisse 39.	—	—	—	—	16.67—15.80 (3)
3	Hippocampe — lisse 24. 25.	—	—	—	—	4.25—4.18 (3) 2.02 (1)
4	Lièvre — lisse 31.	—	—	—	—	4.21—4 (2)
5	Chouette — lisse 32.	—	—	—	—	2.10 (1)
6	Tête virile barbue — lisse 99, 100.	—	—	5	—	11.38—10.56 (7)
7	Tête virile imberbe — lisse 101, 102	—	—	5	—	11.25 10.41 (4)
8	Gorgone ailée courant — roue inscription <i>Thezi</i> 11.	—	—	—	—	11.12 (1)
	Gorgone ailée courant — roue, sans inscription 12.	—	—	—	—	11.45—11.30(20)
9	Tête juvenile imberbe entre deux serpents, inscription: <i>Thezi-Sphinx</i> ailé 13	—	—	—	—	5.35 (1)
10	Tête de boeuf, inscription: <i>Thezle-hippocampe</i> 14	—	—	—	—	9.37 (1)
11	Chimère: moitié lion, moitié serpent-lisse 15. 16.	—	—	—	—	11—10.62 (2)
12	Tête de chimère(?) — lisse 17.	—	—	—	—	3.85 (1)
13	Hippocampe, autour 4 dauphins — Cerbère tricéphale 22.	—	—	—	—	5.35 (1)
14	Hippocampe — lisse 23.	—	—	—	—	2.55
15	Poulpe — lisse 28. 29.	—	—	—	—	1.02 (3)
16	Tête de lion — lisse 30.	—	—	—	—	1.07 (1)
17	Masque de Gorgone grimaçant — lisse 35. 37.	—	10	—	—	8.38--7.84 (4)
	36.	—	10(?)	—	—	7.8—6.92 (3)
	41.	—	15? 16?	—	—	8.45—6.60 (3)
	38.	—	—	5	—	4.15—4.10 (2)
	39.	—	—	—	2 1/2	2.06—1.85 (6)
18	Tête jeune — lisse 78. 79.	—	—	5	—	3.88 (1) 0.90—0.70 (3)
19	Tête de Mercure — lisse 91. 92.	—	—	5	—	3.97—3.58 (4)
20	Roue — lisse, on seulement marque de valeur 26.	—	—	—	1	0.85—0.73 (3)
21	Calmar sortant d'une amphore — lisse 20.	20	—	—	—	22.61—22.51 (2)
	21.	—	10	—	—	11.5 (1)
22	Marque de Gorgone grimaçant — lisse 42--46.	20	—	—	—	8.39—7.25 (11)
	47.	20(?)	—	—	—	8.30—7.25
	48.	20	—	—	—	8.4 (1)
23	Masque de Gorgone grimaçant — type indistinct 50.	20	—	—	—	8.22—7.85 (5)
	51.	20	—	—	—	8.90 (1)
24	Masque de Gorgone grimaçant — deux caducées 52.	20	—	—	—	8.59—8.29 (3)
25	Masque de Gorgone grimaçant — poulpe 55.	20	—	—	—	8.22—7.66 (3)
	Masque de Gorgone grimaçant — deux poulpes 56.	15(?)	—	—	—	8.02 (1)

O Z	Type de l'avvers et du revers	Marque de valeur					Poids.
26	Masque de Gorgone grimaçant- étoiles, croissant, fer de trident et légende circulaire: <i>Pupluna</i> 60. — — — — —	20	—	—	—	—	8.08—6.70 (5)
27	Tête d'Hercule — lisse 62. — —	20	—	—	—	—	9.05—7.41 (7)
28	— — — — — — massue 61. — —	20	—	—	—	—	8.43—7.21 (7)
29	Tête de Minerve $\frac{3}{4}$ de profil, coiffée d'un casque — lisse 64.	20	—	—	—	—	8.60—7.50 (2)
30	Tête de Minerve $\frac{3}{4}$ de profil g. coiffée d'un casque — croissant, étoile . . . ? légende circulaire: <i>Pupluna</i> 65—67. — — — —	20	—	—	—	—	8.38—7.55 (5)
31	Tête de femme à dr. diadémée, avec pendants d'oreilles, style varié — lisse 68. — — — —	—	10	—	—	—	4.20—3.75 (5)
32	Tête de femme à dr. diadémée, avec pendants d'oreilles, style varié — poulpe 69. — — — —	—	10	—	—	—	3.72—3.5 (2)
33	Tête de femme à dr. diadémée avec pendants d'oreilles, style varié — roue 70. — — — —	—	10	—	—	—	? ?
34	Tête de femme couronnée d'épis — lisse, style varié 71. — — —	—	10	—	—	—	4.00 (2)
35	Tête juvénile — lisse 73. — — — —	—	10	—	—	—	4.36—3.93 (5)
	— — — — — " " " " 74. — — — —	—	—	—	—	—	—
	— — — — — " au style grossier — — — —	10	—	—	—	—	3.96 (1)
36	Tête juvénile — objet ressemblant massue d'Hercule 75. — — — —	—	10	—	—	—	3.40
37	Tête virile imberbe, inscription: <i>Metl v. Meta</i> — lisse 76. — — —	—	10	—	—	—	? ?
38	Tête juvénile — lisse 80. — — — —	—	10	—	—	—	3.10
	— — — — — " " " " 81. — — — —	—	—	5	—	—	2.45—1.68 (3)
	— — — — — " " " " 83. — — — —	—	—	5	—	—	2.40—1.85 (2)
39	Tête de Mercure — lisse ou objet indistinct 93—95. — — — —	—	—	5	—	—	1.90—1.33 (6)
40	Tête virile barbue — lisse 98. — —	—	—	5	—	—	2.03—1.90 (8)
41	Tête juvénile — lisse 84, 86, 87, 88.	—	—	—	$2\frac{1}{2}$	—	1.05—0.85 (6)
42	Tête juvénile — deux pentagones et deux petits cercles concen- triques 89. — — — — —	—	—	—	$2\frac{1}{2}$	—	0.93 (1)
43	Tête de femme — lisse 85. — — —	—	—	—	$2\frac{1}{2}$	—	0.95—0.93 (2)
44	Roue — marque de valeur 26. — —	—	—	—	—	1	0.40 (1)
45	Roue — lisse 27. — — — — —	—	—	—	—	—	0.30 (1)
46	Masque de Silène — lisse 33. — —	—	—	—	—	—	0.51 (1)
47	Tête juvénile — lisse 34. — — —	—	—	—	—	—	0.38 (1)
48	— — — — — " " " " 90. — — — —	—	—	—	—	1	0.40—0.36 (2)
49	Tête de Mercure — lisse 96—97.	—	—	5	—	—	0.94—0.90 (3)
	<i>Drachmes de style campanien:</i>						
50	Tête de femme ornée de bijoux — lion, inscription étrusque 103. — — — — —	—	—	—	—	—	à peu près 3.53 gr.
51	Tête de femme ornée de bijoux — hibou, inscription étrusque 104. — — — — —	—	—	—	—	—	3.80—3.45 (4)

Bronze.

Nous avons vu que les monnaies étrusques de bronze forment quatre groupes. Au premier (a) appartient les *lourdes monnaies coulées* qui se divisent suivant le système duodécimal; au deuxième (b) les monnaies *légères frappées*, se rattachant au premier groupe; au troisième (c) les suites légères qui se divisent selon le système étrusque; et au quatrième (d) les bronzes d'origine incertaine, mais qui montrent quelque relation avec l'Étrurie.

Mes données sur le poids de l'aes grave suivent la trace de *Deecke*,¹ pour le reste je me suis servi de l'oeuvre de *Sambon* déjà citée.

a)

Type de l'avers et du revers.	Espèces de monnaies et poids en grammes.							
	quinc.	dup.	as	semis	triens	quadr.	sect.	uncia
1. Roue — roue — — — — —	—	—	201—177	95—83	78—65	50—52	32—13	18—11
2. Roue stylisée — roue stylisée	—	279	—	—	—	—	21—18	12
3. Roue — fer de bipenne — —	—	—	177—149	100—74	53—25	42—13	—	16—1 ¹ / ₂
4. Roue — cruche à deux anses	—	—	206—164	106—94	—	54 ¹ / ₂ —32	36—28	21—7
5. Roue — amphore — — — —	—	—	—	48·0	—	43·1	—	11·0
6. Roue — ancre — — — —	736—730	327—285	198·0	81·0	—	43—35	32—19	14—5
7. Roue — ancre — — — —	—	—	129·0	—	—	—	—	11·0
8. Tête d'angure(?) — vases sacrés	—	—	—	88—81	—	45—31	21·0	15—12
9. a) Tête de Janus — inscription étrusque: <i>Velathri</i> ! — — —	—	301—279	198—105	113·48 ¹ / ₂	65—39	49—26	29—18	16—10
b) Tête de Janus — gourdin	—	297—253	153—91	85—52	65—37	48—31	—	19—13
c) Tête de Janus — dauphin	—	231·0	156—129	99—40	53—39	49—32	20—19	18—11

¹ Ville de Volaterrae.

b)

Dans le deuxième groupe il n'y a que cinq nominalia plus petites. Les pièces à légende sont en partie de Populonia et en partie de Vetulonia et de Peithesa. L'une d'elles porte l'inscription de l'alliance des villes Populonia—Vetulonia et Camars (?), une autre celle de Vercnas. Leur marque de valeur consiste, selon la grandeur de la monnaie, en une ou plusieurs sphères, ordinairement au revers.¹

Type de l'avvers et du revers.	Espèces de monnaies et poids en grammes.				
	triens.	quadr.	sect.	uncia	1/2 uncia
1. Roue— ancre 105, 106.	—	—	19.0 (1) 8.85 (1)	9.36—8.29	—
2. Roue— fer de bipenne 108—113. — — — — —	—	—	—	9.91—6.80 (10)	4.85—3.65 (4) 2.70—1.29 (4)
<i>Populonia.</i>					
3. Tête de Minerve — chouette et parfois in- scription 114, 117. —	22.75— 17.70 (3)	—	12.10—9.7 (4) 8.97—8.38 (2)	—	—
4. Tête de Mercure — caducée et inscription 115, 118. — — — — —	19.75	—	11.79— 10.35 (2)	—	—
5. Tête d'Hercule — arc, flèche, massue 116. —	—	—	14.35— 10.17 (4)	—	—
6. Tête de Vulcain — mar- teau, tenailles et in- scription 119. — — — —	13.5—11.1 (3) 9.5—6.7 (7)	—	9.6 (1)	—	—
<i>Populonia—Vetulonia— Camars?</i>					
7. Tête de Vulcain — marteau, tenailles et inscription 120. — — —	—	—	11.85 (8)	—	—
<i>Vetulonia.</i>					
8. Tête imberbe coiffée de la dépouille d'un fauve—fer de trident et deux dauphins, parfois inscription 121—125..	—	—	15.5—10.0 (14) 8.61—5.35 (4)	9.0—6.5 (2) 5.9—5.25 (2)	—
9. Tête juvénile — ancre 126. — — — — —	—	14.19 (1)	—	—	—
<i>Vercnas.</i>					
10. Tête de Minerve — monstre 127. — — — —	?	?	?	?	?
<i>Peithesa.</i>					
11. Tête de Mercure, d'Apollon ou de Pal- las — Chouette et in- scription 128—131. — Probablement une demi- once. — — — — —	—	—	—	—	3.45—2.26 (9)

¹ Sambon. Oeuvre citée p. 68.

c)

Les monnaies des légères séries frappées, divisionnaires selon le système décimal divisé, sont toujours à revers incus à la manière des numi incusi de la Grande-Grèce. Mais elles sont bien loin de ces derniers quant à leur âge; il est donc impossible de croire à une relation entre les deux espèces de monnaie. Celles-là sont du VIe—Ve siècle av. J.-C., les pièces étrusques sont de la deuxième moitié du IIIe siècle av. J.-C. Les efforts archaïstiques qui se montrent dans le choix et la conception des types à l'avvers des monnaies (hippocampe, serpent) se font aussi remarquer dans l'exécution technique. Ce fut peut-être une imitation de l'avvers des anciennes monnaies grecques, mais le style porte l'empreinte du IIIe siècle.

C Z	Type de l'avvers et du revers	Marque de valeur						Poids
1	Tête barbue et laurée — hippo-	100	—	—	—	—	—	40.80—30.70 (4)
	campe 132. — — — — —							
2	Même tête — hippocampe 133. —	50	—	—	—	—	—	24.78 (1)
	Tête barbue couverte de la dé-							
3	pouille d'un dauphin — aigle	50	—	—	—	—	—	21.25
	se défendant contre un ser-							
4	pent 134. — — — — —	50	—	—	—	—	—	20.80—19.10 (3)
	Même tête — griffon 135. — —							
5	Tête barbue couverte de la dé-	30	—	—	—	—	—	13.43
	pouille d'un fauve — tête d'âne							
6	136. — — — — —	25	—	—	—	—	—	11.60—10.72 (3)
	Tête de Minerve en casque —							
7	coq 137. — — — — —	20	—	—	—	—	—	11.4—9.3 (3)
	Tête laurée — aigle dans champs							
8	pointillé 138. — — — — —	12½	—	—	—	—	—	6.40 (1)
	Tête juvénile — dans une dépres-							
9	sion ovale, serpent 139. — —	12½	—	—	—	—	—	5.76 (1)
	Tête barbue — poisson 140. — —							
10	Tête juvénile coiffée d'un casque	5	—	—	—	—	—	3.58—2.49
	phrygien — croix à branches							
11	égales 141. — — — — —	2½	—	—	—	—	—	2.5
	Tête juvénile — astre à six ray-							
	ons 142. — — — — —	1	—	—	—	—	—	0.55
	Tête barbue — lisse 143. — —							

d)

Enfin au quatrième groupe de monnaies de bronze appartient d'abord la grande espèce décrite chez Sambon sous le n° 144, tête juvénile, avec croissants et étoiles; ensuite les petites monnaies de bronze à l'éléphant (7.8—3.6 gr.) et au chien (3.2—1.6 gr.). Les premières ont à l'avvers une tête de Nubien, au revers l'éléphant, une clochette au cou, et portent des signes différents que Garucci et Gamuzini prennent pour des initiales de villes, mais que Sambon regarde comme des signes contenant le nom de l'autorité municipale qui émit

la monnaie;¹ les dernières portent une tête juvénile couverte de la dépouille d'un fauve et à gauche un chien courant.

De même il faut compter dans ce groupe les petits bronzes qui selon leur légende, appartiennent à Cosa Volcentium (non loin d'Orbetello), avec les types: tête de Mars — tête de cheval, et tête de Pallas — tête de cheval (6.02—5.08 gr.).

IV.

Dans sa grande oeuvre *Mommsen* n'essaye pas la systématisation des monnaies étrusques. Il remarque seulement d'une manière générale que le système de l'or, de l'argent et du cuivre léger est beaucoup plus ancien que l'as grave.² La matière dont il disposait ne fut pas suffisante. Il connaissait à peine quelques monnaies d'or d'après Mionnet, et les petites unités d'argent lui étaient inconnues. Selon lui, l'unité des petites monnaies d'or à un face plane, comme l'unité de 0.23 gr. des pièces d'or à deux faces planes et l'unité de 0.43 gr. des pièces d'argent diffèrent tellement qu'il est difficile de se représenter entre elles une relation naturelle et simple. Ce qui d'ailleurs n'est pas nécessaire parce que les frappes en question dérivant de différentes villes ne peuvent être mises dans un seul système, même quand elles seraient analogues. Il en est de même des monnaies de cuivre.

L'origine des monnaies d'argent se rattache selon *Mommsen* au plus ancien monnayage à une face plane de la Grèce asiatique, elles sont donc d'une date très antique. D'autre part l'exemple était peut-être venu d'Athènes avec laquelle Populonia, comme terrain de mines de fer, était en relation depuis les temps les plus anciens. Ce fait est démontré par l'accord dans les types de monnaie, dans leur étalon et leur division semblables.³ Les monnaies d'argent d'à peu près 8 à 16 gr. seraient donc, selon *Mommsen*, frappées d'après des modèles athéniens, suivant les étalons attiques et eubéens. Mais ceci ne peut être admis pour les pièces d'argent variant entre 11.35 gr. et 11.13 gr. L'étalon qu'elles représentent est alors encore inconnu en Europe et ne se déduit que de l'étalon persan. C'est donc une erreur que d'y voir des modifications du stathère éginéen, aussi bien que de les rattacher à l'étalon de Chalcidique.⁴

Quant aux pièces sans marque de valeur (1. 2.),⁵ *Mommsen* les considère comme les parties divisionnaires de l'unité monétaire de l'étalon attique, relativement persan.

¹ *Babelon* (Rev. Numism. 1896) voit dans le type du revers les éléphants d'Hannibal sur lesquels il traversa la vallée marécageuse de l'Arno et de la Chiana; et le type à l'avant n'est, selon lui, que la tête du Nubien qui guide l'éléphant. D'accord avec *Garucci*, *Sambon* croient que ces monnaies datent d'avant 217, qu'elles conservent le souvenir de l'invasion de Pyrrhus et furent frappées dans l'Italie centrale. (*Sambon*, oeuvre citée p. 35.) Elles furent trouvées aux environs du lac de Trasimène.

² *Mommsen*, oeuvre citée p. 215.

³ Même oeuvre citée p. 217—8

⁴ Même oeuvre citée p. 859—60.

⁵ Les chiffres entre parenthèses désignent les numéros des monnaies dans nos tableaux.

Les monnaies d'or furent frappées, selon Mommsen, à l'étalon de Milet. Il faut regarder les exemplaires de 4·67 gr. et de 1·15 gr. (5. 6.) comme des troisièmes et des douzièmes de drachme. Mais cet étalon, s'il existait en Etrurie *depuis les temps les plus anciens* ne pouvait être venu que de là d'où est venu l'argent qui fut attique. L'étalon de Milet est le seul auquel des monnaies furent frappées dans la Grèce européenne, surtout dans l'île d'Égine et ainsi l'enchaînement historique se présente clairement.¹

Des monnaies de cuivre il remarque que les séries d'aes grave étrusques sont généralement plus légères que les exemplaires de Latium. *Les plus lourdes dépassent à peine 201 gr.*² Mommsen conteste cette opinion de *Lepsius* et de *Genarelli* que la typologie ou la métrologie en soi offre des preuves suffisantes pour une classification chronologique correcte. Selon lui, seule l'observation simultanée du style artistique et du poids des monnaies mène au résultat requis. De ce que les plus anciennes monnaies étrusques sont à deux faces planes, qu'elles ont des inscriptions plus complètes et qu'elles sont plus légères de celles de Latium—Mommsen tire la conséquence qu'elles sont plus jeunes que les plus anciens *as* romains et qu'elles n'ont point passé de Latium en Étrurie, mais de l'Étrurie en Latium.³

De la livre étrusque il dit qu'il est possible qu'elle fût plus légère que la livre romaine et que peut-être elle valait une livre sicilienne c. à d. $\frac{2}{3}$ de la livre romaine, ce qui revient à 218 gr.⁴

C'est *Deecke* qui le premier essaya de mettre ces monnaies dans un système chronologique. Voici les six époques du monnayage étrusque qu'il établit, avec leur système pondéral, leurs monnaies et leur étalon :

Première époque jusqu'à 500 av. J.-C. La balance joue le rôle principal ; en même temps figure l'as romain de 327·434 gr. Bâtons de cuivre, lingots et fils d'argent, monnaies étrangères d'or et d'argent, de l'Asie mineure, sont en usage.

Deuxième époque jusqu'à 450 av. J.-C. À côté du cuivre invariable, apparaissent le statère et le dareïkos d'argent persans. *Unité d'argent* : $\frac{1}{12}$ once = $\frac{1}{144}$ as romain (scripulum). Marque de valeur au système décimal mais quaternaire. Or ionien avec surfrappe d'un troisième et d'un sixième. *Unité d'or* : $\frac{1}{10}$ de l'ancien scripulum. Rapport de valeur de l'or et de l'argent 1 : 10. Marques de valeur 20 et 5. C'est donc ici qu'il faut ranger les pièces d'or no. 5 et 6 et les pièces d'argent de la table plus haut.

Troisième époque, jusqu'à 400 av. J.-C. Les monnaies de bronze perdent de leur poids. Les statères et doubles-statères persans sont en usage ; les bronzes au poids égal, mais l'unité d'argent est $\frac{1}{24}$ de l'once = $\frac{1}{288}$ de la livre romaine. *Rapport de valeur* de l'argent et du cuivre 1 : 288. Marques de valeur : 10 et 20. Point d'or. Ici il faudrait ranger les pièces d'argent décrites sous le no. 21.

¹ *Mommsen*. Oeuvre citée, p. 21 et 219.

² *Mommsen*. Oeuvre citée p. 224.

³ Même oeuvre p. 227.

⁴ Même oeuvre p. 225.

Quatrième époque jusqu'à 269 av. J. C. Le système monétaire attique-syracuséen a été adopté. Le poids des *monnaies de cuivre* se fixe à 218·288 gr., elles représentent la grandeur de la livre étrusque. Peu à peu le poids des monnaies de cuivre baisse de nouveau, le plus celui des petites unités. Les tétradrachmes, didrachmes, drachmes et $\frac{1}{5}$ drachme d'*argent* sont la monnaie courante avec les marques de valeur : 20, 10, 5, 1. Viennent les *litra d'or* avec les marques de valeur : 50, 25, 12·5, 10. *Rapport de valeur* des trois métaux 1 : 15 : 250. Il faut ranger ici les No. 2—4 des pièces d'or, les No. 1—5, 17—20 des pièces d'argent, et le groupe *a* des monnaies de bronze.

Cinquième époque jusqu'à 200 av. J. C. Ajustage des systèmes étrusque et romain ; en 264 est établi l'étalon triental, mais le poids des *monnaies de cuivre* baisse toujours, à la fin elles deviennent monnaies d'appoint. *L'unité d'argent* de l'époque précédente descend à la moitié. Les pièces portent les marques de valeur 20, 10, 2·5 (1). Ces trois espèces répondent aux denarius, quinarius et sesterce romains. *Point d'or*. Ici se rangent les pièces d'argent décrites sous les No. 22—49, les plus légères pièces du groupe *a*, et le groupe *b* des monnaies de bronze.

Sixième époque. Enfin l'étalon sextans est accepté ; des *monnaies de cuivre* seules sont *frappées* dont la petite unité fait un centième de la plus grande monnaie. La marque de valeur est décimale. *Point de monnaie d'or* ni d'argent en usage. Ce serait donc la place des monnaies de bronze du groupe *c*.

Hultsch,¹ Head² et Sambon³ adoptent cette classification dans le fond, à cette différence près que Hultsch parle aussi d'étalon babylonien et athénien et que Head considère l'étalon persan comme un étalon éginéen réduit. La liste des opinions divergentes pourrait être continuée ; mais ce qui a été dit montre suffisamment l'incertitude qui règne par rapport à la classification des monnaies étrusques. Ces classifications furent établies sur des fondements erronés jetés par de grandes autorités. Peu à peu, presque insensiblement, leur rectification est devenue une nécessité scientifique. Mommsen jeta un de ces fondements erronés, en déclarant que Rome émit ses premières pièces lourdes de cuivre à l'époque des décevirs, donc au milieu du Ve. siècle av. J.-C., et que la livre de 327 gr. fut la première unité pondérale de Rome. Car tout signe tend à prouver que Rome émit ses premières monnaies presque un siècle plus tard, que ce fut probablement le moment où elle échangea la première unité pondérale italique, la livre italique ou osque, pour sa nouvelle unité pondérale, la livre romaine de 327 gr.⁴

Il est donc facile de voir combien Mommsen, et surtout Deecke, se trompent en faisant dériver la grandeur de la livre étrusque de celle

¹ Fr. Hultsch: Griechische u. römische Metrologie. Berlin, 1882., p. 684—89.

² Head: Historia numorum. Oxford, 1887. p. 10—14.

³ A. Sambon. Oeuvre citée.

⁴ Samwer-Barthfeld: Geschichte des älteren römischen Münzwesens bis circa 200 v. Chr. Wien, 1883.

Dörpfeld: Mitth. d. kais. deutsch.-arch. Inst.-Athenische Abth. X. Bd. p. 289.

Pernice: Griechische Gewichte. Berlin 1894. 8·30.

Lehmann: oeuvre citée.

de la livre romaine et rendant ainsi dépendant de Rome l'entier système monétaire de l'Étrurie.

Le système de Deecke est encore erroné pour d'autres raisons. Pour réunir et mettre en système les plus diverses espèces de monnaies, il établit tout à fait arbitrairement le rapport de valeur des trois métaux. Le rapport de l'or et de l'argent et du cuivre est une fois 1 : 288, une autre fois 1 : 250. Pourtant les rapports des métaux entrés dans les systèmes monétaires devaient montrer beaucoup plus de constance. Mais d'un autre côté, l'or ne pouvait jamais avoir une si grande valeur par rapport au cuivre.

Un autre côté faible de ces classifications c'est que les pièces d'argent d'à peu près 8 et 10 gr. n'atteignent jamais le poids ni des didrachmes et tétradrachmes attiques, ni des mêmes espèces syracuséennes de 8·72 gr. et 17·44 gr., mais elles restent 8·4 gr. et 16·8 gr. au-dessous du poids moyen de celles-là. Le classificateur ne fait nullement attention au caractère décimal très prononcé du système d'évaluation, et, négligeant le fait important qu'on ne trouve le système décimal qu'au milieu du IV-e siècle à Syracuse avec cette division qui apparaît déjà plus tôt en Étrurie, — il déclare directement que l'Étrurie a emprunté son système de Syracuse.

En étudiant les monnaies étrusques je suis arrivé à la conviction que *deux différents systèmes pondéraux devaient régner en Étrurie: un système lourd et un système léger*. Le système *lourd* fut le plus ancien, et identique avec l'originale unité pondérale d'Italie, dite *lira italique* ou *livre osque*. Son poids est de 273 gr. Le système *léger* est de 202 gr., et son apparition coïncide avec le commencement du monnayage de pièces d'or étrusques, peut-être même elle en est la conséquence. Le monnayage d'or est représenté par les plus lourdes séries de l'aes grave étrusque. Il paraît que les deux systèmes furent en usage en même temps dans les terrains de l'Étrurie.

La livre lourde est d'origine babylonienne et représente la moitié de la mine d'argent babylonienne (545·8 gr. v. p. 6). *La livre légère est d'origine persane* et représente $\frac{2}{5}$ de la mine royale babylonienne-persane commerciale. (505 gr. voyez p. 6.)

Système babylonien-étrusque.

Selon mon avis, toutes les monnaies de l'Étrurie se rattachent à ces deux systèmes pondéraux : les pièces d'argent d'à peu près 11 et 22 gr., les pièces d'or à deux faces planes à la livre lourde — les pièces d'argent d'à peu près 16 et 8 gr., les pièces d'or à une face plane et toutes les monnaies de cuivre à la livre légère.

Il n'y a aucune raison pour que nous cherchions hors de l'Italie l'étalon selon lequel ces monnaies furent émises. De la livre originaire d'Italie de 273 gr., c. à d. de la *lira* de cuivre identique se développe très simplement — comme nous allons voir — l'unité des monnaies d'argent de 22 et de 11 gr., de la manière à ce que, en considération du rapport de valeur existant de l'argent et du cuivre, l'unité d'argent fut déduit de la livre de cuivre de 273 gr. et introduit dans le système monétaire. Tous ceux qui jusqu'à présent avaient déduit ces monnaies

étrusques de la mine d'argent de 561 gr. et regardaient les pièces d'à peu près 11, 22 gr. comme des doublements du siglos persan, ont senti qu'ils n'y arriveraient qu'à l'aide d'un certain arrondissement, puisque le siglos persan pèse 5·6 gr. et le statère qui en dérive 11·2 gr., le tetradrachme — pour employer l'expression grecque — 22·4 gr., tandis que les exemplaires des monnaies étrusques sont de 22·61 gr., 11·5 gr., 11·45 gr., 11·38 gr., — fait, avec lequel il faut compter. Deecke¹ prend aussi la petite unité d'argent pesant 1·137 gr.; pourtant il n'y voit que le pur système persan. Lehmann² au contraire, dans le système établi par lui n'y voit qu'un soixantième de la mine d'argent originaire babylonienne augmentée par l'ajoutage d'un vingt-quatrième. Je suis arrivé au résultat par d'autres voies. L'ancienne livre italique de 273 gr. en proportion de l'originaire système pondérale babylonien (v. p. 132) ne peut être considérée que comme poids secondaire, puisque sur le terrain d'Italie dès les temps les plus anciens la moitié de la mine légère d'argent originaire de Babylonie (545·8 gr.)³ fut adoptée comme unité pondérale aussi pour le pesage du cuivre. Pour cette raison le système monétaire d'argent si étroitement lié avec la mine légère d'argent babylonienne et qui en dérive, doit se rattacher au système babylonien qui revêtit une forme nouvelle sur le terrain de l'Étrurie, et nous le nommerons système *babylonien-étrusque*. Il est représenté par les pièces d'argent de 11·37 gr. et de 22·74 gr.

C'est bien; mais les systèmes pondéraux et monétaires d'Asie, et tous les systèmes pondéraux et monétaires antiques de l'Europe dérivés des premiers, sont caractérisés par le régime sexagésimal, dont le système duodécimal, employé en Italie depuis les temps originaux, est un des facteurs. Cependant, le système d'évaluation étrusque a passé, comme nous l'avons vu, avec la division par dix de la grande unité d'argent à la petite unité d'argent, ou pour mieux dire, la grande unité s'est formée de la petite avec le régime décimal.

Comment le pur système décimal vint-il à se joindre au système duodécimal dans le système monétaire de l'Étrurie sur le terrain italien?

Une réponse commode et brève à cette question fut toujours la déclaration que la litra d'argent de Sicile servit d'exemple à l'Étrurie. Il est possible que le régime étranger entra plus tôt dans le système monétaire sur le terrain sicilien qu'en Étrurie; mais cela ne suffit pas à prouver que ce régime fut en usage dans l'île sicilienne plus tôt que sur le terrain étrusque. Le fait qu'à peine adopté pour le système monétaire d'Étrurie, il y trouva son expression extérieure dans les marques de valeur et, dans le milieu et vers la fin du Ve siècle, avec une division développée qui en Sicile n'apparaît que vers la moitié du IVe siècle⁴ — prouve que l'Étrurie a développé son système décimal avant la Sicile. Pourtant nous ne pouvons accepter ce système comme indépendant et s'étant développé sur le terrain de l'Étrurie, car les peuples d'Italie se servaient du système duodécimal depuis les temps

¹ Deecke, oeuvre citée.

² Lehmann: Altbabylon. Maass u. Gewicht etc. Zeitschrift f. Ethnologie, XXI. (1889) p. 275.

³ Lehmann, oeuvre citée p. 257 et 267.

⁴ Head, oeuvre citée p. 156.

les plus anciens. C'est vers l'Égypte qu'il faut se tourner, c'est elle qui est le pays originaire du système décimal.

Les relations fréquentes de l'Égypte avec les états civilisés de l'Asie amenèrent l'introduction du système décimal dans le système sexagésimat asiatique,¹ et d'autre part une influence du système asiatique sur celui de l'Égypte.

Tandis que les talents pondéraux d'origine babylonienne se divisent toujours en 60 mines, et celles-ci en 60 sekels, les talent d'or et d'argent contiennent 60 mines, mais ces dernières se divisent en 50 sekels.² Cette particularité montre l'influence du régime décimal sur le régime sexagésimal.

En Égypte, l'unité pondérale, le then (91 gr.) est toujours le décuple de la petite unité, du ket (9·1 gr.), c'est donc le système décimal pur. L'or, comme l'argent jusqu'aux plus grandes sommes est toujours compté en *kets*.³ Du point de vue du système babylonien, la livre égyptienne, le *then* n'est autre que le sixième de l'originale mine légère babylonienne ($546 : 6 = 91$), et le *ket* n'en est que le soixantième. Ce sont donc des poids secondaires déduits des poids babyloniens à l'aide des facteurs du régime sexagésimal.⁴

Mais la livre italienne de 273 gr. est aussi un des facteurs de la mine d'argent babylonienne de 546 gr.; ainsi nous accepterons cette supposition — si nous voulons démontrer l'origine du système décimal étrusque — que la livre de 273 gr. servait avec la division par douze pour la mesure de valeur du cuivre, et que la même livre de 273 gr. servait pour le pesage de l'or et de l'argent, *mais selon le régime décimal*, ce qui se fit déjà bien avant qu'on ne songeât à l'émission de la monnaie. Le rapport des deux systèmes fut simple, puisque la livre égyptienne est à la livre originaire italienne comme 1 : 3; un dixième de la dernière vaut donc trois *kets* égyptiens ($273 : 10 = 91 : 10 \times 3 = 27\cdot3$ gr.) ou, ce qui revient au même, un *ket* égyptien vaut un trentième de la livre italienne ($9\cdot1 = \frac{273}{30}$). Il faut seulement que nous sachions le rapport de valeur de l'argent et du cuivre, pour voir la relation intime entre les deux systèmes différents. C'est ce qui nous occupera d'abord; après nous passerons aux deux métaux précieux. Une constatation correcte du rapport de valeur de l'argent et du cuivre est d'autant plus nécessaire que le cuivre joue un rôle important encore longtemps après l'apparition des monnaies d'or et d'argent sur le terrain de l'Italie.

Non seulement en Étrurie et en Italie, mais aussi sur le terrain sicilien le rapport de l'argent et du cuivre fut aussi haut que 1 : 120 dès le commencement. Avec cette proportion *Mommsen* établit qu'à partir de l'introduction de l'étalon triental en 268 av. J.-C., l'on commença à Rome de frapper des monnaies d'argent, et en général y trouva la solution des questions qui s'élevaient à l'égard du système monétaire de la Sicile et de l'Italie.

¹ Lehmann oeuvre citée p. 247.

² Lehmann oeuvre citée p. 251.

³ Hultsch, oeuvre citée p. 372.

⁴ Lehmann, oeuvre citée p. 325.

Deecke de même a adopté ce haut rapport en systématisant les monnaies étrusques d'or, d'argent et de cuivre; il suppose même la relation de 1 : 288.

Les rapports de l'or, de l'argent et du cuivre seraient donc :

$$\begin{aligned} \text{or : argent} &= 1 : 15 \\ \text{argent : cuivre} &= 1 : 250 \\ \text{or : cuivre} &= 1 : 3750. \end{aligned}$$

Mais les recherches modernes prouvent de plus en plus que l'or et l'argent ne pouvaient représenter une si haute valeur par comparaison au cuivre. Selon les documents commerciaux de la Babylonie antique datant du IIIe siècle av. J.-C., la valeur de l'argent et du cuivre y variait dans ce temps, entre les rapports 1 : 120 et 1 : 130.¹ *Brugsch* a démontré qu'en Égypte à l'époque des Ptolémées le rapport de l'argent et du cuivre fut, *d'après un exemple antique*, 1 : 120.² A Rome non plus la double évaluation en 268 n'a commencé selon le rapport de 1 : 250, mais selon le rapport de 1 : 120, avec l'introduction de l'étalon sextans.³ A l'adoption de l'étalon oncial, en 217 av. J.-C. dans le sens de la *lex Papiria* le rapport est 1 : 112.⁴ Aussi selon la loi de 397 après J. C. il n'est que 1 : 120.⁵

Vu cette constance du rapport de valeur nous ne pouvons non plus accepter un si haut rapport, il faut le fixer à 1 : 120 tel qu'il s'est conservé dans la dernière époque du monnayage étrusque.⁶ Le rapport des deux métaux est donc : argent : cuivre = 1 : 120. Le système monétaire étrusque dont la plupart des pièces sont pourvues d'une marque de valeur prouve distinctement que le rapport des métaux, établi depuis longtemps selon le besoin et l'expérience, donne de la consistance au système monétaire. Les systèmes monétaires de l'antiquité ne devaient non plus se ressentir de la fluctuation quotidienne dans le prix des métaux crus ayant caractère de marchandises; ce n'est que d'époque en époque qu'ils réfléchissaient la baisse ou la hausse de la prospérité économique de l'état, par les petites ou grandes espèces de monnaies qui sont émises tout en conservant le rapport de valeur. La monnaie qui dépasse les limites du rapport de valeur n'est — comparée aux autres — que de la monnaie d'appoint servant à des buts de commerce local.

Pour en revenir à démontrer que les deux systèmes différents en usage sur le terrain de l'Étrurie sont étroitement liés, cette démonstration, fondée sur le rapport de valeur 1 : 120, sera facile. En Égypte, le *ket* (*lot*) comme unité d'argent représente en valeur de cuivre le poids de l'originale mine d'argent lourde babylonienne qui vaut deux mines légères ($91 \times 120 = 1092$) tandis que le demi *ket* (*lot*) d'argent

¹ Sur ce point j'en appelle à une communication verbale qu'a bien voulu me faire M. dr. E. *Thrämer*, prof. de l'Univ. de Strassbourg. Dans son oeuvre qui paraîtra bientôt il publiera ces documents.

² *Brugsch*, oeuvre citée.

³ *Sanwer*, oeuvre citée p. 172—181.

⁴ Le denarius de 3·9 gr. = avec 16 pièces d'as de 27·28 gr.

⁵ *Mommsen*, oeuvre citée p. 834.

⁶ *Haebelin*, oeuvre citée.

égale la forme légère de la même en cuivre ($4'55 \times 120 = 540$). En Étrurie au contraire, un dixième de la livre de 273 gr. se divisant en dix parties, comme petite unité d'argent, représente le dixième du talent de la mine d'argent légère babylonienne (6 mines) et la grande unité de 273 gr. au même rapport de valeur en égale le talent entier en cuivre. ($273 \times 120 = 32760$; $273 : 10 \times 120 = 32760 : 10$.) Ainsi, tandis que le *ket* d'argent égyptien correspond en cuivre au poids de deux mines légères babyloniennes, l'unité d'argent étrusque vaut 6 mines de cuivre du même poids. Le rapport simple 1 : 3 supposé comme existant entre les deux systèmes de livre se manifeste donc aussi sous cette forme et leur relation est évidente.

L'on demandera peut-être : pourquoi le système pondéral d'argent n'a-t-il passé tel quel dans le système monétaire d'argent ? pourquoi n'a-t-on pas conservé le poids de $\frac{273}{10}$ gr. comme unité d'argent ? Nous

trouverons la réponse si, au rapport 1 : 120, nous cherchons la valeur de l'argent correspondant à la livre de cuivre de 273 gr., $273 : 120 = 2'275$ c. à. d. l'unité pondérale représentée par les monnaies d'argent portant la marque de valeur 5. (6., 7.) La petite unité pondérale employée au pesage de l'argent, le dixième de la livre, fut donc de nouveau divisée en douze parties et les facteurs du système duodécimal, relativement sexagésimal, entrèrent dans le système décimal. Ceci indique aussi l'Égypte. Le *ket* (*lot*) égyptien non plus n'a conservé le pur caractère décimal dans sa division, il s'est mêlé au système sexagésimal.¹

Que de cette manière on a trouvé la petite unité d'argent mentionnée plus haut, autrement dit qu'elle est dérivée de la litra de cuivre, est prouvé le mieux par le phénomène — auquel on n'a point accordé d'importance jusqu'à présent — que le système d'évaluation étrusque part toujours de la petite unité pour monter ensuite, tandis que les autres systèmes monétaires de l'antiquité partent de la grande unité pour se diviser en parties.

Le rapport de cette petite unité monétaire d'argent et de la litra de cuivre fut 1 : 1 ; l'unité pondérale (273 gr.) au contraire s'y rapporta comme 12 : 1. Ainsi, tandis que l'unité pondérale d'argent avait la valeur d'une litra de cuivre, l'unité monétaire représentait la valeur d'une litra de cuivre. Cette relation directe exigea que leur système monétaire se fonde, non sur un dixième, mais sur $\frac{1}{120}$ de la livre comme unité monétaire, auquel système s'unit alors le caractère décimal du système pondéral d'argent, et ainsi s'établirent les multiples de l'unité, et de ceux-ci, par la division en deux, les unités intermédiaires.

L'unité d'argent de 2'275 gr. est représentée par les pièces d'argent à la marque de valeur 5 (6., 7.) d'un poids moyen de 11'37 gr. ($11'37 : 5 = 2'274$). Si nous adoptons aussi le nom de litra pour désigner l'unité des métaux précieux, l'on peut dire que ces pièces de 5 litras avaient la valeur de 5 lourdes litras italiennes de cuivre (à 273 gr.) Des monnaies de bronze aussi lourdes que 273 gr. ne sont point parvenues jusqu'à nous. En disant livre de cuivre nous entendons donc

¹ Hultsch, oeuvre citée p. 374.

du cuivre cru dont le poids fut établi par le pesage à chaque transaction commerciale. De tels lingots de cuivre cru sont souvent découverts sur le terrain de l'Étrurie comme par exemple dans la célèbre trouvaille de Vulci.¹

Dans la série lourde des monnaies d'argent se trouvent aussi deux pièces pourvues de marques de valeur, type amphore (21.) Celle qui est plus lourde a dix fois le poids de l'unité monétaire d'argent déduite plus haut de la livre de cuivre (22·74 gr.), mais elle porte la marque de valeur 10. La plus légère pèse la moitié de la première et porte la marque de valeur 10. L'unité d'argent qu'elles représentent est donc exactement la moitié de l'unité d'argent traitée plus haut, ($22·74 : 20 = 11·37 : 10 = 1·137$) l'une est donc à l'autre comme 1 : 2. Pour se rendre compte des liens qui rattachent l'une à l'autre ces unités différentes, il faut établir par leur style artistique l'âge des pièces qui les représentent.

A. *Sambon* considère les pièces à amphore comme plus anciennes que les monnaies lourdes à tête virile barbue.² Dans ces dernières il voit l'influence macédonienne, ce qui le fait fixer leur époque au IVe siècle av. J.-C., tandis qu'il met les types à l'amphore au Ve siècle. *Klügmann* et *Deecke* au contraire voient dans les premières les plus anciennes monnaies frappées de l'Étrurie. En effet, regardant les illustrations de *Garucci*³ p. ex., nous y trouvons beaucoup plus de dureté et plus de traits archaïques que dans les dessins donnés par *Sambon*. Pour justifier son opinion, ce dernier fait remarquer que l'étalon persan selon lequel ces pièces furent frappées, fut d'abord introduit en Macédoine vers la fin du Ve siècle et que de là il passa en Étrurie. Nous avons vu qu'il n'y a aucune raison pour que nous regardions comme venu de l'étranger l'étalon d'argent qui dérive très naturellement de l'ancienne litra de cuivre italique. Puis, ces monnaies furent trouvées dans le nord de l'Étrurie, dans la contrée du Po (Bononia?). Cependant il est connu que les peuples barbares qui, passant sur les Alpes, se répandirent dans la plaine du Po, avaient déjà vers la fin du Ve c. à. d. au commencement du IVe siècle, repoussé les Étruriens de ces terrains et les avaient forcés à se diriger vers le sud. Ces monnaies doivent donc dater d'une époque précédente et même, si nous ne donnons raison à *Klugmann* et à *Deecke*, il faut les ranger parmi les monnaies les plus antiques. Mais d'un autre côté, l'époque des monnaies légères au type amphore-calmar ne peut être mise plus tard qu'à la deuxième moitié du Ve siècle av. J.-C. La question est résolue par une troisième série. Parmi les pièces d'argent du système babylonien-étrusque il y en a quelques-unes sans marque de valeur (8. 16.) Parmi elles se trouve aussi le type à la Gorgone ailée au long péplon et courant à droite. Ce sont les plus anciennes pièces du système que *Martha* à cause de leur style archaïque regarde comme les premières monnaies étrusques, du commencement du Ve siècle av. J.-C.⁴ Les pièces à l'amphore, mais

¹ Mommsen-Blacas, Histoire de la monnaie romaine. Paris 1860 vol. I. p. 175.

² Sambon, oeuvre citée p. 20, 34, et 65.

³ Garucci, oeuvre citée LXXII. 20, 21.

⁴ Y. *Martha*, L'art étrusque. Paris, 1889 p. 609.

sûrement aussi celles à la tête virile, sont beaucoup plus jeunes. Cependant, les monnaies à la Gorgone sans marque de valeur ont le même poids que les pièces à la tête virile pourvues d'une marque de valeur et n'en diffèrent non plus beaucoup chronologiquement. L'on peut donc affirmer avec toute sûreté qu'elles représentent la même unité monétaire (2.274 gr.) ou bien, que les pièces à la Gorgone valent de même 5 litras d'argent. Les pièces sans marque de valeur sont les plus anciennes du système, à elles se rattachent immédiatement les monnaies à la tête virile, au même poids mais déjà pourvues d'une marque de valeur. A la première émission de leurs monnaies les Étruriens ne songèrent pas à y mettre une marque de valeur; ils n'adoptèrent cet usage que plus tard, peut-être qu'à la deuxième émission apparut pour la première fois la marque de valeur 5 sur les pièces à tête virile. Il est encore plus probable que les pièces à marque de valeur et celles sans marque de valeur aient été en usage dans des terrains différents ou dans des villes différentes. Cela est indiqué par la diversité des types et des endroits de trouvaille. Les pièces à la tête virile se trouvent, comme nous venons de le dire, au nord, dans la contrée du Po, tandis que le type Gorgone, suivant l'inscription du revers est, une monnaie de la ville de *Phesulae*. De Phésulae ou de ses villes alliées sont de même les monnaies aux types sphinx et hippocampe, aussi sans marque de valeur; mais vu le peu de matière connue, ces pièces ne peuvent encore être classifiées.

Les monnaies représentant l'unité lourde d'argent (2.274 gr.) datent donc du commencement du Ve siècle av. J.-C.

Les pièces au type amphore-calmar au contraire, qui appartiennent à la petite unité d'argent, sont plus jeunes et indiquent un art plus développé. *Sambon* aussi met l'époque de leur frappe à la deuxième moitié du Ve siècle av. J.-C.¹ Chronologiquement il faut donc les placer au-dessous des séries lourdes et leur unité (1.137 gr.) est à considérer comme l'unité monétaire obtenue de la *grande unité de l'époque* précédente par la *division en deux*. Dans le monnayage de l'Etrurie se trouvent plus d'une fois de telles réductions, ce qui prouve aussi que notre supposition est juste. A présent il ne nous reste qu'à constater que *Garucci* range les pièces du type amphore-calmar à poids réduit parmi les monnaies de Pise, — sur les données de *Plin*e et de *Cato*, que les Grecs nommaient Pise: Teutani, Tautae etc. Le calmar symbolisait ainsi le nom de la ville; en effet, c'est aux environs de Pise que ces monnaies furent trouvées.

Le système monétaire babylonien-étrusque, dans la forme dont nous avons parlé, était donc propre au nord de l'Etrurie, à la région entre l'Arno (Arno) et le Padus (Po). Par conséquent la litra de cuivre de 273 gr. était aussi le plus en usage dans le nord de l'Etrurie. Cette circonstance servira peut-être d'appui à la supposition que l'unité pondérale de 273 gr. était venue d'Asie, par l'intermédiaire de la péninsule du Balkan, dans le nord de l'Italie et que de là sur les pentes est et ouest des Appennins, par l'Etrurie, l'Umbrie et Picenum, elle s'est répandue au centre et au sud de l'Italie.

¹ Oeuvre citée p. 44.

Ce que nous venons de dire se résume brièvement en ce qui suit : Depuis les temps originaires on se servait en Étrurie, pour peser le cuivre et l'argent, de l'ancienne livre italique de 273 gr., la litra de cuivre italique, la livre osque. La livre de cuivre se divisait suivant le système duodécimal, tandis que la livre d'argent, sur le modèle d'Égypte, se divisait en dix parties, mais un dixième — encore par analogie avec l'Égypte — se divisait suivant le système décimal. A l'origine du monnayage, au commencement du Ve siècle av. J.-C., $\frac{1}{120}$ de la livre d'argent (2.274 gr.) fut établi comme unité monétaire et ainsi par le rapport de valeur déjà existant entre l'argent et le cuivre (1:120) l'unité monétaire d'argent, la litra d'argent, entre en rapport direct avec la litra de cuivre, puisque la litra d'argent est devenue équivalente à la litra de cuivre. Plus tard, la litra d'argent fut réduite à la moitié, ayant alors la même valeur qu'une demi litra de cuivre. Le poids du cuivre fut toujours établi à l'aide de la balance.

Vu que la litra italique de 273 gr. n'est autre que la moitié de l'originale mine d'argent babylonienne (546 gr.), nous pouvons de droit nommer le système monétaire étrusque qui en dérive : *système monétaire babylonien-étrusque*. Il est représenté par les pièces d'argent d'à peu près 22 et 11 gr. du Ve et du VIe siècle av. J.-C.

Système campanien-étrusque.

A ce système se rattachent, quoique datant d'une époque plus avancée, les belles pièces d'or de Vulturne au style gracieux (5. 6.) que *Mommsen* déclare être frappées suivant l'étalon de Miléto, et que *Deecke* range d'une manière générale parmi les pièces du système monétaire ionien. Tous les deux ont fait erreur en considérant ces pièces comme très anciennes. *Deecke* dit qu'elles datent du Ve siècle av. J. C., mais leur exécution artistique prouve absolument le contraire. Leur travail artistique est tout à fait le même que celui des monnaies de Campania émises vers la fin du IVe et au commencement du IIIe siècle av. J. C., p. ex. à Naples vers la fin de sa deuxième époque de monnayage.¹ Elles ne peuvent donc être séparées de celles-là. Au commencement du IIIe siècle paraissent en Campanie les drachmes d'argent au poids moyen de 3.41 gr. Celles-ci se trouvent aussi en Étrurie dans sa dernière époque de monnayage (50. 52.) *Sambon*² voit dans les drachmes étrusques une imitation des drachmes marseillaises, tandis que *Haebelin* y voit l'influence campanienne.³

L'on sait qu'un certain temps l'Étrurie dominait la plus grande partie de la Campanie et que là existait une alliance de villes étrusques qui tenait longtemps les marchés commerciaux de la Campanie. Naturellement les Étruriens y apportèrent aussi leurs systèmes pondéral et monétaire. Sur ce point nous sommes de l'avis de *Haebelin* qui

¹ *Sambon*, oeuvre citée p. 221—245.

² *Sambon*, oeuvre citée p. 241—245 et p. 66.

³ *Haebelin*. Die jüngste etruskische u. die älteste römische Goldprägung. Zeitschr. f. Numismatik, 1907.

pense que vers la fin du IVe siècle av. J.-C. passa du système monétaire étrusque dans le système monétaire campanien la petite unité d'argent de 1·137 gr. qui parut plus tard à Rome dans le sesterce comme unité de compte.

En Campanie nous en trouvons le triple comme unité d'argent dans les drachmes de 3·41 gr. émises à l'occasion de la réforme monétaire de l'an 312. Elle fut donc de nouveau rapportée de la Campanie sur le terrain de l'Étrurie, mais déjà trois fois plus grande. Le poids de 1·137 égale le scripulum romain; l'on peut donc dire que dans la première moitié du IIIe siècle av. J.-C. des monnaies d'argent pesant trois scripulum furent en usage en Campanie et de là se répandirent aussi en Étrurie par la voie du commerce.

Rien ne prouve mieux la vivacité des relations entre les deux pays et la domination de la Campanie sur les marchés étrusques que les pièces d'or de Volsinies dont l'unité d'or, selon *Haeblerlin* avait la même valeur qu'une drachme d'argent campanienne.¹

Car la lourde pièce dor (5.) de Volsinies pèse quatre scripulum (4·55 gr.) et porte la marque de valeur 20, tandis que la petite pièce (6.) pèse un scripulum (1·137 gr.) et porte la marque de valeur 5. L'unité d'or que l'on retire des deux monnaies est fondée sur le rapport de valeur existant de l'or et de l'argent 1 : 15 de la même valeur qu'une drachme campanienne ($4·55 : 20 = 1·157 : 5 = 0·227$. — $0·227 \times 15 = 3·405 = 3·41$.) La marque de valeur 20 de la grande pièce d'or et 5 de la petite pièce se rapporte donc à 20, relativement 5 drachmes campaniennes.

Ce système monétaire qui caractérise la dernière époque du monnayage étrusque dans la première moitié du IIIe siècle av. J.-C. peut donc être appelé *système campanien-étrusque*, et il est représenté par les monnaies d'or de Volsinies connues encore en trois exemplaires, par les drachmes campaniennes de 3·41 gr. et les imitations étrusques de ces dernières.

Que le monnayage indépendant de l'Étrurie finit vraiment avec le système campanien-étrusque au IIIe siècle av. J.-C., est prouvé non seulement par le caractère artistique des monnaies étrusques, mais aussi par des dates historiques. L'on sait que la puissance politique de l'Étrurie à l'égard de Rome, déjà ébranlée depuis longtemps, fut complètement anéantie, lorsque Volsinies, la métropole étrusque et chef de l'alliance des 12 villes étrusques, en 267 av. J.-C. demanda à Rome du secours pour la suppression des mouvements sociaux intérieurs. Sous le prétexte de l'aider, Rome s'empara de la ville et à partir de ce moment l'Étrurie ne compta plus.

Système persan-étrusque.

Les autres monnaies de l'Étrurie, les pièces d'or à une face plane, les pièces d'argent de à peu près 16, 8 et 4 gr., les séries lourdes de cuivre et, s'y rattachant, les monnaies légères de bronze frappées,

¹ Même oeuvre.

par conséquent la plus grande part des monnaies étrusques appartiennent à un système différent de ceux que nous avons déjà mentionnés. *Mommsen, Deecke, Sambon*, et d'autres sur leurs traces, reconnaissent dans les poids représentés par les pièces d'or et d'argent l'étalon eubéen, attique, eubéen syracuséen, ou purement syracuséen. Ils rattachent étroitement l'unité d'argent (0.87 gr.) aux séries lourdes de cuivre, exprimant le rapport de valeur de deux métaux par la thèse de 1 : 250, c. à. d. ils acceptent cette thèse erronée que la valeur de l'argent et du cuivre fut comme 1 : 250. De la sorte qu'ils pensent que la petite unité d'argent vaut 218 gr. de cuivre, poids qui, selon leur avis, ne *serait* autre que la livre étrusque représentée par les lourdes monnaies de bronze étrusques. Il faut, en effet, chercher le rapport des trois métaux, car il est sûr que les monnaies de différents métaux ne se rapportent pas seulement à l'unité monétaire qu'elles représentent, mais la marque de valeur de l'un des métaux devait se rattacher intimement à l'autre, de sorte que les marques de valeur de l'or se rapportaient à des monnaies d'argent, les marques de valeur des pièces d'argent se rapportaient à des monnaies de cuivre, ou du moins à du cuivre cru d'un certain poids, comme nous l'avons observé dans les autres systèmes.

Mais c'est une grande faute dans le système établi par *Deecke* que le poids des monnaies d'or et d'argent étrusque est beaucoup trop petit pour qu'on puisse le croire dérivé de la mine attique après Solon (436 gr.). Dans ce cas la drachme — pour nous servir encore de l'expression grecque — devait peser 4.36 gr., la statère 8.72 gr., la tétradrachme 17.44 gr. ; mais les monnaies d'argent étrusques ne pèsent que 4.2 gr., 8.4 gr., et 16.8 gr. Il faut donc que ces monnaies appartiennent à un étalon bien plus léger que celui des monnaies attiques-syracuséennes. La typologie, il est vrai, semble souvent appuyer l'affirmation de *Deecke*, mais elle ne prouve pas le système établi par lui, vu que les premiers types de monnaie (tête de lion, Gorgone, sanglier etc.) et le fait que ces monnaies sont à une face plane peuvent aussi bien indiquer directement l'Orient, les côtes asiatiques et Chypre, qu'Athènes ou Syracuse, même l'Asie plutôt que la Grèce européenne. Si quelques-unes des monnaies montrent le même type, il ne s'en suit pas qu'elles furent émises selon le même étalon. P. ex. Syracuse colonisée par la Corinthe doriennne fit frapper ses statères,¹ qui s'accordaient avec le type de la ville mère (Pégase), selon l'étalon attique et non selon l'étalon de Corinthe. D'autre part, l'antipathie que l'Étrurie semble avoir éprouvée contre la Grèce colonisante et contre Syracuse dans le cours de toute son histoire le rend bien improbable qu'elle eût adopté le système monétaire de la Grèce. Dans la longue lutte des Grecs et des Carthaginois pour la possession du bassin ouest de la Méditerranée nous trouvons l'Étrurie toujours du côté de Carthage. Les Grecs, c'était l'ennemi commun contre lequel elles formaient une alliance défensive et offensive. Lorsque la puissante Perse voulut en finir avec la petite Grèce, tous les ennemis occidentaux de cette dernière s'élevèrent, selon un plan arrêté, comme alliés de la Perse — et en 480 av. J.-C. près

¹ *Head*, oeuvre citée p. 156.

de Himéra, le jour de la bataille de Salamine, la Grèce gagna une brillante victoire sur les flottes réunies de Carthage et de l'Étrurie. Et justement dans la suite de ses luttes contre la flotte de Syracuse, l'Étrurie perdit sa magnifique puissance maritime. Il est donc hors de question que l'Étrurie eût adopté le système pondéral de la Grèce et l'éta- lon suivant lequel cette dernière émit ses monnaies. Il est vrai que, malgré toutes ces inimitiés l'Étrurie entretenait des relations de commerce avec les autres peuples de l'Italie et avec les Grecs, mais il n'en faut pas conclure qu'elle eût adopté le système pondéral de la Grèce.

Sur le terrain de l'Étrurie, le système pondéral et le système moné- taire sont aussi étroitement liés dans ce groupe, comme dans le sys- tème monétaire babylonien-étrusque. Cependant, dans l'établissement de la livre étrusque *Mommsen* — ou plutôt *Deecke* — s'est trompé lors- qu'il la rattacha à la livre romaine de 327.45 gr. et même l'en fit déri- ver. L'affirmation de *Deecke* qu'elle pesait 218 gr. est erronée et voici la deuxième faute principale du système de *Deecke*. Une autre grande erreur de la part de ce dernier c'est d'avoir incorrectement établi le rapport de valeur des trois métaux, c. à. d. le rapport de l'argent et du cuivre. Selon lui, le rapport de valeur des trois métaux montrerait les proportions suivantes: 1:15 et 1:250 c. à. d. qu'une part d'or équivaldrait à 15 parts d'argent et à 3750 parts de cuivre, tandis qu'une part d'argent vaudrait autant que 250 parts de cuivre.

Nous pouvons accepter le rapport de valeur de l'or et de l'ar- gent dans la proportion de 1:15 pour le terrain de l'Étrurie. *Héro- dote*¹ et *Xénophon*² nous fournissent les premières données littéraires sur le rapport de valeur des deux métaux précieux. En corrigeant la faute de réduction faite par *Hérodote*, nous obtenons deux données conformes, selon lesquelles le rapport de valeur des deux métaux était 1:13¹/₃ c. à. d. qu'un certain poids d'or avait la valeur de 13¹/₃ fois ce poids en argent. Et le rapport de poids du dareikos et du siglos prouve que ce rapport de valeur est exact sur le terrain de Perse pen- dant les guerres persanes.³

L'Italie et la Sicile étant moins riches en or, le rapport de valeur des deux métaux précieux, sur ces terrains était alors ou un peu plus tard 1:15. Ceci est confirmé par les systèmes monétaires de la Sicile et de l'Étrurie, et tous ceux qui jusqu'à présent se sont occupés des sys- tèmes monétaires de ces terrains sont d'accord sur ce point. Seulement par rapport à certaines époques ils s'écartent de la proportion de valeur, quand ils ne pouvaient autrement arriver à mettre en système les diffé- rentes espèces de monnaie.

Cependant l'argent ne représentait jamais une aussi grande valeur par rapport au cuivre, il était seulement 120 fois plus cher que ce dernier. Voici donc les proportions de valeur correctes existant entre les trois métaux sur le terrain de l'Étrurie:

¹ Herodotos, III. 89.

² Xénophon, Anabasis 1, 5, 6.

³ Le dareikos d'or de 8.4 gr. vaut 10 pièces de statères de 11.2 gr. ou 20 pièces de siglos de 5.6 gr. ($8.4 \times 13\frac{1}{3} = 112$.)

or : argent = 1 : 15 ;
 argent : cuivre = 1 : 120 ;
 or : cuivre = 1 : 1800.

A présent voyons quelle pouvait être la grandeur de la livre étrusque représentée par les plus lourdes suites de l'aes grave étrusque.

Les principes fondamentaux du monnayage étrusque furent établis par *Mommsen* dans *Geschichte des römischen Münzwesens*, oeuvre déjà citée par nous et qui fit époque. Là *Mommsen* rattache étroitement la livre étrusque à la livre romaine fixée par *Böckh*¹ à 327.45 gr., et il exprime le *souçon*² qu'à l'époque florissante du pays la livre étrusque était plus légère que la livre romaine, qu'elle en était à *peu près* deux troisièmes. *Deecke* a tâché de justifier cette supposition dans sa monographie déjà mentionnée. Selon lui, la livre étrusque pesait en réalité 218 gr.

Ni *Mommsen* ni *Deecke* ne disposaient d'autres preuves que la suite de l'aes grave. Et nous n'avons d'autre preuves pour l'inexactitude de leur supposition que la suite des lourdes monnaies de bronze.

Un regard jeté sur notre table des lourdes monnaies de cuivre étrusque nous apprend que le plus lourd exemplaire de l'*as* étrusque ne pèse que 206 gr. (4.) La plus lourde suite à laquelle appartient cet *as*, celle du type roue et vase à deux anses atteint en poids, il est vrai, avec les divisions de l'*as*, l'once, le sextans et le quadrans, les parties correspondantes de l'*as* de 218 gr.; mais l'*unité*, l'*as*, reste 11 gr. au-dessous de l'*as* de *Deecke*. Aussi, dans ses parties, seulement un ou deux exemplaires représentent ces grands poids,³ tandis que les autres *as* varient de 191—164 gr., les semis de 102—94 gr., les quadrans de 46—32 gr., les sextans de 36—28 gr., et les onces de 15.8—7 gr.

La différence devient encore plus évidente si nous comparons l'*as* théorique de 218 gr. et ses divisionnaires avec la suite que *Mommsen* considère comme la plus ancienne, avec les monnaies au type roue-roue.⁴ (1.)

	théorique	type roue-roue
as --- --- ---	218 gr.	201—177 gr.
semis --- --- ---	109 "	95— 83 "
triens --- --- ---	72.4 "	98— 65 "
quadrans --- --- ---	54.3 "	50— 32 "
sextans --- --- ---	36.2 "	32— 13 "
uncia --- --- ---	18.1 "	18— 11 gr.

Seul le triens non seulement atteint le poids fictif, mais le dépasse. Dans l'once se trouvent 18 gr. qui égalent presque le poids de l'once appartenant à l'*as* de 218 gr., mais là encore il faut tenir compte de ce qu'un seul des trois exemplaires pèse 78 gr.,⁵ les autres, au con-

¹ Oeuvre citée p. 165.

² Oeuvre citée p. 225.

³ *Deecke*, oeuvre citée 28., 16a., 18a., 19a. et 20a-b.

⁴ *Mommsen*, oeuvre citée p. 224—26.

⁵ *Deecke*. Etruskische Forschungen, Stuttgart, 1876. 2. Heft p. 21. 3a.

traire, pèsent l'un 67 gr., l'autre 65 gr.¹ De même parmi les onces une seule pèse 18 gr.² tandis que dix varient entre 14 et 11 gr.³

Si nous examinons à présent les normalia entières et réduites des autres *as* avec leurs divisionnaires et leurs multiples, nous trouverons aussi que la grande *unité*, l'*as*, ni en soi, ni reconstruit par ses divisionnaires ou ses multiples, n'atteint les 218 gr., qu'il pèse à peine 200 gr. Le semis de 113 gr. appartenant au groupe 9a qui ne se trouve qu'une fois, à côté de 8 autres semis plus légers (84—48^{1/2} gr.)⁴ et qui non seulement montre un poids anormal relativement au poids théorique, mais se distingue de la longue suite à laquelle il appartient en réalité, ne peut être considéré que comme une abnormité, une exception, dûe à l'insouciance de l'ouvrier qui l'a coulé.

Pour établir les étalons de l'antiquité il faut tenir compte des plus grands poids trouvés, même — si d'autres circonstances ne s'y opposent — il faut les prendre pour point de départ et suivre leurs traces. Mais cela se pourrait-il pour les suites de l'*aes grave* étrusque, vu que dans les monnaies de la même époque et coulées avec la même technique, les *parties* de la grande unité nous permettent de conclure en certains cas qu'il y eut un *as* plus lourd que le poids des plus lourdes unités ne respresente en effet? Il faut croire que s'il est possible d'établir approximativement la grandeur de la livre étrusque rien que par les lourdes pièces de cuivre, il n'y a qu'un moyen: c'est de prendre pour guide le poids général des plus lourds *as* comme poids des unités. Car il ne faut point oublier que justement dans la procédure du coulage il pouvait arriver que certaines pièces dépassent ou n'atteignent pas le poids normal.

Les *as* des groupes 1, 4, 6 et 9 restent, malgré leurs petites différences de poids, dans le même groupe, à côté des *as* légers qui montrent une réduction, et cela prouve que la différence de poids dans les plus lourds *as* ne provient vraiment que d'un manque de précision dans l'exécution du coulage. Le poids moyen de ces quatre groupes est 201 gr., et si nous y ajoutons un gramme en faveur de la série lourde, nous obtenons un *as* normal de 202 gr. Et comme dans l'antiquité, surtout au début du monnayage, le système pondéral et le système monétaire furent étroitement liés, nous pouvons accepter 202 gr. comme poids de la livre étrusque.

Cependant, cette livre de 202 gr. n'est autre que deux cinquièmes de la mine légère de commerce de 505 gr. appartenant au système pondéral dit royal babylonien-persan. En ces circonstances ce serait juger arbitrairement que de donner raison à la supposition de Mommsen et à l'affirmation de Deecke, rien que pour mettre en relation intime les livres étrusque et romaine, et de fixer la livre étrusque à 218 gr., la considérant ainsi comme deux tiers de la livre romaine de 327.45 gr.

Lorsque nous songeons que l'histoire de ce puissant peuple de l'Étrurie finit quand celle de Rome conquérante n'a fait que commen-

¹ Même oeuvre p. 22. 3. b—c.

² Même oeuvre p. 23. 6a.

³ Même oeuvre p. 23. 6 b—i.

⁴ Même oeuvre, p. 35, 40a.

cer, il nous paraîtrait singulier que Rome dont la puissance germeait encore eût donné son système monétaire à un état d'une industrie aussi développée et d'un commerce aussi étendu comme ceux de l'Étrurie du VIe au IVe siècle av. J. C.

Deecke sentit cette difficulté lorsqu'il se mit à expliquer l'origine de la livre étrusque et ne put résoudre la question que de la manière suivante: D'autant que la livre fut de 218 gr. dès le commencement et fut plus tard augmentée d'un tiers, il établit que dans les temps anciens la livre étrusque et la livre romaine furent de la même grandeur, et supposa que sur le terrain de l'Étrurie la livre avait baissé peu à peu et à la fin, entre 413 et 400 av. J. C., devint de 218 gr. avec l'adoption du système monétaire syracuséen. De plus, il suppose que la libra de cuivre sicilienne était autrefois égale à la livre romaine et qu'en Sicile arriva la même baisse que sur le terrain d'Étrurie. Il explique tout ceci par le conservatisme de Rome à l'encontre de l'Étrurie et de la Sicile plus civilisées.¹

Son opinion est d'autant moins soutenable que, malgré tout, il rend le système pondéral étrusque en tous points dépendant du système romain, et qu'il trouve une époque où les deux systèmes séparés se réunissent de nouveau, au début de l'étalon triental romain en 268 av. J.-C. Dans l'intervalle — naturellement — l'Étrurie resta conservative.

Il est bien plus probable qu'au nord et au centre de l'Italie, peut-être même dans toute la péninsule italique, on se soit servi dans les temps les plus anciens de la livre osque de 273 gr. dont le souvenir se conservait encore sur les marchés italiques p. ex. dans le pesage de l'huile, lorsque la livre de 327.45 gr. fut introduite à Rome comme nouvelle unité pondérale. Qu'elle a continué d'être en usage sur les différents terrains de l'Italie est prouvé par les premières monnaies d'or dites campaniennes-romaines du IIIe siècle av. J.-C. dont la marque de valeur XXX se rapportait à 30 anciennes livres romaines de cuivre, soit 30 pièces de cuivre à 273 gr., *as* de cuivre.² C'est bien plutôt le dixième de la livre d'argent étrusque qui aura servi de base au nouveau système pondéral romain, comme en raison inverse ($27.3 \times 12 = 327.6$) la réforme pondérale de Rome ne pouvait avoir devancé l'époque d'émission des premiers *aes grave* romains. Si nous abandonnions le rôle de la livre de 273 gr. sur le terrain de l'Étrurie dans les temps les plus anciens et si nous voulions déduire la livre étrusque au poids de 218 gr. de celle de Rome, il nous faudrait supposer que l'Étrurie industrielle et commerciale ne disposait point d'un système pondéral à l'époque de sa floraison, — ce qui serait absurde.

L'étude du système monétaire étrusque même à la conviction qu'à côté de la livre italique de 273 gr. il y eut en usage dès les premiers temps une livre plus légère pesant 202 gr. ou un peu plus. Cette unité pondérale plus légère était en usage dans certains terrains de l'Étrurie pour le pesage du cuivre aussi bien que pour celui des métaux précieux, tantôt avec le régime de douze, tantôt avec les régimes décimal et duodécimal en même temps. Tout comme chez l'ancienne

¹ Oeuvre citée p. 78.

² *Haeblerlin* oeuvre citée.

livre de 273 gr. Cette livre légère (202 gr.) ne peut être plus ancienne que les monnaies étrusques appartenantes à ce système monétaire. Mais les premières monnaies étrusques sont plus anciennes d'un siècle au moins que les premiers *as* romains; donc en ce point non plus le système pondéral et monétaire ne devait dépendre de celui de Rome.

Cette livre légère est représentée par les lourdes pièces de bronze étrusques; mais ces dernières semblent être beaucoup plus jeunes que les plus anciennes monnaies d'or et d'argent de ce système monétaire. Il faut donc croire que plus tard seulement on émit des monnaies de bronze de la grandeur de l'unité pondérale et que jusqu'alors le poids de bronze correspondant aux monnaies d'argent fut établi par le pesage, comme nous l'avons observé plus haut.

Nous ne nous rendons pas encore compte si ce fut le système monétaire qui amena le système pondéral, ou si le système pondéral adopté plus tôt amena le système monétaire. Une chose seule est sûre: c'est que, dans les deux cas, le système pondéral comme le système monétaire se rattachent aux systèmes persans. La livre de 202 gr. n'est autre que deux cinquièmes de la mine (505 gr.) dite commerciale persane. L'unité d'argent que montrent les pièces no. 17—20 (0·84 gr.) n'est que le dixième du *dareïkos* persan, et l'unité (0·056 gr.) représentée par les monnaies d'or à une face plane (2—4) n'en sont que le cent cinquantième. Il est donc clair que l'Étrurie fit frapper ses monnaies selon l'étalon persan, de la sorte que les pièces d'or aussi bien que celles d'argent furent frappées selon l'étalon d'or persan, et le rapport des métaux précieux fut 1 : 15.

A présent, si nous supposons que le système monétaire fut amené par le système pondéral déjà existant, cela devait arriver de la même manière comme pour les monnaies du système babylonien-étrusque. Un dixième de la livre d'argent comme unité pondérale, avec son douzième, c. à. dire un centvingtième de la livre, fournit l'unité monétaire de l'argent; $202 : 120 = 1·68$, c. à. d. l'unité d'argent que représentent les monnaies d'argent au type sanglier et chimère d'à peu près 16 gr. sans marque de valeur, et ses divisionnaires (1—5.) Quoiqu'elles ne portent point de marque de valeur, ces monnaies se rattachent métrologiquement aux pièces d'à peu près 8 gr. (17—20); et celles-là sont toujours basées sur le régime de dix. Ces sont les pièces les plus anciennes de ce système monétaire, comme les pièces sans marque de valeur le sont du système babylonien-étrusque. C'est en apparence seulement que les monnaies d'or à une face plane (2) dont le style est aussi archaïque semblent contredire ce fait. Car, si nous examinons de près, sous le point de vue de leur exécution artistique, les monnaies d'or appartenant à ce système, nous trouvons, outre la pièce à la tête de lion d'un style archaïque, d'autres séries à tête de femme et à tête virile (3—4) d'un style artistique bien plus développé. Là il n'y a plus trace d'archaïsme. Cependant, ces pièces d'or, malgré la différence de leur caractère artistique, appartiennent toutes au même système monétaire. Elles prouvent que les monnaies d'or ayant l'air d'être des plus anciennes, représentent la même unité monétaire que les plus jeunes (0·056). Donc, puisque dans leurs séries elles montrent un tel développement de style — au contraire des monnaies d'argent sans marque

de valeur, toujours archaïques, au sanglier et à la chimère — l'on peut croire avec certitude que dans ce système aussi les monnaies d'argent sans marque de valeur furent les plus anciennes. Une autre preuve : sur les pièces d'or la valeur est *toujours* marquée ; on n'en connaît point sans marque de valeur.

Mais d'un autre côté ces monnaies d'or appartiennent à une unité d'argent de moitié plus légère que celle qui est représentée par les pièces d'argent sans marque de valeur. Car il y a parmi les monnaies d'argent une suite qui montre un poids moyen de 8.4 gr. et dont 10 est la plus haute marque de valeur (17—20). Leur unité est donc 0.84 gr., c. à d. la moitié de l'unité d'argent originale (1.68 gr.) déduite de la livre de cuivre de 202 gr. Voilà donc de nouveau la *réduction à la moitié du poids* que nous avons déjà observée dans le système monétaire babylonien-étrusque.

L'unité monétaire d'argent de 0.84 gr. s'est formée par l'adoption comme unité monétaire de la moitié de l'unité originale de 1.68 gr. Avec cette unité d'argent réduite apparaissent en même temps les pièces d'or, et métrologiquement elles appartiennent à cette unité. La réduction a dû se faire très tôt, dans la première moitié du Ve siècle, alors que l'art en général fut encore archaïstique. C'est pourquoi les mêmes traits artistiques se trouvent dans les pièces les plus antiques comme dans les séries plus jeunes qui dérivent des premières.

Ici se pose la question : Les différentes unités monétaires n'auraient-elles pas été en usage, en même temps, mais séparément selon les terrains, comme unités monétaires de l'une ou de l'autre ville ? Là dessus nous remarquerons ce qui suit :

Les monnaies d'argent au poids réduit et les pièces d'or qui s'y rattachent sont certainement des monnaies de la ville de *Populonia*. Dans cette ville ou aux environs furent trouvées toutes les monnaies à une face plane connues jusqu'à présent. Les monnaies d'argent au Gorgoneion sont aussi de la frappe populonienne, ce qui est prouvé par la conformité de la légende et des types. Il est regrettable que nous ne connaissions le lieu où fut trouvée la série lourde au sanglier et à la chimère. D'un seul exemplaire au sanglier — de la collection *Mazzolini* — nous savons qu'il fut trouvé à Populonia, et pour cette raison, tant que le contraire n'est pas prouvé, nous considérerons d'un certain droit toutes ces pièces comme monnaies de Populonia. Le fait que ces types ne se trouvent plus parmi les monnaies de Populonia émises plus tard, ne prouve point le contraire, car dans l'antiquité les types ont souvent changé avec la réforme monétaire. Ce changement des types prouve même que seuls les points de vue historiques sont à considérer dans les recherches sur la nature des relations existantes entre les deux unités monétaires ; qu'il faut donc les séparer chronologiquement, et non géographiquement. Mais la justesse de notre avis est surtout confirmée par la réduction *répétée* du poids dans la série des pièces d'argent populoniennes, où la petite unité d'argent (0.42 gr.) dérivée de la réduction est encore la moitié de l'unité monétaire déjà réduite, de 0.84 gr. L'on observe même une troisième perte de poids, mais la forme n'en est pas assez décidée pour que nous nous en occupions ici.

Ainsi, des plus anciennes monnaies d'argent sans marque de valeur

dérivent, par deux réductions de suite du poids, les séries légères et les plus légères monnaies d'argent.

Relativement à la première, la deuxième réduction paraît dans les monnaies de la manière suivante : La grande espèce de monnaie fondée sur les unités a dans les deux groupes un poids moyen de 8·4 gr. Mais dans l'un des groupes 10 est la marque de valeur (17—20), dans l'autre 20 (22—48), et ainsi se font les deux unités divergentes.

Quant à la question, lequel des systèmes fut le plus ancien, elle a souvent été discutée. Cependant elle est facile à résoudre, lorsque nous considérons l'ensemble des matières réunies par *Sambon*, car les monnaies aux grandes marques de valeur réfléchissent typologiquement aussi bien que métrologiquement le progrès de l'art des médailles du Ve siècle jusqu'à la première moitié du IIIe siècle av. J.-C. Les monnaies aux petites marques de valeur au contraire se rattachent décidément aux monnaies de style archaïque par l'exécution de leur Gorgoneion.¹

Voyons d'abord la lourde série réduite et les pièces d'or qui appartiennent à cette série.

Nous avons obtenu l'unité d'argent de 0·84 gr. en supposant une époque où le poids original de 16·8 gr. des monnaies d'argent fut réduit à la moitié, et nous avons dit qu'avec cette réduction apparente à côté des monnaies d'argent les pièces d'or à une face plane (2—4). Passons donc aux monnaies d'or desquelles nous n'avons pas encore traité.

Elles représentent encore deux unités divergentes. L'unité pondérale des monnaies aux marques de valeur 50, 25, 12·5 et 10 (2—4) est 0·056 gr., tandis que celle de la monnaie portant 5 comme marque de valeur (1) est 0·56 gr. L'une est donc le décuple de l'autre. Cherchons, selon le rapport de valeur 1 : 15, la valeur d'argent correspondante. $0·056 \times 15 = 0·84$ et $0·56 \times 15 = 8·4$. Nous voyons donc que la petite unité d'or avait la même valeur que l'unité d'argent, tandis que la grande unité en valait le décuple, ou bien une pièce d'argent à la marque de valeur 10 et pesant 8·4 gr. Appelons celle-ci : grande litra d'or, celle-là : petite litra d'or, la grande monnaie d'argent : statère. Alors, selon ce qui précède, la pièce d'or de 50 petites litras valait 50 litras (à 0·84 gr.) d'argent, c. à. d. 5 pièces de statères ou 10 pièces de drachmes, (celles de ce groupe qui ont 5 pour marque de valeur) etc., tandis que la pièce de 5 grandes litras d'or (1) valait de même 5 statères ou 10 drachmes etc.

De la pièce d'or au type hippocampe, comme des pièces d'argent au même type, l'endroit de trouvaille est inconnu. Mais il est certain qu'elles ne peuvent être classées parmi les monnaies de Populonia. Peut-être là aussi nous avons devant nous la monnaie d'une autre ville qui était alliée de Populonia dans le commerce et avait par conséquent le même système monétaire. Quelle fut cette ville, c'est aujourd'hui impossible de constater.

Le poids du statère d'argent (8·4 gr.) équivalant à la grande litra

¹ *Babelon*. Traité des monnaies grecques et romaines. Paris, 1907. III. partie. Tables XXXI. et LV.

d'or s'accorde avec le poids du dareïkos persan (8·4 gr.) Comme le système pondéral étrusque, d'origine persane aussi, et le système monétaire qui s'en est développé s'accordent sur ce point avec le système monétaire persan, saute aux yeux. C'est la conséquence naturelle de ce que l'Étrurie a adopté le système monétaire du terrain persan. Nous pouvons donc affirmer que l'Étrurie fit frapper ses monnaies d'argent et puis ses pièces d'or à l'étalon d'or persan fondé sur le rapport de valeur des deux métaux 15 : 1., de sorte que l'unité d'argent (0·84 gr.) valut un dixième, et l'unité d'or (0·056) un cent cinquantième du poids du dareïkos. Mais ceux qui croiraient que l'Étrurie employa pour le pesage des métaux précieux la mine d'or dite royale babylonienne-persane dont le cinquantième fut le dareïkos persan ($420·7 : 50 = 8·4$) n'expliqueraient pas par cette supposition, comment le régime de dix est entré dans le système monétaire étrusque; car des divisionnaires du dareïkos comme celles du siglos persans sont inconnues. Sur d'autres terrains le statère et la drachme se divisèrent selon le système de 60.

Pour en revenir à la grande unité d'argent originale (1·68 gr.), la litra d'or équivalente devrait peser 0·112 gr. Mais nous chercherions en vain une semblable unité d'or parmi les monnaies d'or connues jusqu'à présent. Ou il n'y en eut pas, ou elles ne sont pas encore découvertes. Il est plus probable qu'à l'époque de la première réduction l'on passa de l'évaluation par l'argent à la double évaluation par les deux métaux précieux, l'or et l'argent.

Les pièces d'à peu près 8 gr. portant la marque de valeur 20, et leur parties (22—48) montrent sans doute une nouvelle réduction de poids, au contraire des statères à la marque de valeur 10 et leurs divisionnaires (17—20.) La plupart de ces monnaies sont de la frappe populonienne, mais il s'y joignent aussi des monnaies d'autres villes.

Le caractère artistique de l'exécution de ces monnaies qui montrent un art plus développé que celles de la série lourde, et la réduction du poids nous autorisent à placer la série légère chronologiquement au-dessous de la série lourdes et à la considérer comme plus jeune.

On se demande quelle pouvait être la raison de cette réduction répétée dans les systèmes pondéraux étrusques? Sûrement elle était dû à des crises dans l'économie de l'état. Nous en avons eu des exemples aux temps modernes; chez nous, la dévaluation des monnaies de 1811 a servi, avec une procédure moins franche et sous une autre forme, le même but auquel tendait la réduction de poids dans les monnaies de l'Étrurie au commencement du IVe siècle av. J.-C. Aussi dans l'antiquité il se trouve un exemple classique de ce fait dans l'institution Seisachteïa de Solon, qui introduisit en Athènes un étalon plus léger à la place de l'étalon éginéen en usage jusqu' alors. L'on sait que Dyonise l'Ancien¹ (405—367), selon Aristote, pourvut d'empreintes nouvelles les monnaies empruntées aux citoyens, de sorte que les pièces qui valaient une drachme jusqu'alors, en valaient deux après. Quelque chose de semblable pouvait être arrivé en Étrurie. Mais si l'institution avait pour but de venir en aide au peuple appauvri et

¹ Holm, Geschichte Siciliens, II. 443.

endetté, ou bien si elle fut établie dans l'intérêt du trésor de l'état ou du souverain — comme à Syracuse — c'est un point sur lequel il y a encore à discuter. Cependant les longues luttes de l'Étrurie contre ses ennemis sur terre et sur mer, les grands désastres qui frappèrent l'état dans le cours de ces luttes le rendent probable qu'ici il ne s'agit point d'une mesure de caractère social, mais que les dépenses des guerres continuelles demandaient une réduction de poids, c. à d. que les pièces de monnaie du même type soient pourvues d'une marque de valeur plus grande. De la sorte qu'une pièce qui valait 10 litras dans le système monétaire précédent eut la valeur de 20 litras après la réforme. De cette mesure il s'en suivit tout naturellement que les lourdes espèces anciennes furent retirées. C'est peut-être la raison pour-quoi relativement peu des pièces d'argent parvenues jusqu'à nous représentent la série lourde. Cependant les pièces d'or de cette série prouvent la longévité du système lourd. Les pièces d'or à tête de lion et de style archaïque appartiennent au même système que celles à la tête virile et à la tête de femme (3. 4.) d'un art beaucoup plus développé. Les plus beaux exemplaires de ces dernières monnaies ne peuvent dater que de la fin du Ve siècle ou du début du IVe siècle av. J.-C., tandis que les plus grossières des pièces à tête de lion seront du deuxième quart du Ve siècle. L'époque des pièces d'or, avec les monnaies d'argent montrant la première réduction, comprend donc 75 à 100 ans.

Quant à l'unité d'or qui répond à l'unité monétaire de l'argent ayant subi une deuxième réduction (0.42 gr.), elle ne se trouve pas parmi les monnaies d'or. Il est donc évident qu'à l'époque de laquelle elles datent, des deux métaux précieux c'était encore l'argent qui fut employé comme matière de monnaie, que l'émission de pièces d'or cessa dès la deuxième réduction. Celles des pièces d'argent qui furent émises plus tard sont probablement les pièces à tête d'Hercule (27—28), à la tête de Minerve casquée (29—30) et à la tête de Mercure au pétase ailé (39) que l'on peut considérer comme datant du commencement du IIIe siècle av. J.-C. Plus tard encore vinrent les pièces d'argent de 5 litras à tête virile barbue (40). Avec celles-ci finit la suite des monnaies d'argent étrusques, c. à d. le monnayage de l'or et de l'argent en Étrurie qui avait duré du commencement du Ve siècle jusque, à peu près, au milieu du IIIe siècle av. J.-C.

Avant de passer aux monnaies de bronze, il nous faut établir aussi exactement que possible le moment des réductions, pour qu'une chronologie plus sûre éclaire le rôle et l'importance des premières. Nous avons déjà mentionné plus haut que la réponse nous sera fournie par l'histoire de l'Étrurie et par le caractère artistique des monnaies. Esquissons donc, appuyés sur *Mommsen*, les traits caractéristiques et — brièvement — l'histoire du peuple étrusien.

L'origine en est incertaine, sa langue n'est qu'imcomplètement déchiffrée sous beaucoup de rapports. Son développement non autochtone, mais historique commence et s'achève sur le terrain d'Italie. Ils témoignèrent toujours de l'animosité contre la Grèce et contre Rome, à causes des intérêts de commerce et de puissance. Ce fut d'ailleurs un peuple navigateur, commerçant, richement industriel. La vie urbaine

se développa de bonne heure et probablement les villes étaient, comme Rome, gouvernées par des rois. Douze villes formaient une alliance. A la tête d'une de ces alliances se trouvèrent Volsinies en Étrurie, Capoue en Campanie. Leur industrie et leur art, d'abord sous l'influence orientale, se développèrent bientôt indépendamment, mais avant de revêtir un caractère pur ils furent pénétrés profondément de la civilisation grecque et restèrent toujours sous cette influence. La civilisation de Rome est sous bien des points le réflète de la civilisation étrusque. Le VIe siècle av. J.-C. fut la plus brillante époque de sa force maritime et de sa puissance sur terre. Dans ce temps le terrain entre le Padus (Po) et le Tibre fut sous la domination de l'Étrurie, et elle tenait aussi une partie de la Campanie.

Sa force maritime fut si grande que dans l'alliance de Carthage elle domina aussi bien sur la mer tyrrhénienne que sur la mer ionienne. *Livius*¹ dit que, non seulement la terre, mais aussi la mer tout le long de l'Italie, des Alpes jusqu'au détroit sicilien était remplie de la gloire de l'Étrurie.

Hadria près du delta nord du Po, le centre du commerce d'ambre qui s'étendait de la Mer Baltique vers le sud, Hadria que les Grecs appelaient source d'ambre, était la possession de l'Étrurie. Aussi jalousement que veillaient sur la côte méridionale les villes grecques de l'Italie, Kymae surtout, la plus ancienne colonie grecque en Italie, elles ne purent empêcher l'Étrurie de tenir Antium sur le terrain de Latium, et Surrentum sur la côte de Campanie, et de menacer les navigateurs grecs dans leur commerce pacifique. En Campanie il y eut même une véritable petite Étrurie où, selon l'habitude des Étruriens, une alliance de douze villes étrusques tenait toute la puissance en mains. Dans une époque historique fort avancée il se trouvaient encore ici des villes dont les habitants parlaient la langue étrusque.²

Dans l'alliance punique de Carthage ils luttèrent contre les efforts colonisateurs des Grecs, mais dans les intervalles ils étaient en relations paisibles de commerce avec eux et tenaient les marchés de toute la terre ferme de l'Italie. A l'époque où les rois romains furent renversés, l'Étrurie atteignit le sommet de sa puissance. C'est alors qu'elle essaya de franchir le Tibre aux dépens de Rome (Porsenna).

Au Ve siècle la fortune de l'Étrurie changea. Dans le courant de ce siècle elle perdit son hégémonie maritime envers la Grèce (Syracuse) et la plus importante de ses colonies. Elle ne put s'emparer de Kymae, Anaxilas lui ferma le détroit de Sicile (482); en 480, les Étrusques subirent une défaite, avec les Carthaginois, près de Himéra. Un plus grand désastre les frappa lorsque, en 474, *Kymae* et *Syracuse* livrèrent près de Kymae une bataille à la flotte étrusque où les Étrusques furent vaincus. *Pindare* célébra cette victoire dans une de ses odes, et Hiéron envoya en Olympie les armes prises à l'ennemi et un casque avec une inscription.³ Cette bataille enleva sa puissance maritime à l'Étrurie. Syracuse et Tarente s'emparèrent de l'hégémonie, la

¹ *Livius* p. 25.

² *Mommsen*, oeuvre citée p. 140.

³ C. I. Gr. p. 34. n° 14.

première sur la mer tyrrhénienne, la deuxième sur les mers ionienne et adriatique. L'île d'Aenaria (Ischia) fut occupée par Hiéron ce qui fit cesser toute communication entre l'Étrurie et la Campanie. En 424 l'Étrurie perdit Capoue. En 452, Aetolia (Elba) fut occupée par Syracuse; en 387 Hadria fut colonisée par Dyonise, qui détruit et saccagea Pyrgi, le port de Caere. Enfin l'alliance de l'Étrurie avec Carthage cessa et sa force maritime fut anéantie. Le reste de la flotte s'adonna à la piraterie.

Sur la terre ferme l'Étrurie ne fut pas plus heureuse. Durant la première moitié du Ve siècle, il est vrai, elle sut conserver Véies, malgré tout l'héroïsme des Fabiens; mais elle finit par la perdre en 366, et pendant ces luttes, Rome avait conquis une autre ville étrusque, Fidenae.

Voilà de grands malheurs lorsqu'on songe qu'en 424 les Samnites prirent Capoue et s'emparèrent de Kymae. A tout cela il faut ajouter l'invasion des Gaulois qui en était pour beaucoup dans le fait que l'Étrurie abandonna ses terrains méridionaux à la destruction. Contre cet ennemi qui se précipita du nord avec une force irrésistible, tous ses efforts furent en vain. Dans l'année même de la prise de Véies, la ville de Melpum (Mediolanum?) situé sur la rive gauche du Po succomba aux Gaulois. Ces derniers, renforcés par des troupes nouvellement arrivées, franchirent le Po en 391 et forcèrent les Étrusques et les Umbriens de quitter leur pays et de se retirer vers le sud entre l'Arno et le Tibre (à présent la Toscane).

Ces coups terribles venant du nord et du sud annonçaient la fin du puissant peuple étrusque.

A peine le danger gaulois eût-il passé sur Latium que déjà Rome assurait ses conquêtes dans le sud de l'Étrurie par les places fortes de Sutrium et de Nepete (383, 371); en 351 Caere quitta l'alliance étrusque, en 343 Rome força Falerii à en faire autant. Il est vrai que dans les guerres samnites l'Étrurie fut encore une ennemie redoutable, mais elle était impuissante contre Rome. Enfin elle fut encore plus affaiblie par les discordes et les dissensions dans sa politique intérieure et dans ses institutions économiques. L'inégalité dans la distribution de fortune avait atteint des proportions démesurées. Le mouvement social qui s'en suivit fournit à Rome l'occasion de priver — sous prétexte de secours — Arretium (301), puis Volsinii (266) du peu d'indépendance qui leur restait encore.

La chute de Véies et de Melpum avait brisé la puissance politique du peuple étrusque, et peu à peu, presque imperceptiblement l'Étrurie se fondit dans le corps politique de l'Empire romain qui allait s'agrandissant de plus en plus.

Dans l'histoire de l'Étrurie il y a donc trois points qui marquent les degrés de sa décadence :

Le premier, c'est le jour de la bataille de Kymae en 474. Syracuse et la Grèce italienne avaient tellement frappé l'Étrurie dans sa force maritime que sous l'influence de ce désastre elle perdit avec une rapidité inouïe les mers tyrrhénienne, ionienne et adriatique, sur lesquelles elle avait exercé une domination presque exclusive. Le plus grand danger pour l'Étrurie ne fut point la bataille perdue, mais l'avidité avec laquelle les maîtres de Syrakuse s'empressèrent de profiter de leur victoire.

Ils savaient qu'ils n'en finiraient avec l'Étrurie tant que les îles de la mer tyrrhénienne formaient un lien entre la Campanie et l'Étrurie et tant que cette dernière possédait l'île d'Elba si riche en fer. Après la bataille gagnée sur les Étrusques, ils dirigèrent donc tous leurs efforts vers un seul but : celui de s'emparer du groupe des îles. Plutôt que par la bataille perdue même, la ruine de l'Étrurie fut causée par les suites de la défaite. Peu après, Hiéron occupa l'île d'Aenaria (Ischia), séparant ainsi l'Étrurie de la Campanie. Mais la plus sensible perte, le plus grand désastre ce fut pour l'Étrurie lorsque, en 452, Syracuse prit l'île d'Elba. *Dans l'anéantissement de sa force maritime, la prise d'Elba fut aussi pour l'Étrurie la ruine économique complète.* Cette circonstance nous permet de supposer qu'à cette époque, en 452, ou en nombre arrondi 450 av. J.-C., se fit la première réforme monétaire en Étrurie.

Le deuxième moment important dans la décadence de l'Étrurie fut 396, l'année de la chute de Véies et de Melpum, lorsque les Romains au sud et les Gaulois au nord lui portèrent des coups sinistres, dont elle sentit l'effet immédiat. Le troisième moment enfin ce fut en 266 av. J.-C. quand la seule place forte de l'Étrurie qui se tenait encore, Volsinii, tomba aux mains des Romains. Ces immenses désastres sous lesquels s'évanouit enfin la puissance de l'Étrurie furent sans doute toujours accompagnés de grandes crises dans l'économie de l'état. Les guerres continuelles exigeaient plus d'argent que l'état n'eût pu produire par des moyens ordinaires. Ils s'aiderent donc comme s'aidait Rome en 217 av. J.-C., l'année de la bataille de Trasimène, lorsque, avec l'adoption de l'once pour étalon, ils firent en même temps la réduction du poids des monnaies d'argent.

Il nous faut donc rattacher les époques des réductions arrivées dans le système monétaire étrusque aux événements historiques que nous venons d'énumérer ; chose d'autant plus simple qu'elle est facilitée par la classification chronologique des monnaies selon leur exécution artistique.

Ainsi nous distinguons les trois époques suivantes dans le monnayage de l'or et de l'argent en Étrurie :

Première époque, d'à peu près 500 à 450 av. J.-C. Dans ce temps furent en usage les plus lourdes pièces d'argent des deux systèmes différents, mais séparément, selon les terrains ; de la série babylonienne-étrusque les monnaies sans marque de valeur montrant la Gorgone courante etc. (8—16) et le type à jeune tête virile barbue ayant 5 pour marque de valeur (6—7.) avec l'unité de 2·274 gr. — du système persan-étrusque les types au sanglier et à la Chimère, avec l'unité de 1·68 gr.

Deuxième époque, de 450 à 390 av. J.-C., ou bien à peu près de la chute d'Elba à la chute de Melpum et de Véies. Après la bataille de Kymae l'Étrurie change de politique continentale. C'est probablement le moment où elle songe à l'exploitation de mines d'or peut-être négligées jusqu'alors, et la conséquence en fut que l'étalon se convertit, du moins par terrains, en étalon double d'or et d'argent avec réduction à la moitié de l'ancienne unité d'argent. À cette époque appartiennent : du système babylonien-persan, les monnaies au type

amphore avec calmar (20) pourvues des marques de valeur 20 et 10; du système persan-étrusque, les pièces d'or petite et grande litra aux marques de valeur 50, 25, 12·5, 10 et 5 (1—4), et les pièces d'argent représentant l'unité de 0·84 gr. (17—20).

Troisième époque de 390 à 266 av. J.-C. c. à. d. de l'invasion des Gaulois à la chute de Volsinii. A la fin du Ve siècle et au début du IVe siècle, les différents peuples celtiques ou gaulois, les Sénons, Boiens, Insubres, Cénomans, descendant du haut des Alpes repoussèrent les Etrusques de la plaine fertile sur la rive du Padus (Po) jusqu'au terrain entre l'Arno et le Tibre. En 396 tomba Melpum sur le Padus et en même temps Véies fut conquise par Rome. Ce désastre força probablement l'Étrurie à une nouvelle réforme monétaire, à une nouvelle réduction du poids de ses monnaies d'argent. Elle perdit avec le terrain les mines d'or déjà ouvertes plus tôt au nord des Apennins. Ce fut peut-être la raison pourquoi Populonia et les villes alliées cessèrent de faire frapper des monnaies d'or, mettant en circulation d'autant plus de pièces d'argent à poids réduit, avec les marques de valeur 20, 10, 5, 2·5, et 1 (22—48). La route du nord leur étant fermée ou du moins rendue peu accessible par l'avancement des troupes gauloises, l'Étrurie commença des relations commerciales très vives avec la Campanie au sud. C'était comme un renouvellement de connaissance, par suite duquel les drachmes basées sur le triple de l'unité monétaire 1·137 d'Étrurie furent introduites en Étrurie et servirent de base au système monétaire campanien-étrusque, que représentent les monnaies d'or de Volsinii du commencement du IIIe siècle av. J.-C.

A cette époque appartiennent donc les pièces d'argent aux marques de valeur 20, 10, 5, 2·5, 1 avec leur unité monétaire de 0·42 gr. (22—48); les pièces d'or de Volsinii et les pièces d'argent au style campanien. Et ce sont les dernières monnaies d'or et d'argent étrusques.

Monnaies de bronze aux systèmes décimal et duodécimal.

Deecke prétend que pendant presque sept dizaines d'années (268—200) l'Étrurie et Rome émirent des monnaies en même temps, mais il explique cette supposition par le seul fait que trois espèces de monnaies s'accordent dans les deux systèmes monétaires.

Lorsqu'on pense que Rome commença l'émission de ses monnaies d'argent (268) quand la conquête de l'Étrurie put être considérée comme achevée, puisque deux ans après tomba Volsinii, la principale place forte de l'Étrurie, l'on se demande si la nécessité d'une réforme monétaire romaine ne s'était pas fait sentir justement par conséquent de cette extension de puissance? Par la conquête de l'Étrurie, Rome avait acquis un terrain dont les centres industriels et les marchés commerciaux étaient depuis des siècles habitués à l'usage de la monnaie d'argent. Nous ne nous tromperons pas en avançant que Rome reçut de la Campanie l'idée d'une réforme, mais que ces conquêtes d'Étrurie lui en eurent bien fait sentir la nécessité. Mais si Rome s'occupa d'une réforme monétaire à l'égard de l'Étrurie, il est peu probable qu'elle eût laissé le droit du monnayage d'argent indépendant aux mains de l'Étrurie, puisque même dans la Campanie bien plus proche elle ne permit que

sous sa suprématie le monnayage des pièces dites romaines-campaniennes à l'inscription ROMANO et ROMA.

Cependant, dans les monnaies d'or et d'argent étrusques il ne se trouve pas un seul trait qui indiquerait une dépendance politique de Rome. L'on peut donc dire qu'avec la chute de Volsinii en 266 av. J.-C. le monnayage d'or et d'argent de l'Étrurie a cessé. Mais tout porte à croire que même après, l'Étrurie émit encore indépendamment des monnaies des bronze. Rome avait donc laissé à l'Étrurie — du moins pour un temps — le droit de frapper des monnaies de bronze. A la litra d'argent au poids réduit, de 0.42 gr. se rattachent par leur jeunesse, leur système d'évaluation, comme pour des raisons métrologiques les monnaies de bronze frappées, archaïstiques et légères que nous avons mentionnées dans le troisième groupe des monnaies de bronze. (Voyez p. 143.) Nous avons déjà parlé de leur âge et de leur exécution technique. Voyons à présent leur poids. Leur poids moyen — car elles sont très différentes quant au poids — donne une petite unité de cuivre de 0.42 gr. Le centuple et le quintuple de celle-ci est assez exactement représenté par les plus lourdes pièces avec les marques de valeur 100 et 50 (40.80, 20.80 gr.). Ces deux groupes de monnaies d'argent et de bronze se rattachent donc l'un à l'autre métrologiquement. Mais cela ne se peut que par la réduction du rapport de valeur de l'argent et du bronze de 1 : 120 à 1 : 100; c. à. d. une réduction quant à l'argent. Seulement que l'argent n'a jamais eu dans l'antiquité une telle valeur légale à l'égard du bronze. Nous ne pouvons donc considérer ces pièces de bronze que comme de la monnaie de change pour le commerce de l'intérieur, qui fut émis après que Rome eût ôté à l'Étrurie le droit de frapper de la monnaie d'or et d'argent. La fluctuation de leur poids aussi indique qu'elles furent des monnaies de change. Mais elles n'ont aucune relation avec l'étalon sextans romain, comme *Deecke* le prétend bien à tort.

C'est beaucoup plus difficile d'installer les séries de l'aes grave dans la série des monnaies d'or et d'argent.

Si dans les monnaies de bronze (groupe *a* des monn. de bronze) l'on pouvait découvrir des traits archaïstiques, nous accepterions l'avis de *Lepsius* qui dit que les bronzes lourds étrusques servaient de modèle aux semblables monnaies de l'Italie, et nous les rangerions simplement parmi les monnaies étrusques de 18.8 gr. Car, selon le rapport de valeur des deux métaux (1 : 120) la grandeur de l'as pesant une livre étrusque équivaut en bronze la petite unité d'argent ($1.68 \times 120 = 202$). Mais l'exécution douce et fine des types des lourds bronzes étrusques indique l'époque d'un art si développé qu'il ne faut pas y songer. Ces monnaies ne datent point du commencement, mais de la fin du Ve siècle et du début du IVe siècle. C'est aussi prouvé par la circonstance qu'elles se trouvent au centre de l'Étrurie, sur la pente ouest des Apennins, ce qui nous permet de supposer qu'elles furent émises après les conquêtes de Rome dans le sud de l'Étrurie. Quant à la question si elles furent émises indépendamment ou selon un modèle romain — je n'entreprends point de la décider.¹

¹ M. dr. *Haebelin*, conseiller judiciaire de Francfort, qui dispose de la plus riche collection des séries de l'aes grave, m'a fait part de son intention — à l'occasion

Pourtant je tâcherai d'expliquer comment se trouvent ces lourdes monnaies de bronze dans une époque si loin de celle des unités d'argent auxquelles elles se rattachent et pourquoi elles représentent malgré cela la grandeur de la livre étrusque.

Au contraire de *Deecke*, nous trouvons naturel que le changement du système monétaire n'entraîne pas le changement du système pondéral, aussi étroitement qu'ils aient été liés. Sûrement l'Étrurie a adopté si tôt la livre italienne de 273 gr. et la livre étrusque de 202 gr. des systèmes pondéraux babylonien et persan, et ceux-ci furent si tôt influencés par le système pondéral d'Égypte au régime de dix — qu'il est impossible que l'histoire nous éclaire sur le temps et la manière de leur transmission. Des deux systèmes pondéraux s'est développé le système monétaire des deux métaux précieux, comme nous l'avons vu. Mais le système pondéral est resté invariable et le cuivre n'a pas perdu de son importance comme matière d'évaluation. Quoique au commencement il ne fut pas coulé en forme de monnaie, d'un poids décidé, selon le rapport de valeur des métaux, une ancienne litra italique de cuivre (273 gr.) équivalait à la litra d'argent (227 gr.) qui s'y rattache, tandis que la litra étrusque de cuivre valait autant que la litra d'argent qui y répond (168 gr.).

Plus tard seulement on songea sur les terrains de l'Étrurie où la livre de 202 gr. était en usage à éviter le pesage continu en coulant des monnaies au poids de la livre. Mais alors s'était déjà faite la réduction dans le système monétaire de l'argent, et ainsi les deux systèmes furent modifiés de sorte que la litra d'argent de 0.84 gr. devint équivalente à un *semis*, ou bien qu'un *as* de bronze valait deux petites litras d'argent. Il est aussi possible que le métal d'évaluation changea selon les villes et que p. ex. à Populonia l'on acceptait un *as* au poids entier de Volaterrae (9.) pour deux litras d'argent de 0.84 gr. Ceci est aussi indiqué par le fait que les pièces au style plus développé des petites monnaies d'or à une face plane peuvent être considérées comme ayant le même âge que les séries lourdes de bronze, et que nous rencontrons aussi des réductions de poids dans les bronzes (9.)

Mais les monnaies de bronze connues jusqu'à présent ne montrent pas la même forme complète et régulière de réduction que les monnaies d'argent. La preuve c'est qu'elles ont de bonne heure rempli le rôle de monnaie de change et n'ont servi que des intérêts de commerce intérieur.

Plus encore l'on regardera comme telles les monnaies de bronze légères (voyez II. groupe) qui se joignent aux bronzes lourds, et qui montrent aussi une assez grande fluctuation du poids, de sorte que l'on ne peut décidément déclarer quelle place leur revient comme monnaies de „*valuta*“ à côté des monnaies d'argent. Ces monnaies furent en usage de la fin du IVe siècle durant tout le cours du IIIe siècle ; elles prouvent donc aussi que Rome avait laissé à l'Étrurie le droit

d'une visite que je lui fit — de publier sous peu sa grande oeuvre sur le monnayage de l'Italie. A l'aide des matières à sa disposition, il décidera aussi de cette question dans son livre.

	Or		Argent		Bronze		
	Marque de valeur	Unité de poids	Marque de valeur	Unité de poids	Marque de valeur	Unité de poids	
Première Époque.							
500—450 av. J.-C.							
A) Système babylonien-étrusque	—	—	— ^	} 2·27 gr.	} 273 gr. cru.	} Series lourdes de bronze.	
B) Système persan-étrusque	—	—	—				1·68 gr.
Deuxième Époque.							
450—390 av. J.-C.							
A) Système babylonien-étrusque	—	—	XX X	} 1·137 gr.	} 136·5 gr. cru.	} Series lourdes de bronze.	
B) Système persan-étrusque	—	—	X ^				} 0·84 gr.
	↑ XXV XII< X ^	} 0·056 gr. 0·56 gr.	II< I				
Troisième Époque.							
390—266 av. J.-C.							
A) Système campanien-étrusque	XX X	} 0·227 gr.	—	} 3·41 gr.	}	} Series lourdes de bronze.	
B) Système persan-étrusque	—		—				drachme campanienne XX X ^ II< I
Quatrième Époque.							
266 à peu près 200 av. J.-C.							
Système étrusque	—	—	—	—	↑ XXX XX XII< X ^ I	} 0·55 gr.	
et monnaies légères de bronze au système duodécimal							

du monnayage de bronze, même après l'émission des premières monnaies d'argent romaines.

D'ailleurs, par rapport aux monnaies de bronze beaucoup de questions attendent encore d'être décidées.

Le résumé chronologique et métrologique des systèmes monétaires de l'Étrurie se trouve dans la table ci-jointe.

Le monnayage d'or et d'argent de l'Étrurie porte donc si bien ce caractère de la continuité, il s'est développé selon des principes si conformes des deux systèmes pondéraux en usage sur les terrains étrusques, dans les réductions des différents systèmes monétaires survenues de temps en temps régissent des principes si unis — qu'il ne peut être question d'une adoption d'autres systèmes monétaires ou pondéraux arrivée dans le cours des temps ni d'aucun ajustage à ces derniers, comme suppose *Deecke*.

Rome pouvait avoir pris l'unité pondérale (1·137 gr.) qui servit de base à son nouveau système pondéral et monétaire, le scripulum de l'antique livre italienne, mais elle peut aussi l'avoir adopté par l'intermédiaire de la Campanie du système monétaire étrusque. Ce serait confirmé par la tradition romaine qui veut que le roi Servius Tullius d'origine étrusque ait apporté l'usage de la monnaie à Rome. Si la tradition n'est pas authentique quant au personnage, le fait n'est pas improbable dans l'essentiel, c. à. d. que Rome pouvait bien avoir pris l'unité pondérale de l'Étrurie pour base de son système monétaire.

Si les systèmes monétaires romain et étrusque s'étaient rencontrés ce n'aurait pu être de la part de l'Étrurie qu'avec le système babylonien-étrusque; car ce dernier peut avoir la même origine que celui de Rome. Mais il était impossible avec le système persan-étrusque qui dès le commencement eut un autre système pondéral. Cependant, le système babylonien-étrusque se trouve déjà au IIIe siècle av. J.-C. dans la forme que montrent les pièces d'or de Volsinii. Que les trois espèces des monnaies d'argent étrusques de la deuxième réduction s'accordent avec le denarius, quinarius et sestertius romains — est une conformité qui n'existe qu'en apparence; car les nominalia romains partent naturellement d'une unité plus grande, donc plus lourde.

Ce qui est conforme dans les systèmes monétaires romain et étrusque, le régime de dix divisé, n'est pas dû au hasard, mais au fait que de l'Étrurie il a passé à Rome.

Étienne Kovács.

Erratum.

Pag. 26—27, 29, 32—33, 36—37, 39—40, 43—44, 47—50, 53—56: au lieu de *Situationsplan* lisez: *plan de situation*.

Pag. 104, ligne 17 au lieu de: *dans la pièces* lisez *dans la même pièce* et ajoutez: (*Fig. 39. Cf. fig. 9.*)

Pag. 132, ligne 6 au lieu de: 365·8 lisez: 363·3

Pag. 136, ligne 5 au lieu de: 1 lisez \wedge .

Pag. 147, ligne 6, au lieu de: *Le rapport de l'or et de l'argent et de cuivre etc.* lisez *Le rapport de l'or et de l'argent est une fois 1:10 autre fois 1:15. L'argent et du cuivre etc.*

Pag. 147, ligne 12, au lieu de: 8 et 10 gr. lisez 8 et 16 gr.

Pag. 147, d'en bas ligne 17 au lieu de: v. p. 6 lisez p. 132.

Pag. 147, d'en bas ligne au lieu 15 de voyez p. 6 lisez voyez p. 131.

Pag. 149, d'en bas ligne 10 au lieu de: 1:120 lisez 1:250.

Pag. 150, ligne 7, au lieu de 1:37·50 lisez 1:3750.

Pag. 151, ligne 1, au lieu de 540 lisez 546.

Pag. 152, ligne 9, au lieu de: 10 lisez 20.

Pag. 152, d'en bas ligne 9 au lieu de (8. 16.) lisez (8—16.)

Pag. 154, ligne 20, au lieu de: *VIe siècle* lisez *IVe siècle*.

Pag. 155, ligne 22, au lieu de: 4·55:20 = 1·57 etc. lisez 4·53:20 = 1:137 etc.

Pag. 158, d'en bas ligne 13 au lieu de 98 lisez 78.

Pag. 159, ligne 27 au lieu de 9 lisez 9a.